

પ્રથમ આવૃત્તિ

૧૯૪૬

૧૯૪૬

સર્વ હક્ક અકારોક્તને સ્વાધીન

મૂલ્ય

ત્રણ રૂપિયા

[ટ. ખ. ૦-૪-૦]

અકારોક્ત

રતિલાલ ચીમનલાલ કોઠારી

મત્રી, શ્રી જીન સુવક સંઘ, ૪૫-૪૭, ધનજી સ્ટ્રીટ, મુંબઈ-૩

મુદ્રક

ગુલાબચંદ દેવચંદ શેઠ

આનંદ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ, સ્ટેશન પાસે, આમનગર

પ્રકાશક તરફથી

શ્રી મુબઈ જૈન યુવક સઘ તરફથી શરૂ કરવામા આવેલી ત્રયમાળાના પહેલા મણકા તરીકે શ્રી વ્રજલાલ ધરમચંદ મેઘાણીના આ વાર્તાસંગ્રહને ગુજરાતી જનતા સમક્ષ રજૂ કરતા અમે આનંદ અનુભવીએ છીએ.

શ્રી મુબઈ જૈન યુવક સઘ મુબઈ ખાતે સત્તર વર્ષથી કાર્ય કરતી પ્રગતિશીલ જૈન યુવક-યુવતીઓની એક જાહેર સંસ્થા છે, અને જૈન સમાજને લગતી તેમ જ સાર્વજનિક અનેક પ્રવૃત્તિઓનું સંચાલન કરે છે. છેલ્લા સાતેક વર્ષથી પ્રગટ થતું ‘પ્રબુદ્ધ જૈન’ માત્ર જૈન સમાજની જ નહિ, પણ રાષ્ટ્રની પણ યથાશક્તિ સેવા બજાવે છે અને સમાજ તેમ જ રાષ્ટ્રને લગતી અનેક સમસ્યાઓ પર તે નીડર માર્ગદર્શન કરાવી રહેલ છે.

મધ્ય તરફથી શ્રી મણિલાલ મોકમચંદ શાહ સાર્વજનિક વાચનાલય અને પુસ્તકાલય ચલાવવામા આવે છે અને આ પ્રવૃત્તિને સ્વપ્ન્યાર્થે વાર્યકો લાભ લઈ રહ્યા છે. છેલ્લા અઠી વર્ષથી મધ્ય તરફથી ચાલતી રાહત-પ્રવૃત્તિ મારફત એક વખત લગભગ ૧૦૦ જૈન કુટુંબોને રાહત આપવામા આવતી હતી અને આજે ૬૫ ઉપરાંત જૈન કુટુંબોને આર્થિક રાહત પહોંચાડવામા આવે છે.

દર વર્ષે પર્વપર્વ દરમિયાન એક વ્યાખ્યાનમાળા યોજવામા આવે છે, જેમા અનેક વિદ્વાનો, વિચારકો તેમ જ સમાજસેવકોનાં જ્ઞાનપ્રચુર વ્યાખ્યાનોનો પ્રબંધ કરવામા આવે છે અને જૈનો તેમ જ જૈનોતર સમાજ વિપુલ મળવામા તેનો લાભ લે છે આ તેમ જ મુબઈ

ખીજી અનેક પ્રવૃત્તિઓમા પુસ્તકપ્રકાશનની આ એક નવી પ્રવૃત્તિની શરૂઆત થાય છે.

આ પ્રવૃત્તિના ઉદ્દેશવનો ઇતિહાસ આ પ્રમાણે છે. અમારા સંઘના એક આઘ્યંત્રાલક અને વર્ષોથી આજ સુધી સંઘના મંત્રીપદને ઝોભાવી રહેલ શ્રી. મણિલાલ મોકમચદ શાહે સંઘની કેટલાંક વર્ષથી ચાલતી વાચનાલય-પુસ્તકાલયની પ્રવૃત્તિને સ્થાયી પાયા ઉપર મૂકવાના હેતુથી આજથી સવા એ વર્ષ પહેલાં રૂ. ૧૦૦૦૦)ની રકમ સંઘના ચરણે ધરી, અને તે જ સમયે સંઘના પ્રમુખ શ્રી. પરમાનંદ કુવરજી કાપડિયાના આજ સુધીમાં પ્રગટ થયેલા લખાણોમાંથી પસંદ કરીને એક લેખસંગ્રહ પ્રગટ કરવા માટે રૂ. ૧૦૦૦), સંઘના મંત્રી શ્રી. વ્રજલાલ ધરમચદ મેઘાણીની વાર્તાઓનો તેવી જ રીતે પસંદ કરાયેલો સંગ્રહ પ્રગટ કરવા માટે રૂ. ૧૦૦૦), અને પ્રમાણભૂત નર્સના ડિપ્લોમા માટે અભ્યાસ કરવા ઇચ્છતી કોઈ પણ જાતેનું બહેનને મદદ કરવા માટે રૂ. ૧૦૦૦)-એમ કુલ રૂ. ૩૦૦૦)ની રકમ પણ સંઘને અર્પણ કરી આ રીતે પ્રાપ્ત થયેલ રકમમાંથી આ વાર્તા-સંગ્રહ તૈયાર કરવામા આવ્યો છે.

એક સારા વાર્તાલેખક તરીકે શ્રી. વ્રજલાલ ધરમચદ મેઘાણીનું નામ ખાસ કરીને ‘પ્રમુદ જાન’માં પ્રગટ થતી તેમની વાર્તાઓ દ્વારા ગુજરાતી જનતામાં બહુ જાણીતુ છે. શ્રી. અમૃતલાલ દલપતભાઈ શેઠ દ્વારા સંચાલિત સૌગન્દ્ર સાહિત્ય મંદિર તરફથી ૧૯૨૨માં ‘તારે ખાતર’ એ નામથી પ્રગટ થયેલ ૬ નાની નાટિકાઓના ગુચ્છ દ્વારા તેમણે સાહિત્ય-લેખકાની દુનિયામા પ્રથમ પ્રવેશ કર્યો ૧૯૩૭માં નવજીવન કાગળી તરફથી તેમની ૩૯ કથાઓનો સંગ્રહ ‘દુ ખીની દુનિયામા’ એ નામે પ્રગટ થયો અને બહુ સારો આવકાર પામ્યો ત્યાર બાદ ૧૯૪૦માં શ્રી મહાવીર પ્રકાશન મંદિર નામની સંસ્થાએ તેમને સમાજવાદ ઉપરનો એક નિબંધ પ્રગટ કર્યો. આ જ લેખકનો બીજો

વાર્તાસંગ્રહ 'આળા હૈયા'ના નામે ગુજરાતી ભાષા બોલતી વિરાટ જનતા સમક્ષ આજે રજૂ કરતા અમને ખૂબ આનંદ તેમજ સંતોષ થાય છે. આ સંગ્રહમાની ઘણીખરી વાર્તાઓ છેલ્લા સાત વર્ષથી 'પ્રયુક્ત જૈન'ના ચોકામા છૂટી-છવાઈ પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂકી છે એમની વાર્તાઓ હમેશા 'પ્રયુક્ત જૈન'નું એક આકર્ષક અંગ ગણ્યું છે, અને તેમાની કેટલીએક તો અન્ય સામયિકોમા પણ પુનઃ પ્રગટ થઈ છે. શ્રી વ્રજલાલ ધરમચંદ મેઘાણી છેલ્લા આઠ વર્ષથી મધના મંત્રી તરીકે સઘને સેવા આપી રહ્યા છે, અને એ રીતે સઘની અનેક પ્રવૃત્તિઓ સાથે તેઓ ગાઢપણે મકળાયેલા છે. સઘના આવા એક કાર્યકર્તાની કૃતિ મધ દ્વારા પ્રગટ થાય એ હકીકત સઘ માટે પણ બહુ ગૌરવપ્રદ છે.

આ વાર્તાસંગ્રહને ગુજરાતી જનતા પૂરા ભાવથી આવડારશે અને આ અથમાળાને આગળ વધારવામા અમને પ્રોત્સાહન આપશે એવી અમે આશા રાખીએ છીએ. પ્રત્યેક વાર્તા પાછળ રહેલું આર્તજનોની દુનિયા વિષેનું ઊંડું દર્દ આ વાર્તાઓના વાચન-પરિશીલન દ્વારા અનુભવીને એ દર્દના નિવારણ પાછળ યત્નિયિત અમલી કાર્ય કરવા પ્રત્યેક વાચક પ્રેમય એવી અમારી પ્રાર્થના છે.

આ પુસ્તકના ઉપોદ્ધાતરૂપે શ્રી કાકાસાહેબ કાલેલકરે અમને જે કાંઈ લખી આપ્યું છે તે આ પુસ્તકમા અન્યત્ર પ્રગટ કરવામા આવેલ છે તેમણે આ રીતે અમારી આ નવી પ્રવૃત્તિને ગૌરવાન્વિત કરી છે અને તે માટે અમારો મધ તેમનો ઋણી બન્યો છે.

૪૫-૪૭ ધનજી સ્ટ્રીટ ૧

મુંબઈ-૩

રતિલાલ ચીમનલાલ કોઠારી

મંત્રી, મુંબઈ જૈન યુવક સઘ

રીઠાં હૈયાં

ઘણીખરી તો સાચી બનેલી, ફટલીક અર્ધસત્ય અને ફટલીક અર્ધપનિક-એવી કથાઓનો આ અગ્રહ આપણા કથાસાહિત્યમાં નવી જ ભાત પાડે છે, કેમકે આ કથાઓ લખવા પાછળ સાહિત્યસર્જનનો હેતુ પ્રધાન નથી આજના આપણા સમાજમાં જે હડહડતો અન્યાય પ્રવર્તી રહ્યો છે, ગરીબોની જે વિડબના થાય છે, અને સ્વાર્થ કે ખેદરકારી તળે જે માનવતા કચડવામાં આવે છે તે તરફ લોકોનું 'ધ્યાન ખેંચી આણા હૈયાવાળા ગરીબોનું દુઃખનિવારણ કરવાનો અહીં પ્રયત્ન છે. લેખક માને છે કે સાહિત્ય દ્વારા જે લોકોની લાગણી જનગૃહ કરવામાં આવે તો લોકોમાં ધર્મબુદ્ધિ, ન્યાયબુદ્ધિ અને માણસાઈનો ઉદય થશે.

વ્યાસ અને વાલ્મીકીથી માડીને 'અકલ ટોમ્સ કૅપ્લિન' જેવી નવલકથા લખનાર મિસિસ ગ્રે મુઘી અમખ્ય સાહિત્યકારોનો એ જ ઉદ્દેશ હતો-એ જ શ્રદ્ધા હતી સાચું જ્ઞાન થયું કે સદાચાર એની મેળે પ્રગટ થવાનો જ 'Knowledge is virtue' એમ એ બધા લોકોની શ્રદ્ધા હતી ઘણે અંશે એ શ્રદ્ધા સાચી નીવડી માણસમાં માણસાઈ ઉત્પન્ન કરવામાં એ લોકોના સાહિત્યસર્જનનો ચોછો ફાળો નથી.

પણ પાપ કરી કરીને, સ્વાર્થ વધારી વધારીને, તેમ જ ધર્મનો ઉપદેશ અખડ સાલળી સાલળીને માણસના હૈયા રીઠા થયા છે એક વખતે દુર્યોધને પોતા પૂરતું જે કંઈ હતું તે આજે લગભગ દરેક મનુષ્ય કહી શકે છે જાનામિ ધર્મમ્ ન ચ મે પ્રવૃત્તિ જાનામિ અધર્મમ્ ન ચ મે નિવૃત્તિ. । વ્યાસે હાથ ઊંચો કરી પોકારી પોકારીને વિલાપ કર્યો છે કે આજો જન્મારો લોકોને સમજાવવાની મે પરાક્રમ કરી, પોતાની કલ્પના-

શક્તિ, ધર્મબુદ્ધિ અને સાહિત્યશક્તિ બધી વાપરી, અને લોકોને સમજાવ્યું કે સદાચારથી જ ઐહિક અને પારલૌકિક કલ્યાણ થાય છે. પણ કોઈ મારુ સાબળતું નથી દુર્યોધનનો પિતા અખડ ધર્મ-શ્રવાણ કરતો, ધર્મ-અધર્મનું રહસ્ય પૂરેપૂરું જાણતો, પણ એનું શારીરિક અને આત્મિક આધળાપણુ દૂર ન થયું તે ન જ થયું.

માણસે હવે એક નવો રસ્તો શોધી કાઢ્યો છે ધર્મ, ધર્મોપદેશક સતો અને એમની વાણી જે ન કરી શક્યા તે કાયદાની મદદથી સિદ્ધ કરવાને આજનો માનવી મથે છે લોકમત જાગૃત કરીશું, લોકોના હૈયા ખેડીશું, લોટ બધાય તેમ લોકોની સહભાવના ફગવીશું અને બાધીશું અને એમના ‘વોટ’ લઈને કાયદાઓ બંધી કાઢીશું અને કાયદાને જોરે અન્યાય દૂર કરીશું.

આ યુક્તિ પાછળ કંઈ રહસ્ય નથી એમ નથી એ વાત સાચી છે કે માણસની સદ્બુદ્ધિ અને ન્યાયબુદ્ધિ જાગૃત કરવાથી સદાચારના અને ન્યાયદાનના કોઈ પણ પ્રસ્તાવને તે હા પાડી શકે છે પણ એ પ્રમાણે જાતે વર્તવા જેટલી કુવત એનામા નથી હોતી માણસનો વોટ ‘ઈનિટ’ વોટ’ હોય છે માણસની ‘હા’ ભલે ધર્મથી પ્રેરાઈ હોય, પણ એમા ધર્મતેજ હોતું નથી એ કેવળ જડ હોય છે કોઈનું ભલું થતું હોય તો થાઓ, અમારો વાધો નથી માગ ‘હા’ કહેવાથી જો દુનિયામા કોઈ શક્તિ પેદા થતી હોય તો એના કરતા રૂકું શું ? એટલું નહિ તો વિશેષ તકલીફ વગર કોઈ મારી પાસેથી સદાચારનું પગલું ભગવે તો એને માટે પણ મારી ના નથી.

આ છે આજનો માનવી-માનસની સામાન્ય દશા આજે તો આ જ સર્વોચ્ચ દશા છે એમ પણ કહી શકાય.

હવે આવી નિષ્ક્રિય ભલમનસાઈનો સંગ્રહ કરી, એમાંથી બહુ-મતી ઉપજાવી અન્યાયનો પ્રતિકાગ કરવા માટે જો સારા કાયદાઓ બંધવામા આવે તો સરકારરૂપી એક જડ તંત્ર માગફતે કેટલાય અન્યાયો

ફૂર કરી શકાય. ‘ ઈનર્ટ વોટ ’ અને ‘ મિકેનિકલ ઓર્ગેનિઝેશન ’— નિષ્ક્રિય ‘હા’ અને યાંત્રિક ગજતત્ર—એ બેના સયોગથી ધર્મસંસ્થા- પનાનું કાર્ય અમુક હદ સુધી કરી શકાય એ જ્ઞાતની શોધ માણસે કરી અને એમથી ઘણી પ્રગતિ સાધી શકાય છે એવો અનુભવ પણ થયો. પછી એ અનુભવના કેદમાં ને કેદમાં માણસજનને છેલ્લા બસો—ત્રણસો વચ્ચે ગાળ્યા. પણ અતે જોયું કે આમ કાંઈ માણસની દુર્જનતા ને બેપરવાઈ કાળમાં આવે નહિ વ્યાસની પેઠે આજના સાહિત્યકારને પણ કહેવું પડ્યું—

Alas ! Larcathen is not so tame !

કાયદા ધડનારા કંઈ ધર્મોત્તમા નથી હોતા, એનો અર્થ કરનાર ન્યાયમૂર્તિઓ પણ ધર્મને વરેલા નથી હોતા, અને એને અમલમાં મૂકનારા અધિકારીઓ તો મોટે ભાગે ધર્મને પી ગયેલા હોય છે. આવી સ્થિતિમાં એક બાબત મુધારો કરવા જાય તો એ મુધારા- માથી જ દેટલાય નવા નવા અન્યાયો ઉત્પન્ન થાય છે.

લોકલાગણી ઉસ્કેચી, કળવધી અને સાચે જ્ઞાને દોરવી એ પવિત્રમાં પવિત્ર કાર્ય છે. જેની પામે કાંઈ પણ સાહિત્યશક્તિ છે એણે એ શક્તિ સમાજબેવામાં અને અન્યાય-નિવારણમાં વાપરવી જોઈએ પણ ન્યા પણ માણસજનને અવનવો અનુભવ થયો છે. લાગણીઓ જે વધારેમાં વધારે ઉસ્કેચી હોય તો આક્રમક આક્રમ વેળ કાઢ્યે ચાલે નહિ કાંઈ બાળકને દિવસગત વડવાથી જેમ એની લાગણી રીઠી છુટી થઈ જાય છે—એ બાળક વડી જાય છે, તેવી રીતે સમાજનું પણ છે સમાજ જંગમ છે તેવા જાણી લઈએ, એને કંઈ દિશાએ, કંઈ ક્રમે અને ફેરવે મુધી જગત કરી શકાય એનો મનમાં નકલો દોરીએ, અને પછી પોતાની કલમ એ દિશાએ ચલાવતા પહેલાં બાપાના ગળદાની શક્તિ ફેરવી છે એનો યરાયર નાગ કાઢીએ અને પછી જ કલમ ચલાવીએ. શબ્દો જે તોળી તોળીને

વાપર્યા હોય તો તે વધારમા વધારે અસર કરે છે અને ઉત્તમમાં ઉત્તમ સેવા આપે છે, પણ એ શબ્દો ને પ્રમાણ બહાર વાપર્યા-હદ કરતા વધારે વાર વાપર્યા-તો એ શબ્દો રીઠા થઈ જાય છે, એમની શક્તિ મારી જાય છે શબ્દો તો શું, ઉદ્દગાર-ચિહ્નો પણ ને પ્રમાણ કરતા વધારે વાપર્યા તો એવા ચિહ્નો સાથેના સારાં વચનો પણ બહુરખખરની સપાટી સુધી પહોંચી જાય !

મનોવ્યાપારની આ ખૂબી જાણતા હોવાથી, સાહિત્યકારોએ અને નાટકકારોએ નિયમો બાધ્યા છે કે રગભૂમિ ઉપર મો વકાસીને રોવાય નહિ, પ્રત્યક્ષ મારામારી કરાય નહિ, ઘણું ખરું તો સૂચનથી જ પતાવવું જોઈએ. સૂચનમા જે શક્તિ છે તે પ્રત્યક્ષમા નથી. કવિઓ કહે છે કે રામનામમા જે શક્તિ છે તે રામમા નથી એના જેવો જ આ ઘાટ છે. માણસ પ્રત્યક્ષ રોવા એસે તો એની જે અસર થાય એના કરતા જે એ પોતાનું દર્દ વિલાપયોગ્ય રાગમા ગાઈ કાઢે તો એની વધારે અસર થાય છે.

આ વાર્તાસંગ્રહમાની એકેએક વાર્તા કારુણ્યવૃત્તિથી લખેલી છે એની પારમાર્થિકતા વાક્યે વાક્યે તરી આવે છે. એક જ વાર્તા વાચતા મન ઉપર ઊડી અસર પણ થાય છે. પણ એક જ સૂરવાળી આ વિવિધ વાર્તાઓ એકત્ર આણવાથી સરવાળે એની અસર ઇષ્ટ થશે કે કેમ એ વિષે શકા રહે છે.

વાચકે આ સંગ્રહ તરફ કેવળ સાહિત્યરસની દૃષ્ટિથી જોવું ન ધટે. આ તો મેવાભાવી કારુણ્યવૃત્તિમાથી ઉત્પન્ન થયેલું પારમાર્થિક સાહિત્ય છે. સાહિત્યની કસોટી પર આને કસવાને બદલે સમાજ-સેવાની અને અન્યાય-નિવારણની લાગણીથી એનું સેવન કરવું ધટે, અને તેટલા માટે આ આખો સંગ્રહ એકસામટો ન વાંચતા સમય સમય પર વખત મળે ત્યારે એકાદ વાર્તા વાચી તેના ઉપર ચિંતન કરવું ધટે છે.

આજથી બારેક વર્ષ પહેલા પ્રગટ થયેલ 'દુ ખીની દુનિયામા' એ ચોપડી પછી આજે પ્રગટ થતો ભાઈશ્રી વ્રજલાલ મેઘાણીનો આ ખીન્ને વાર્તાસંગ્રહ છે. એનામા સાહિત્યશક્તિ ઘણી છે સયમની કળા સમય જતા વધુ ને વધુ ખીલશે. સામાન્ય સાહિત્યકારોમા જે અમુક પ્રમાણમા જ મળે છે તે પારમાર્થિકતા અને ગરીબોની દાઝ આ લેખકમા પૂરતા પ્રમાણમા છે સાહિત્યની સાચી સુવાસ એ કારુણ્ય-વૃત્તિમાંથી જ પ્રગટે છે, સૌદર્ય તો કેળવતા કેળવતા કેળવાય છે.

લેખક કેવળ સાહિત્ય લખીને સતોષ માનનારો જીવ નથી. આજીવિકાને અર્થે નોકરી કરતા એનામા સેવાભાવ જાગ્યો છે એ સેવાભાવમા જે સમાજદર્શન થયું તે એણે અહીં આલેખ્યું છે હું આશા રાખું છું કે સમાજમા એમણે જોયેલો અન્યાય દૂર કરવા માટે તેઓ કમર કસશે અને એમના એ પ્રત્યક્ષ કાર્યમા મદદ કરવા માટે આ ચોપડીના વાચકોમાંથી કેટલાક એમને સહાયભૂત થશે

પ્રસ્તાવક તરીકે મારે આ વાર્તામાંની કેટલીક વાર્તાઓનું ગુણ-દોષવિવેચન કરવું જોઈતું હતું. આ વાર્તાઓ વાચતી વખતે એવો ઈશિદો પણ કરેલો. પણ વખતને અભાવે તેમ કરી શકતો નથી એનું મને દુઃખ છે તૈયાર થયેલી ચોપડી પ્રસ્તાવનાની રાહ જોતી પડી ગઈ એ સામાજિક અન્યાય છે એમ હું હમેશ માનતો હોવાથી આટલા સામાન્ય વિવેચનથી જ અહીં પતાવું છું વાચકો જોશે કે આમાંની કેટલીક વાર્તાઓમા ઉચ્ચ કોટિનું કલાવિધાન સધાયું છે. પણ એ બધું સાહિત્યરસમાંથી નથી પેદા થયું પણ સેવાવૃત્તિની ઉત્કટતાથી પેદા થયું છે લોકકલ્યાણની શુદ્ધ ભાવનામાંથી કલાના જે આદર્શો ઉત્પન્ન થાય છે તે જ ખરા આદર્શો છે અને તેમાંથી જ સર્વોત્કૃષ્ટ સૌદર્ય એની મેળે પ્રગટે છે

ખનારસ

૧૯-૧૧-'૪૫

કાકા કાલેલકર

દિલની વાત

સાહિત્યની દૃષ્ટિએ મારે કાઈ કહેવાનું નથી આજે માનવીની માનવતા અનેક કારણે દટાઈ ગઈ છે, તેથી જ્યાં સુધી તે પુનઃ ન ખીલે ત્યાં સુધી તેના અવશેષોથી રાચવાનું અને સતોષ પામવાનું રહેલું છે આમ કેમ થયું-ક્યારથી થયું તે વાત છળવાનું કામ કાઈ સમર્થ સમાજ-શિલ્પીનું છે.

આ માનવતા જગત કળાના અનેકવિધ પ્રયાસો ધર્મ, કળા-વર્ણી, સાહિત્ય આદિ દ્વારા થઈ રહ્યા છે માનવતાના રજકણો જ્યાંથી મળે ત્યાંથી એકઠા કરી જનતા પાસે મૂકવા અને માનવીના ઉદાત્ત ગુણો જગતને બતાવવા તે પણ તેને સજીવન કરવાનો એક માર્ગ છે એમ માનું છું 'આળા હૈયા'ના પાનાઓ તે માન્યતાનું જ પગલાંમ છે.

ઝોગડામા મૂકેલા દીવામા જેમ વાસ મારતું દિવેલ હોય છે, ટપકતી દિવેટ હોય છે, કાળું કાજળ હોય છે અને અધારું કેડતું તેજ પણ હોય છે, તેમ માનવીના જીવનમા પણ સાગ-નરસા તત્ત્વો ભરેલા હોય છે ત્યાં પામરતા અને પાશવતા હોય છે, તિરસ્કાર આવે તેવા પતન અને કુસન્ધારો હોય છે, સૂગ ચડે તેવી શિથિલતા અને જડતા હોય છે, અને આ બધાની નીચે દટાયેલ કાઈ માનવતાનો-પ્રેમનો-દૈવી અશ પણ હોય છે આ ઉદાત્ત તત્ત્વ જ તેના સમગ્ર જીવનનો સારભાગ છે-તેના બળેલ દિલનો મધુ અશ છે' અને આજના સામાજિક અધ પતનના ટાણે, સમાજની પક્ષપાતી વ્યવસ્થા અને દારુણ ગરીબીમા, જીવનમરણના ભીષણ દંડ વચ્ચે પણ માનવતાની સુગંધનો આ ભવ્ય અંશ સમાજનો નીચલો

ગણાતો થર સજ્જન રાખી શક્યો છે તેથી જ તે ધન્યવાદ અને પ્રેમનો અધિકારી છે. જ્યારે જ્યારે મેં આ ઉદાત્ત તત્ત્વ અને માનવતાના અવશેષો દેખ્યા છે ત્યારે ત્યારે હું મુગ્ધ થયો છું અને રાગ્યો છું. તેણે મારા અપ્તરંગી દિલને કરાર આપી દૂણું રાખ્યું છે. આજે આ સર્વ સ્મરણો અને મીઠા અનુભવો એકઠા કરી મારી પાત્રતાનો વિચાર કર્યા વિના જનતા પાસે મૂકવાની ઘટ્ટતા કરું છું. તેમ કરતા કોઈ ઠેકાણે હું લાગણીમાં ખેંચાયો છું, તો કોઈ ઠેકાણે નયો ઉપદેશક કે નિબંધકાર પુરાણી બની બેઠો છું, અને પાત્રને કહેવાની વાત મનના આવેગથી તેના વતી મેં જ કહી સાહિત્યની મર્યાદા ઊભેલી છે આ બધા દોષો સાહિત્યની દૃષ્ટિએ ગભીર અને અક્ષમ્ય ગણાય, પણ વિસરાયેલા, ત્યજીએલા કે અવગણના પામેલા એ અજાણ્યા માનવીઓની ભક્તિભાવે આવડી તેવી પૂજા કરી માનવજાતુ ચૂકવી સતોષ અનુભવવો—એ સિવાય મને કોઈ દૃષ્ટિ નથી કે અન્ય કોઈ વૃત્તિ નથી.

આ પુસ્તકમાં કુલ ૨૬ વાર્તાઓ સંગ્રહિત કરવામાં આવી છે. તેમાંની ઘણીખરી ‘પ્રભુદેવ જૈન’માં એક યા અન્ય સમયે પ્રગટ થઈ ચૂકી છે. આ બધી કથાઓ કેવળ કાલ્પનિક નથી. મૂંઝાયેલુ માતૃત્વ, કુરૂપા, માધો-શેઠ મટી સગર થયો, નારીહૃદય, શ્રમજીવીની પ્રભુ-ઉપાસના, અસરકારીની સરકારભૂખ, હૈયા આ નદવ્યા કોણે ?, હું તો ડોક્ટર છું ને !, કાયદાનો કડક અમલ, જઈનાખીની બકરી, જ્યારે સમાજમાં ન્યાય ન દેખ્યો—આટલી વાર્તાઓમાં રજૂ થયેલી મુખ્ય મુખ્ય ઘટનાઓનો હું પોતે સાક્ષી છું. ગરીબોના હૈયાં, ગરીબીની અમીરાત, માતાની ઝખના, રાણી, પારકી મા, ગામની દીકરી, દાનનો પલટાતો પ્રવાહ અને જખમ બોલે છે—આટલી વાર્તાઓનો પાયો વાસ્તવિક ઘટનાઓ ઉપર રચાયેલો છે. ધવાયેલા દિલ પીયરી વાન પેસન નામના એક ડચ લેખકે લખેલ

‘ Days of our years ’ નામના અગત અનુભવોને રજૂ કરતા એક અંગ્રેજી ગ્રંથમાંથી ઉદ્ધૃત કરવામાં આવી છે. બાકીનાં કાલ્પનિક કટાક્ષચિત્રો છે.

શ્રી. પરમાનંદભાઈની મમતા, મુરબ્બી મણિભાઈની ઉદારતા, ભાવનગરના સરકાર સાહિત્ય મંદિરના સંચાલકોનો સક્રિય સહકાર અને અન્ય મિત્રોની સહાનુભૂતિ ન હોત તો મારી આ દીનપૂજ્ય પુસ્તક—આકાર ન પામત એટલું ઝડપી કબૂલવા સાથે આ વાર્તા-સંગ્રહ ઉપર ઉપોદ્ધાત લખી આપી શ્રી. કાકાસાહેબ કાલેલકરે મારા આ નમ્ર પ્રયાસનું ગૌરવ કર્યું છે તે માટે તેમનો પણ અહીં હું ઉપકાર માનું છું.

રામનિવાસ, નવરોજ લેખન }
ઘાટકોપર, (મુંબઈ) }

મળલાલ ધરમચંદ મેઘાણી

અ નુ ક્ર મ

૧. મુંઝાયેલું માતૃત્વ	૧
૨. કુરુપા	૨૨
૩. માથો-રોક મટી સગર બન્યો	૩૪
૪. ધવાયેલાં દિલ	૪૬
૫. નારીહૃદય	૫૬
૬. શ્રમજીવીની પ્રભુ-હાસના	૬૬
૭. મુરતિયાનાં મૂલ	૭૩
૮. અસંસ્કારીની સંસ્કારભૂખ	૭૮
૯. દાનનો પલટાતો પ્રવાહ	૮૮
૧૦. હેથા આ નદવ્યાં કોણે ?	૯૭
૧૧. ગૃહઉદ્યોગ	૧૦૬
૧૨. જીવનને રડવું કે મોતને ?	૧૧૬
૧૩. સ્વર્ગમાં એક રાત્રિ	૧૨૭
૧૪. હું તો ડોહટર છું ને !	૧૩૮
૧૫. ગરીબોના હેથા	૧૫૦
૧૬. ગરીબની અમીરાત	૧૫૭
૧૭. માંધીયુગ જન્મે છે	૧૬૫
૧૮. શ્રમજીવી-ભગૃતિની પહેલી પળ	૧૮૧
૧૯. માતાની ઝખના	૧૯૨
૨૦. ગામની દીકરી	૨૦૫
૨૧. પારકી મા	૨૧૫
૨૨. કાચદાનો કડક અમલ	૨૨૩
૨૩. રાણી	૨૩૫
૨૪. જઈનાખીની બકરી	૨૪૫
૨૫. ન્યારે સમાજમાં ન્યાય ન દેખ્યો	૨૫૪
૨૬. જખમ ખોલે છે	૨૬૧-૨૭૧

ਆਪਾਂ ਹੋਯਾਂ

"It is strange, that man should see sublime inspiration in the ruins of an old church and see none in the ruins of a man!"

—Chesterton

માનવીની સવ્યતાનું દર્શન તો તેની સ્વાર્થલુની પળે જ યાય.

મૂંઝાએલું માતૃત્વ

(અર્ધસત્ય કથા)

મારા બાળાગળ ! જ્યારે હેલુ મીઠું સુખન લઈ અશ્રુભરી આપે તને પ્રભુભગેસે કાયમ માટે છોડી ‘ કાઉન્ડ્રી ગ હોમ ’ પાસેથી સુપચાપ અદૃશ્ય થઈ ગઈ, ત્યારે વીર સિદ્ધાર્થકુમારને ગૃહ, યશોધરા અને રાહુલને ત્યાગતા નહિ થયું હોય તેટલું દુઃખ અને મથન મને થયાં હતા, કારણકે તેનું હૃદય તો પિતાનું હતું અને નજર મામે મહાન ધ્યેય હતું, જ્યારે મારે તો ધવાયલા માતૃહૃદયે હેતુશૂન્ય—અગમ્ય જીવનમા ધસડાવાનું હતું । ત્રણ ત્રણ વર્ષ થયા તોપણ મનની મૂઝવણ હતી પણ જેવી ને તેવી જ છે. પ્રતિક્ષણે તને નીરખવાની ઉત્કંઠા થઈ આવે છે અને મન મારીને વૃત્તિને સમાવી દેવી પડે છે. આ સમયે કેવું દુઃખ, કેવો હૃદયનાહ અને કેવો ઉદ્વેગ થતો હશે તે શબ્દમા કેવી રીતે વર્ણવું ? સ્વાનુભવ વિના બીજાને એ સમજાય પણ કેમ, બાપુ ? ન કંઈ શકાય એવી એ તો અતર-વલોણાની પરાકાષ્ટા ।

“ કોઈ પાપિણીને પેટે તારો જન્મ થયો હતો, તને કોઈ પેટીમાં ગુપચુપ મૂકી ગયું હતું અને અનાથાશ્રમવાળાઓ દયાભાવે ઉઠેરી રહ્યા છે ” આટલી જ જ્યારે તને સમજ આવશે ત્યારે માત્ર ખબર

પડશે ! માતૃસેવા અને પિતૃસેવાના પાઠ જ્યારે, મારા બાળક, તને નિશાળમાં ચાલશે, ત્યારે તારા દિલમાં શું હશે ? માતપિતાને શોધવા તારી વિકળ આખો કેવી નિષ્ફળ શોધ કરતી હશે એ તો મારા નાના ભાઈનો કાંકા પાડોશમાં બેસવા ગયેલી તેની બાને શોધવા શુ શુ કરે છે અને ગે છે તે પરથી કહી શકું છું મારી ગાયનો વાછડો તેની મા માટે કેવું આક્રમ્ય બરાડે છે તે હું શુ હમેશા નથી જોતી ?

તે તારા માવિત્રોને જોયા નથી, જાણ્યા નથી અને તે કોણ છે કે હતાં તે વાતની કોઈ ભાગ આપવાનું નથી, એટલે કલ્પનામાં પણ તેનું ચિત્ર તું દોરી શકે એમ નથી 'કોઈ બા હતી,' 'કોઈ બાપ હતો' એ કલ્પનામાંથી જ તારે તો નિર્જન વનમાં રુદ્ધ કરતા ભટકવાનું જ રહ્યું છે. તારાથી થોડીક જ દૂર રહી રહી તને નિહાળુ છું, તારી વિકળ આખો જોઉં છું, તારું અંતરનું રુદ્ધ સાલળુ છું, માતા-પિતા તરફની તારી લાગણી ઝૂરતી અને મગતી કલ્પુ છું અને તારા આ તલસાટને કે રુદ્ધને સમજ્યા વિના 'તું કનિયાળો છે' એમ કહીને તારા ગુલાબી ગાલ પર અનાથાશ્રમના નોકરને ચૂટી બાણતો દેખુ છું, છતાં પણ મારા વહાલા બાળક ! તને આશ્વાસનનો એક પણ મીઠો શબ્દ, હાંકવાળો માતાનો મીઠો હાથ તારી આખના આસુ લૂછી શકતો નથી કે 'મારા ભૂણા પડેલા બાળને કોઈ મારશે મા !' એવો ઠપકો નોકરને આપી શકતી નથી. આ હૃદયવિદારક અસહાયતા-અશરણતા જગતના બીજા કોઈ પણ દુઃખ કરતા, બીજા કોઈ યાતના કરના ક્રમ તો નથી જ. આશ્રમવાસીઓએ તો તને ભણાવી રાખ્યું હશે કે તારો પિતા તો કોઈ ભગવાન, શકર, વિષ્ણુ કે પરમેશ્વર છે, પણ મને તો એવું આશ્વાસન લેવા જેવું કોણ ભણાવે ? તારી સતત જાગૃત સ્મૃતિ કોણ ભુલાવે ?

મારા લાડકવાયો ! 'આ કોઈ વિધવાએ નહીં દીધેલો બાળક,

કોઈ પાપિણીના હરામના હમેલતુ આ કળ ' એમ કહી કોઈ જ્યારે તારા સામે આગળી ચીધશે ત્યારે જગતની તેવી કડવી પાણીથી કટાણી કદાચ ગુરમે થઈ તું તારી જનેતા ઉપર શાપ વરસાવીશ કે પાપિણી કહી નિદીશ એ સ્વાભાવિક છે પણ તને હું કેવી રીતે સત્ય કહી રાકું ? જગત તે કેવી રીતે માનશે ? સત્ય કહેવાની, સાલજવાની કે સાખવાની દરકાર કે તૈયારી સમાજે ક્યારે ખતાવ્યા જ છે કે મારી બાબતમા ખતાવે ! બાળક બાપથી બોળખાય તેટલા માટે કોઈ દેવને કે ઈશ્વરને બાપ બનાવી, મારા બાળક, તારા જેવા સૌની પાછળ તેનું નામ જોડી કલકિત બાપની કાળી મૃતિ ભુજાવવામા આવે છે, જ્યારે માતા તો અત સુધી પાપિણી તરીકે જ તારી કે બીજાની જીભે જીવે છે પાપિણીનો હરામનો હમેલ હમેશા નિદાયેલો જ છે, જ્યારે એ હરામખોર નરભ્રમર તો આખા છટકી જાય છે સમાજે આ કદી વિચાર્યું છે ?—સમાજનો દોર પુરુષોના હાથમા છે માટે કે ? સમાજે જેમ બ્રાહ્મણના હાથનો પકાવેલો ચેટલો પવિત્ર, અને તે જ અનાજ, તે જ પાણી, તે જ અગ્નિ અને તે જ વિધિથી પકાવેલો ચાડાળના હાથનો ચેટલો અપવિત્ર ગણાવી દીધો છે તેવી જ રીતે સમાજે આપેલા, નક્કી કરેલા કે બ્રાહ્મણોએ સગવિધિના નામે થોડાંક સસ્કૃત સૂત્રોથી બાધેલા પુરુષના મગથી ઉત્પન્ન થયેલું બાળક આવકારદાયક અને બીજાનું ઘૃણિત ! તેથી જ, મારા બાળ, તારી પણ એ જ ગ્રિહિન થઈ છે તારો અમુક જ પિતા હોત તો આજે છે તે કરતા તું કોઈ બીજો જ હોત ડગલે ડગલે ફૂલડાં ચેગત અને સખ્દે શખ્દે ખમા ખમા ઘાત પગતુ કમલાગ્યે તું કોઈ બીજા જ પિતાનો પુત્ર ! પણ આવું કેમ સૂઝયું ? આમ કેમ બન્યું ? કેવા સંજોગોમા બન્યું ? તે કદી સમાજે પૂછ્યું જ છે ક્યા ! હિમત કરીને કદાચ કહ્યું હશે તો ઉત્તરમા અવગણના મિવાય મેં સાલજ્યું છે પણ શું ? પરંતુ તને તો, મારા બાળક, બધું જ કદીશ—મિવાય

કે તારા બાપની હકીકત ! મને માફ કરજે આટલા અંતરપટ માટે. એ કોઈ હતો કુટુંબકબીલાવાળો ! દેવની પરી જેવી સુશીલ પત્ની હતી, ફૂલડાં જેવા બાળકો હતા. આ પત્ની અને આ બાળકોના જીવન પર ખરાબ અસર ન થાય એટલા માટે તે પુરુષના કરતૂક અને સ્મૃતિ બધું દાટી દઉં છું-પ્રભુ એને સન્મતિ આપે !

સમાજના નીતિ-રીતિના કાયદાનો ભગ તે મારો ગુનો ! તે મારું પતન ! તે મારું પાપ ! બાળક ! જે ફળથી તારો પ્રાણુસચાર મારા દેહમાં થયો-તેના પ્રગટ ચિહ્નો દેખાવા માઝ્યા-ત્યારે તો એ ધર્માત્મા સમાજના અનેક દયાળુ જીવડાઓએ ‘તને દૂર કરવાની’ સલાહ, શિખામણ અને સૂચના મને આપી હતી-પિતાના સબધના કારણે ખુદ ધર્મગુરુએ પણ ! સૌ સગાઓ પોતાનું નાક બચાવવા તને જતો કરવા તૈયાર થયા હતા-માતૃત્વભરી મારી માતા પણ ! કોઈ વ્યવહારિયાએ ભાવિની મુશ્કેલીઓનો ખ્યાલ આપી વર્તમાન સલાખી લેવાનું કહ્યું હતું ! પિડ ઘડનાર પિતા પણ કોઈના પિડને પાડવા તૈયાર થયા હતા-ડારીને, ડરાવીને, માર મારીને કે તેમ ન બને તો છેવટે મને વિદારીને ! જમાનાજૂની ડોશીએ પર્વત ઉપર યાત્રાએ લઈ જઈ હડસેલી દેવાની, નદીમાં ધક્કો દેવાની કે કોઈ અરણ્યમાં સૂતી મૂકવાની સલાહ સુદ્ધા આપી હતી. છતાં તે સૌ પુણ્યાત્મા હતા, ધર્માત્મા !, માનવપ્રેમી હતા-અને આ આખો લોકસમાજ સંસ્કૃતિવાન હતો ! આત્ર હું જ પતિત હતી કે તારો પાત કરીને’ સમાજની આબરૂ બચાવવા અને નામે બચવા તૈયાર નહોતી ! હું જ પાપિણી હતી કે મારા પાપનો-મારી ભૂલનો ભોગ તને બનાવીને બચી જવા માગતી નહોતી ! હું જ ગુનેગાર હતી કે મારી ભૂલનો વિષકટોરો શાત્રિયતે ગટગટાવી રહી ! મારા કનૈયા ! અવશ્ય આજે તો એક પાપ કરી રહી છું, અને તે એ કે આકસ્મિક પતનના કળને ‘તેનો શો ગુનો ?’

એમ મમજીને જો જિવાડવો, તો શા માટે પુત્ર માતૃત્વ આપી જગતમાં
બાકી રહેલો એરનો કટોરો પૂરો નથી કરતી ! હાય નબળાઈ !

માગ બાળક ! તે તો જેને ગ્યરને પણ નથી જોઈ એવી માતા
જ ગુમાવી છે, પરંતુ મેં તો મારા આકસ્મિક ગુનાના બદલામાં
અને તારો નિકાલ ન કરી નાખવાની હઠને પરિણામે જેનો બચપણમાં
ખોજો ખૂંદો હતો, જેના હાથથી અવનવા લાલનપાલન પામી હતી,
અને જે સળગતા સસારમાં અમૃતવીરડી જેવી હતી તેવી માતા અને
પ્રેમાળ પિતાને ગુમાવ્યા છે પુત્રી મરી ગઈ બાણી તેઓએ મારુ
જ્ઞાન પણ કરી નાખ્યું છે મારુ મોહુ જેવામાં તેઓ પાપ અને
છે માગ સજોગો, મારી હાથાર દશા, અને મારી વય સમાજની
ભીતિ-આળસની લાલસા આડે કદી તેમના લક્ષમાં આવ્યા જ નહિ !
મારા પતનના પાયમાં તેઓએ કેવા જળર કાળમીઠ પાણા ધરખ્યા
છે ! મને પતનની ઊંડી ગર્તામાં પાડ્યા કેટલા હડમેલા માર્યા છે ! એ
વાતનું અમરણ કગવીને પણ શા માટે માતૃત્વ અને પિતૃત્વના રજા-
બધા અરને પણ નિહવો ? માતા-પિતાનું અમરણ જ માત્ર મારે
હવે પૂજવું રહ્યું છે, નહિતર માગમાં માતૃત્વની ઝળક કેમ રહેશે ?
કયા પ્રેમે તને હું આદર્પીશ ?

પદર વર્ષ પહેલાની જ તે વાત છે વાજતે-ગાજતે માગ દાદા
જેવડો કોઈ અગ્નિપ્રયો નગ મારો હાથ ગ્રહવા મક્કપતો મક્કપતો આવતો
હતો મુજબનો તે નકલી શેઠિયો વાણીની લબક, ડોળદમાક, બાટલી
અને કલપના પડના પાછળ ખરી વય, ખરી ગિયતિ, ખરી શારીરિક
સપત્તિ, અમરકારિતા અને શયતાનિયત છુપાવીને આવતો હતો ! કયા
દાને, કયા પ્રેમે, કઈ હાયકાતે તે તો માગ પિતાએ નહોતું કહ્યું, પણ
પાડોશીઓની ઝેરી જીભ ગણગણતી હતી તે પ્રમાણે તો એક સોદ-
ગની અદાથી તે મને ખરીદવા આવતો હતો ! રડીઆજી અને સદામાં

બધુ ખોઈ, કંઈકને રડાવી, અનેક રોગનો પરિચય મેળવી, દલાસોની દરમિયાનગીરીથી ધડરિયો ગઢ છતવા તે આવતો હતો ! સ્વપ્નેય ન જાણેલો, ન જાણેલો, ન સાલજેલો એવો એ મારો ધર્મપ્રાપ્ત પતિ !

મુખ્ય ગઈ પગ પાણિયારામા અને માથુ ચૂલામા રાખે તો જ સમાસ થઈ શકે એવી નાની ઓરડીમાં 'મારી પહેગમણીના વેચાણ ઉપર' જ અમારો રોટલો અવલળતો હતો. મારા ભૂતઝાળના જીવન પર રુદ્ધ કરવામા અને ભાવેલાં સ્વપ્ના આખ સામે ભાગી ભૂકો થઈ જતા જોવામા પદર ફિવસ વિતાવ્યા સોળમે ફિવસે લેણિયાતોના ત્રાસે પતિદેવને અદશ્યવાસમા જવું પડ્યું. મને મારા પિયર વળાવી-વગર સચવારે અને અધૂરી ટિકિટે ! આટલો જ અમારો સંબંધ, અનેક કે પતિપત્નીની લેણદેણ ! એ શ્રીમાનતી હું પત્ની એટલી ગાળ જ માત્ર ચોટલી અને તે ઉપર મારે મારું જીવન વિતાડવાનું છે એમ સમાજે સલાખાવી દીધેલું !

એક દિવસે ત્રણ માણસો તેને હિપાડીને લાવ્યા-મારા પતિદેવને ! નહોતું શરીરનું ભાન, નહોતું કંપડાનું ભાન કે નહોતું આસપાસના માનવીઓનું ભાન ! જીભ ઉપર માત્ર એકલું મારું નામ - ' રૂખી ! ' આખ ચકળવકળ મને શોધતી હતી. શરીર મને જોવા પછાડા મારતું હતું હું પાસે જિભી છતાં સદેહેં જિભેલી રૂખીને ઓળખતા નહોતા ! તે તદ્દન પાગલ થઈ ગયા હતા-ન સુધરે તેટલી આ સ્થિતિમા પણ મારું દિલ તેમને જોવાને તલસતું મારી મૂકીને છેલ્લો અંશ તેની પાગલતા પાછળ ખર્ચ્યો. તેનું જીવન અને મારી જીવાર એકી સાથે પરવાર્યા ! સૌ રજા-સૌ સૌતી રીતે અને સૌ સૌના સ્વાર્થને !

માઆપ રજા દીકરીના દિલ અને દેહને બોજો માથે આવ્યો તે

દુ ખે ! આજીવ્યાજીવના રક્ષા અમને સારુ લાગે તે માટે । હુ રડી મારા
 જીવનમા વ્યાપેલી શૂન્યતાથી-ભાવિની ભય કરતાથી । મારું નારીજીવન
 ગયું-નયું તાપસી જીવન આવ્યું એ દુ ખની કલ્પનાએ મને ઝડાવી
 દીધી “ વિધવાઓનો આશરો ધર્મસ્થાનમા । ” કાયાના કલ્યાણને
 બદાને કે વિકારરૂપી વરુને જેર કરી નાખવા માટે કાયા પીસવી, દેહ
 દમવો, વ્રતનિયમો અને તપ કરવા-આ ઔષધિ એકલી વિધવા
 માટે જ છે કે બીજા માટે પણ છે એ તો કોણ જાણે, પણ ધર્મ-
 સ્થાનકો અને યાત્રાના સ્થળો વિધવાઓથી હમેશા ભરપૂર હોય છે અને
 ત્યા તપ તપતી સ્ત્રીઓ સદૈવ દેખાય છે પુરુષો કોઈ બીજી દુનિયામા,
 બીજી જાતના તપ કરતા હશે ને । મારા બાલુડા, તપ અને દેહદમનથી
 કાયા ગાળવામા મેં કચ્ચાશ નહોતી રાખી મારી કલ્પનામા, મારા
 સ્વપ્નામા અને મારા ધ્યેયમા સયમ, ચારિત્ર્ય અને પરાણે બાંધેલી
 કીર્તિ પાછળ પણ પ્રાણવિસર્જનની જ્વલત ભાવના વિદ્યમાન હતી.
 સમાજ પણ આટલું દમ્બજીતો હતો-વિકારમા સંજડતા સંજડતા પણ
 તે આટલું દમ્બજીતો હતો-વિકારના ભરપૂર દશ્યો અને અનેક
 પ્રલોભનો માર્ગમા પાથરીને દમ્બજીતો હતો । મારું મન મહાન તાપસની
 પેઠે, આવા પ્રલોભનો વચ્ચે પણ, ન ડગે એમ દમ્બજીતો હતો ।
 પડખે પડેલી ત્રીજી વખતની બાળ-પત્નીના ક્રોધજાળ ગાલ પ પા-
 જતા પ પાળતા મારું વેધવ્ય વિશુદ્ધ ગ્રહે તેમ દમ્બજીતો હતો । વાલમના
 વિલામમા વીટળાયેલી તે માતા તેઓની વચ્ચે વમીને પણ હુ સાધુડી
 જેવું જીવન જીવું તેમ દમ્બજીતી હતી । અજ્ઞાન માગણી ! આ કેમ
 પાર પડે । મારા ચારિત્ર્યપોષક ધર્માચાર્યની આખમા મેં કવખને
 વિપયધેન દેખ્યું ભાગી ધર્મપ્રીતિ પન્વારી ગઈ મારું આ વર્તન
 નારિતક જેવું અને ઉખડેલું લાગ્યું. અને જીવન કષ્ટમય બની ગયું.
 જે માળાપે મારા મુખને માટે ચિતા ધરી હતી જે માળાપ મારા
 દુ.ખે લાખા રાગડે રોયા હતા, અને ધનમા મિષ્ટાન્ન આગેગતા આગેગતા,

નિરંકુશ મોજમજ લૂટતા લૂટતા, ઉપરથી સફેદ શોકની પાઘડી અને કાળા સાડલા પૂરતો શોક પાળી બીજને ત્યા જમવા જવાનું બધ રાખ્યું હતું, તે માળાપને મારો રોટલો ભારે પડવા લાગ્યો. ગારું પગલું આડકતરી પજવણી થવા માડી. ધર્મસ્થાનની માફક આ સ્થાન પણ તળવાનો મારે નિશ્ચય કરવો પડ્યો. મારી આર્થિક પગત્રતા અને સંકટામણ આ નિશ્ચયની સામે ધૂરકતા હતા સ્ત્રીઓ અનેક જાતનું નિષ્ક્રિય વૈતરુ કરી શકે તેવું વૈતરુ તેની પાસેથી લઈ શકાય, પણ સ્વતંત્રપણે રોટી ઉપાર્જન કરવાનો વ્યવસ્થિત વ્યવસાય ન તો સ્ત્રીથી કરી શકાય કે ન તો સમાજથી જીવી શકાય—ત્યા સામે ચાલીને શીખવવાની તો વાત જ શી ? આ આર્થિક પગત્રતાના પરિણામોની દરકાર સમાજ કદી કરતો જ નથી ! એમને સ્ત્રીઓને સ્વમાનનો રોટલો આપવો નથી અને જાતે મેળવી લે તો મેળવવા દેવો નથી ! આ સ્થિતિમા સ્ત્રીના નિશ્ચયની શી કિમત ? આખો સમાજ આવી માન્યતાથી ભરેલો છે ત્યા કોઈ કિમત કરી બહાર પડે તો તેને સ્થાન પણ ક્યાં મળે ? સમાજની આખે થઈને સ્ત્રીઓની વહારે ચડનારા પણ કેટલા ?

લાખા પ્રયાસે, માડ માંડ પેટ ભરી શકાય તેટલા ટૂંકા પગારની શિક્ષિકા તરીકેની નોકરી પણ મળી. માળાપે છુટકારાનો દમ ખેંચ્યો. મહિને મારી સ્વતંત્ર ઓરડીમા હું એકલી-અટૂલી રહેવા ગઈ ત્યારે ધરાઈ ધરાઈને રહેલી. જીવનમાથી સત્વ નીતરી ગયું હોય, સ્નેહ જેવું કોઈ તત્ત્વ પરવારી ગયું હોય, માધુર્ય અલોપ થઈ ગયું હોય, સર્વત્ર અધિકાર, સ્વાર્થ અને પાશવતા પથરાયેલી હોય, અને તેની વચમા કોઈ ઝેરી ઝઝાવાતે મને અનાથ-અસહાય ન્શામા ફેંકી દીધી હોય તેમ લાગ્યું અફાટ વિશ્વમા કેમ જાણે એકલી ન પડી ગઈ હોઉ તેમ લાગ્યું. આ સ્થિતિ પર ફરી ફરીને રોઈ જીવનમાથી આશાદીપ હોલવાઈ ગયો જીવન એટલે રોટી, રોટી એટલે ચાકરી, ચાકસી એટલે

ગમે તેવી જાતની જીવનરીતિ । ત્યા નહિ ભાવના, નહિ મહેશ કે નહિ આપ-મરજી ! હુકમ અને બજાવણી । યત્રવત્ નિયમો અને તેતું તેવી જ જાતનું પાલન । ત્યા દલીલ નહિ-માત્ર મૂગે મોઝે સહન કરવાનું જ. આ સૂત્ર-આ સત્ય માનવજીવનના સજીવ ઇતિહાસે સમજાવ્યું, તેથી ત્યા કોઈ પણ જાતના જીવન માટે, કોઈ પણ જાતના કાર્ય માટે, કોઈ પણ જાતના માનવહાસ માટે ગણગણવું જ ક્યા રહ્યું ? મેં નોકરી સ્વીકારી.

મારા બાળક ! તને ખરું કહું છું કે તારી માતાએ કદી કોઈ પણ ભૂલ મળને ખાતર નથી કરી-જીવન ખાતર નથી કરી તેને તારે ખાતર જીવવું હતું, જીવન માટે રોટી આવશ્યક હતી, અને તે ગમે તેવી રીતે, ગમે તેવા જીવનથી અને ગમે તે ઉપાયે મેળવવી એ જ તેનું ધ્યેય હતું. તારી માતા પતિત થઈ નથી, પણ તેને પતિત કરવામા આવી છે મારી અનાથ દશાનો, મારી ગરીબ સ્થિતિનો, મારી એકાત ઓગડીનો અને નિર્જન પડોશમા મારી અર્ધનિદ્રાનો ગેગલાભ લેવામા આવ્યો છે એકલી, અટૂંચી, યુવાન, ગ્વરપવાન વિધવાની ક્રિયા સમાજે કદી સાચી માની છે ? મારે ક્રિયાદ કોની પાસે કગ્વી ? શુ પરિણામ માટે કગ્વી ? પરાણે વસ્ત્રાવાયેલા દિ દુઝોની ગ્રિથિતેના ભાઈઓએ જેવી કરી છે તેના જ હાલહવાલ પગણે પતિત બનાવાયેલી વિધવાના પણ સમાજમા છે. ગ્ડીને એમી ગ્ડી-પછી શુ કહું ?

માબાપ ગણગણ્યા, બધા ગણગણ્યા, પાપનું દુન નાલેશી આખર-લગ સહવા તૈયાર હતી, બીજાની જેમ એક પાપને દાકવા અનેક નવા પાપ કરીને બચી શકત, પણ ઓ નિર્દોષ બાળ ! એ તારા જીવનને ભોગે ! જ્યારે ચર્ચા થવા લાગી ત્યારે દુનિયાના ધધા વગગના ચોવટિયાઓ, મારા બાળક, તારા બાપની ગોધખોળ માટે કઈક પ્રકારની અવનવી દલપનાઓ કરવા મળ્યા ! કઈક નિર્દોષને માથે દો

રોપણ થવા મળ્યાં ! અનેક અણસુણી વાતો ભૂતકાળના જીવન ઉપરથી વર્તમાનને અને ભવિષ્યને વળગાડવા મળ્યાં મારા પતનનો જવાબદાર હીચકારાની પેઠે ભાગ્યો. એરના ઘૂટડા મારે એકલા જ પીવા હતા, એટલે હજી સુધી જગત તે રાચતાનતુ નામ જાણવા નથી પામ્યું અને જાણવા નહિ પામે. શાળાની શુદ્ધિ અને આખર ખાતર મને નોકરીમાથી કાઢી મૂકવાની પેરવી કંઈક ધર્માત્મા ઓલિયાઓએ શરૂ કરી દીધી ધરધણીએ ઓગડી ખાલી કરવાની તાકીદ કરી જ્યારે મેં ક્યાય અમી ન જોયું, આશ્વાસનતું રથજ ન જોયું, આશરો ન જોયો, માર્ગભૂલેલી માટે પાવન-કારી પ્રભુતા કોઈમા ન જોઈ, ત્યારે મારા બાળક, તને ઉદરમા સમાવીને પ્રભુભરોસે ભાગી. ઊંચે આલ અને નીચે ધરતીમાતા મારા સગી અને સહાયક હતા. એક પીપળાના ઝાડ નીચે શિવાલયની પાછળ તારો જન્મ ! બ્રાહ્મણ પૂજારી તો મદદમા ન આવ્યો, પણ એક ચમાર મજૂરને ત્યાં આપણો સત્કાર થયો અને આખરે અનાથાશ્રમમા તારો વાસ થયો !...આટલું જાણ્યા પછી જો તારી જનેતાને પાપિણી, સ્વચ્છદી કે હત્યારી કહેવી હોય તો કહેજે, મારા બાળ ! મારે એ સામે કાઈ જ ફરિયાદ નથી કરવી

દૂર દૂર પડેલા બાળક ! આજે તો જ્યાં જગત આખું ભયકર તહોમતનામું લઈને ઊભું છે, ત્યાં મારી વાત કાણ સાલજશે ? અને કદાચ કોઈ સાલજવા ત્યાર થાય તોપણ ધોળીની સાથે ધોળી થવા નથી માગતા ! દુઃખમા ભાન ભૂલીને મેં એકાદ-બે કડવી વાતો કોઈને માટે કહી નાખી છે તેમા મારો દોષ નથી. તારી માતા પોતાના પાપને, ગુનાને કે ભૂલને છુપાવવા બીજાના ગુનાને પ્રગટ કરવા જેટલી હલકી નથી થઈ એક શહીદ આખરી વખતે પણ ગાયું હતું કે—

“ જસને ફેસલા દીયા, ઉસકા ખુદા ભલા કરે,
શહીદ દુસરા કયા ચાહે, સખકા ખુદા ભલા કરે ”

તેમ જોણે મને નીતિબ્રષ્ટ, સમાજબ્રષ્ટ અને આખરી જીવનથી
બ્રષ્ટ કરી છે તેનું પ્રભુ ભણુ કરે । પણ એ ગુનેગારો મારા ગુનાનો
ન્યાય કરવા બેઠા છે તે સામે મારો પોકાર છે શુદ્ધ માનવીને જ
ન્યાય કરવાનો અધિકાર હોઈ શકે, પાપડીઓને નહિ । આટલું આજે
જગતને કહું છું તું મોટો થા અને શક્તિશાળી થા તો આવા ન્યાય
અને આવા ન્યાયાધીશો સામે જીવના જોખમે પણ પોકાર ઉઠાવવાનું
ન ચૂકજે । આટલું માતા તરીકે માણુ છું

હા, હું સમજું છું તારા છૂપા નિઃશ્વાસ અને ધડકતું હૃદય
મારી કટપનાથી હું જોઈ રાહું છું. તારી કરુણ આખો મારા હૃદયમાં
બગબગ જડાઈ ગઈ છે તેમાં પણ મારા સામે એકાદ તહોમતનામું
જ ભયું છે.

“ મને શા માટે ઉત્પન્ન કર્યો ? શા માટે જિવાણો ? ક્યા ઉચ્ચ
આશય માટે જિવાણો ? આ જાતના કલકિત જીવન અને મૃત્યુ વચ્ચે
શું ફરક છે ? એ પામર દરામાં મને મારી નાખ્યો હોત તો અત્યાન્તી
અપમાનજનક કલકિત વ્શા કરતા ઓછું હું ખ થાત આજે તો
નહિ મારું સ્થાન ખુદ માળાપ પામે, નહિ સમાજમાં, નહિ રાજ્યમાં,
નહિ ધર્માલયોમાં કે નહિ અમને જિવાડવાની નરી ઘેલછા અને ધંધા
લઈ બેઠેલા દયાળુ માનવપ્રેમીઓમાં । અનાથાશ્રમની ચાગ દીવાલો વચ્ચે
પગાંદાર પાલકોની દયા ઉપર પાજગપોજના બોકડા માફક ગન્મ-
જનક જીવવું, ઉછેરાવું કે ખતમ થઈ જવું. કદી મોટા થઈએ તો
કોઈના પણ પીઠબળ વિના, કોઈના આધાર વિના, કોઈના આશ્વાસન
કે માર્કિય સહાનુભૂતિ વિના સુખનો માર્ગ ગોધવામાં માર્ગ ગોધાયા
પહેલા જ અસ્ત થઈ જવું. આટલું જ અમારું જીવન ને । આ માટે
મને શું કામ જિવાણો ? શિષ્ટ સમાજમાં તો અગૃહ્યોથી પણ બદતર
વ્શામાં સમાજવિહીન જીવવું એટલે જ્યાં કોઈ અમને ન ઓળખે,

જ્યા અમારો ઇતિહાસ કોઈ ન જાણે, ત્યા જઈને વસવું । ખોટા મા-
આપ બનાવી નામ સાથે જોડવા અને ત્યા પછી જો ખરી વાતની ખબર
પડી જાય તો અપમાનિત થઈને ત્યાથી પણ ભાગવું . આવા જીવન
કરતા, ઓ મારી મા, મૃત્યુ શું ખોટું ? અમે કદાચ અમારી જેવી જ
કોઈ માઆપવિહોણી કન્યા સાથે જોડાઈએ તો સતતિના ભવિષ્યની
પણ ચિંતા, મા, ક્યા ઓછી છે ? આ વાતોનો કઈ જ વિચાર મને
જિવાડવાની ધૂનમાં તને ન આવ્યો ? ”

આવું આવું, મારા બાળક, તારી મૂકવાણીમાં તું કહેવા માગે
છે, ખરું ને ! મારા ગભરુ બાળ । તારા તહોમતનામાં સામે હું મારું
માથું નમાવું છું—ગુનાથી અને શરમથી

તને જન્મ આપ્યો, જીવન આપ્યું, પછી મોતના મોમાં મૂકી
આવી છું તે બરાબર સમજાય છે તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત પણ તેવું જ કરીશ.
અધીરો ન થા । તને જન્મ આપવાની ઇચ્છા કે ભાવના ન તો મારી
હતી કે ન તારા એ ભાગેડું બાપની હતી—અને સારાં દેશમાં કે
સારાં વિશ્વમાં ઇચ્છાપૂર્વક—ભાવનાપૂર્વક બાળકો સર્જનાર માઆપો
કેટલા હશે ? બાળકો અકસ્માત સરખાય છે, અકસ્માત જન્મે છે, અને
જન્મ્યા પછી પોતાના કરી પળાય છે. આ સિવાય છે પણ શું મા-
આપ અને બાળકના સબધમાં આપણી અત્યારની આલમમાં ? પ્રજ-
નનની બાબતમાં પુરુષોએ સ્ત્રીઓની સલાહ કે ઇચ્છાને ક્યારે મહત્ત્વ
આપ્યું છે ? બાળકનો અનેકવિધ બોલો ઉપાડતા કટાણે ત્યારે બહુ
બહુ તો સતતિનિયમનના ઉપાયોનો આશરો લેવાનું ભૂત છેલ્લો દાયકો
થયા જગતમાં ભરાયું છે મારા બાળક ! આમાં તારો જન્મ શા
માટે થયો તેનો જવાબ હું શું આપું ?—સિવાય કે અકસ્માત અને
અમારી અસાવધતા । એ ભૂલ કે એ અસાવધતાના બદલામાં વર્ષો
થયા લોહીના આસુડે રોઈ છું તારા જીવન ખાતર જેટલો આપી

શકાય તેટલો ભોગ આપીને ભટકતી લિખારણ થઈ છું માથાપ,
 સગાં-એન્દી, વડાણ વતન, મીઠી ચેટલી અને આખર તારા પ્રાણની
 વેદીમા હોમી ચૂકી છું આ ત્રણ વર્ષના ગાળામા જગત મારું પતન-
 મારી ભૂલ-ભૂલી ગયું છે. વર્તમાન ચળવળ અને સમાજ-જીવનમા
 આવેલી યત્કિચિત્ત સુધારણાને લીધે હું મારું ગુમાવેલું ગ્ધાન અમુક
 અંશે પાછું પ્રાપ્ત કરું તેવા સન્નેગો દેખાય છે પણ એ માન
 બાજોતિયાના બજેલા બાળ ! તારી મા એક પણ પળ સ્વપ્ન કે શાંતિને
 ખાતર સુખ-શાંતિની ગાળવા માગતી નથી તે હું ખતા લાગ્યા એક-
 દમ લાનરહિત થઈ જાય તેટલી હદે ચગતાર્થ જવાને બદલે કે તગવાના
 એક જ ઝટકાથી કના થઈ જવાને બદલે ધીમે ધીમે હૃદય વલોવાઈ
 જાય તે રીતે જીવનના કણ કણ કાપીને પોતાનું પ્રાયશ્ચિત્ત પૂરું કરવા
 માગે છે રડવાનું તાગ માટે હતું તે ખૂબ રડી લઈ શકે શું કરું ?
 કઈ રીતે રડું ? આશુ બાકી રહ્યા હોય તો રડું ને ? મનોવેદના,
 સમાજના પ્રકાર, સબધીઓની પાટુ અને સન્નેગોનો મૂઠ માગ-એ
 બધા ઉપર મનમંદ દસવાનું જ મન થાય છે ખાતરી રાખજે કે મારું
 છેલ્લું પ્રાયશ્ચિત્ત કોઈકે જ માતા કરી શકે તેવું હશે. જે યાતના
 ભોગવી ચૂકી છું, જે ભોગવના લાન પણ ભુલાઈ જવાતું, તે જ
 યાતના રવેન્દ્રાએ નોતરી શુદ્ધ થવા માગુ છું પહેલી ગિચિતિ
 અકસ્માતથી થઈ હતી-આ બીજી ગિચિતિ દરજાપૂર્વકની ! માગ
 કોડીલા કુમાર ! તારી માતાના મિલમા-દેહમા જેટલું હશે તેટલું
 કરેલા ગુનાના દડ બદલ આપીને જ આ કાની દુનિયા તજજો આ
 પળે જો મૃત્યુ કદાપિ આવે તો પાછું વાળું અને કહું કે થલી જ
 મારું પ્રાયશ્ચિત્ત પૂરું થાય ત્યા સુધી !

ભૂતકાળના જીવન ઉપર દષ્ટિ નાખતી હું એડી છું એક પડી
 એક દશ્યો આખ સામેથી પસાર થતા જાય છે. રાજાનો મોટો

ઝોરડો, ભરાયેલી મેદની, અને ' માતા અને બાળક ' એ વિષય ઉપરનું મારું દલીલોપૂર્વકનું સુદર પ્રવચન આજે યાદ આવે છે. સૌ શિક્ષકો કરતા એક માતા વધે અને પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા કરતા માતાને કરેલી પરિક્રમા વધે એ વાતના સમર્થનમાં અમુક ભાગ્યશાળી નરોની સુશીલ માતાના દૃષ્ટાંતો મેં ત્યારે ટાંક્યા હતા તે વખતે મારું હૃદય કેવા ભાવોથી ભર્યું હતું ! આજે આ સરખમણી હૃદય વિદારે છે. ' હું જે બાળકની માતા થઈ તેને વીર બનાવીશ, જગત મારા બાળકને જોઈ તેની માતાની-એટલે માતૃત્વની-સુદર કિંમત આકશે, પરોક્ષ રીતે જગતનું ગુરુકાર્ય હું કરીશ ! ' જેને જેને આ વાત-મારું આ ભાષણ-યાદ હશે તે આજની મારી રિથિતિથી શું કદપશે ? તેની દૃષ્ટિમાં માનવીની વાણીની કેટલી અલ્પ કિંમત અકાશે ? જગતની આંકેલી કિંમતને ઘડીભર મહત્ત્વ ન આપીએ, પણ માનવતાનો અગાર સચેત કર્યા પછી આપણને આપણી જાત માટે કેટલું માન રહેશે ? કેટલો આત્મવિશ્વાસ રહેશે ? મારા કુમાર ! મારી આખે અધારા આવે છે અને છાતીમાં ડૂમો ભરાય છે ક્યા મારું સૌ શિક્ષક જેવી એક માતા થવાનું સ્વપ્ન અને ક્યાં ફેકાઈ ગયેલું મારું બાળક ! પૃથ્વીની પરિક્રમાનું પુણ્ય પ્રાપ્ત થાય તેવી ક્યા એ પુણ્યશાળી માતા બનવાની મુરદ, અને ક્યા શાપિત માની બાળક નામ લેતા પણ શરમાય તેવી આજની ગિથિતિ ! કાણ જાણે કેવાયે હલકા પગારના અશિક્ષિત પરાયા માણસો તને ફરજિયાતપણે પગારના પત્રીકડાને ખાતર ઉછેરતા હશે ! કાણ જાણે કેવીયે હલકી કિંમત તેઓ તારી આકતા હશે ! કાણ જાણે કેવીયે કડવી કડવી વાતો તેઓ આપસમાં તારા માટે કરતા હશે અને તને શાપિત માની તારી માતાને તેઓ અપમાનતા હશે ! પરિણામે તારા જીવનમાંથી માધુર્ય કેવું સરી જતું હશે ! જગતની નબળાઈ જોવાના શોખીનો ગૃહસ્થાઈ અને દયાળુપણના ઝલ્લા નીચે જ્યારે અનાયાસમમ મુલા-

કાને જતા હશે ત્યાં નેના અધિકારીઓ કાણુ બાણે શુ થે તાગ
તરફ આગળી ચીંધી કહેતા હશે ! આડકતરી રીતે તાગમા નિશ્ચિન્તા
જન્મે તેવી ચારિત્ર્યભગની અમય વાર્તાઓ તને મૃણાવના હશે !
તાગમા બાચાર દરા અને પામન્તા આવે તેવી રીતે તમારા બધા
પામે ધનિકો સમક્ષ બીખ મગાવવામા આવતી હશે ! અમુક ગણ્યા-
ગાઠ્યા નિયમેને આધીન જ તારુ છવન બાધી દેવામા આવ્યુ હશે !
ખાવામા, પીવામા, પહેન્વામા, દગ્વા-કગ્વામા બધી જગાએ પાન્કાની
મગ્ગ જ સાચવવી પડતી હશે તારે ! તમે અનાથ છો, અપંગ છો,
અભાગિયા છો, પતિતાને પેટે અવનરેલા મતાનો છો, લિખારી છો,
તમારી તરફ દુનિયા દયા ખતાવે છે, તમને દીન બાળીને નિભાવે છે-
તેવી જાનનુ ભય કર વાતાવચ્ચુ, મારા બાળક, તારી આમપાસ ભમતું
હશે ! સમ્યાના કાર્યના સાચા-ખોરા બળુગા કુકવા, લોકોને લાગણી-
વરા ખતાવી બધ મૂડી ખોલાવવા મગ્યામા વસતા બાળકોની
ગર્ભિત વાતો અહેવાલોમા લખી તમારુ સૌનુ છવન ખારુ ડરી
દેતા હશે ! છતા તારી માતાના મો શિક્ષક થવાના સ્વપ્ના થોડા જ
આડા આવશે ? થોડી જ આ જાનની પામન્તા સામે પોકાત હો-
વશે ? થોડુ જ એમ કહી શકશે કે ‘ જનેતા વગરનાની જનેતા બની
તેના દિક્ષનો ડખ કાઢી નાખવાની તેડ ન હોય, પિતૃહીનતા પિતા
બની દેવાની દુક આપવાની ગકિત ન હોય, તો આ જાનની બેદદી
દયા કરતા અટકલો ! એ ત્યજયેલાઓને પ્રતુલમે છેડી છૂટા
થાને ! ’ પણ શુ કરુ માન બાળક !

આજે પડોશમા એક નાના બાળકને તેની માતા પહેલી વખત
‘બાળમન્દિરમા ભણવા મૂકતી હતી બાળક નવીન કપડામા નાચતુ
હતુ નિશાળે જવાની ના પાડતુ હતુ ‘ તુ આવે તો જાડ ’ એમ
કાપીથેડી વાણીમા માતાને કહેતુ હતુ. માતાએ બાળકના નાના નાનાં

ગજવા ભાતાથી ભર્યાં, રમાલને છેડે એક પૈસો બાધી આપ્યો, અને આટલી મોટી અવસ્થાએ પણ બાળક જેવી થઈ બાળકની સાથે બાળ-મદિરમાં જઈને બેઠી ! બાળકનું ચિત્ત ચોટાડવા તેની સાથે નાના રમકડાથી રમવા લાગી. બાળક પોતાના ગજવામાંથી ખાવાનું કાઢી માને ખવરાવવા લાગ્યું. માતા અને બાળક એકરૂપ બની ગયા ! ત્રણ કલાકે બાળકને તેડીને હસતી હસતી માતા પાછી આવી આઠ ન્વિસ થયા. ઓ મારા ઈશ્વિરાશ્રિત બાળક ! આ દૃશ્ય સંજળ નેત્રે જોઉં છું. ‘ મારા બાળકને કોઈ મારે નહિ, કોઈ રંગડે નહિ, ભૂખે-તરસે અકળાવે નહિ’ તે ચિંતાએ ધરના અંકેક મનુષ્યે વારાફરતી બાળમદિરમાં હાજરી આપવાની ગોઠવણ તે માતાએ કરી છે. બાળકને આનંદમાં રાખવા તેના બાળમિત્રોને ખાવાનું આપે છે ! ત્યારે મે શું કરું ? તને સોંપ્યો છે કબાડીઓને ! ત્યાં યત્રવત્ બધું બનતું હશે ! તું રડતો હઈશ તો રડવાનું કારણ કોઈ નહિ તપાસે, પણ જૂનો ને જાણીતો ઉપાય-રાત્રી તાતી આખ, ધમકી, ગુસ્સાની ખૂમ કે શારીરિક શિક્ષા-અજમાવશે ! તને ક્યારે ભૂખ લાગે છે તે કાણ દેખે ? નિયમિત વખતે ખાવાનું કાણ મૂકશે ? વહાલથી કાણ ખવડાવશે ? ઘેલું ઘેલું થતું તારી સાથે કાણ રમશે ? પ્રતિક્ષણ તારી ચિંતા કાણ કરશે ? આ રીતે ત્રણ ત્રણ વર્ષો થયા છતાં પણ, મારા વીર, કદી તારી ખચર કાઢવા પણ હું આવી છું ? આજ સુધીમાં પાચ-છ વખત ગુંપચુપ તારા અનાથાશ્રમને પ્રદક્ષિણા કરી ચૂકી છું, અનેક બાળકોને તેજ-વિહીન અને કગાળ રિચતિમાં મે ત્યાં રખડતા જોયા છે, પાલકોની ખૂમો સાભળી છે, પણ તારી તો કોઈ ઓળખાણ આપે ત્યારે, મારી આખના તારા, તને ઓળખી શકું ને ! તારી જનેતા તને ઓળખતી નથી, છતાં રક્ષવાઈ થઈને તને ઢૂંઢે છે ! તારી માતા તારા સમાચાર જાણવા જૂરે છે, છતાં કોઈને પૂછી શકતી નથી ! આ કરતા વધુ દુઃખ, વધુ વેદના, વધુ યાતના બીજી કઈ હોઈ શકે ? આ અકથ

વાનોનો વિષય બની ગઈ. મારી શાળામાં તે દિવસથી જુદી જ દૃષ્ટિ
મેં દેખી. જમ ખલાસ, મારી શરમનો છેલ્લો પડદો પણ દરી ગયો.

માઆપને પૈસાને ખાતર ખુદ્દા અને અગ્નિગ મનના દેનાણિયાને
દાથ મને વેચી દેતા અને લાચાર દ્વામાં નક્કાશુના અખાડા કરતા કે
મારી લાચાર બૂલ તરફ દૂર દૃષ્ટિએ દેખતા શરમ ન આવી

જ્યારે ખુદ્દા ખખડખજને મારો છવ બાળતા અને કાયમની
અનાથ બતાવતા શરમ ન આવી

જ્યારે સબધીઓને મિલકતનો ઇન્કાર કરતા અને ગર્ભપાત
કરીને પણ આખર ગર્ભવાની સલાહ આપતા કે મને પતિનછવનમાં
ધેડેલના શરમ ન આવી

જ્યારે સમાજને આગલી-પાછલી દમીકત જોયા-જાણ્યા વિના
મારી વય, ગરીબ દશા, વાલીઓની ગ્યાર્થલોહુપતા અને રોટીના પ્રસન્ની
મુગ્ધેશીનો ખ્યાલ કર્યા વિના એક જ જાતનું કન્જિયાન વૈધવ્યનું કુ-
માન ઠોપી દેતા કે દયાલાભે મને આશરો આપનાગ્ની નાલેશી કરતા
શરમ ન આવી

જ્યારે ધર્મગ્રાથોને પોતાને પનારે પડેલી ભક્તિભાવે દીનતાથી
માનુ નમાવતી ગલરુ અજાણી નજગાર્થ અને અનાથતાનો લાભ
લેવાનો પ્રયામ કરતા શરમ ન આવી.

જ્યારે દિયરને મગેલા ભાઈની મિલકત અને પત્નીને પચાવી પાડ-
વાનો વિચાર કરતા શરમ ન આવી.

અને છેવટે...જ્યારે મૌનો ન્યાય કરનાર ગત્યમનનાને દિવં સ્ત્રીને
તેની પતિની મિલકતમાં દહુ નથી તેનું અન્યાયી કુમાન દૃષ્ટાવતાં
કે અસોગ્ય પતિથી પણ છટા ન થઈ શકાય તેનું બધન લાદતાં
શરમ ન આવી !

કરાવી આપવાનું કબૂલે છે દિયર જીવતા પાળવા અને મૂએ બાળવાની જોખમદારી મિલકતના બદલામાં લેવા અને મરેલા ભાઈની પત્નીને સલાળવા તૈયાર થાય છે. મને બહાનુ બતાવી બંને મિલકતને તાકી બેઠા છે બાપા ખાનગીમાં સમજાવે છે કે, “બધું આપી દઈશ તો પછી ખાઈશ શું ? પાકું લખાવીને અને પોતાને ત્યાં (બાપને ત્યાં) રહેવાનું રાખવાથી સૌ સારા વાના થઈ રહેશે.” વીસ પગારના અને વીસ ભરણપોષણના મળી ચાલીસ રૂપિયા લઈ પદર રૂપિયાનું પેટિયું આપી વધારામાં અહેશાન ચડાવી વૈતરું કરાવવા ઇચ્છનાર બાપને મારે શું કહેવું ? દિયર કહે છે કે, “જુદી રહુ તેમાં કુટુંબની આબરૂ નહિ મારા લાખ રૂપિયાના ભાઈની આબરૂ સલાળવી જોઈએ. સુખે-દુખે ભેગા રોટલો ખાઈશું. બીજા ખાવા આવે, ખવરાવવા થોડા આવે ? પોતાના હોય તેને દાઝે ! ભાઈ-ભાભીનાં ઓશિયાળા થવામાં ટુકડો અને માથામાં ટુબો.” આવું બધું કહ્યું. તેની આખમા અમી નહોતું, લાગણી નહોતી, સ્વાર્થ અને વિકાર હતો. મને પતિત માની પોતાની જાળમાં સહેલાઈથી ફસાશે એમ માની બેઠો હતો ! મેં બનેને રજા આપી અને સભળાવ્યું કે મારો કાઠની ઉપર કઈ પણ હક્ક-દાવો નથી અને સહી કરવાપણું પણ નથી ! જવાબ સભળીને બને ભાગ્યા-ગણગણતા ગણગણતા !

મારા બાળક ! તે બને દયાળુઓ તો ગયા, પરંતુ તેઓ પોતાની પાછળ ન ભૂસાય તેવા ચિહ્નો મૂકતા ગયા. બનેની સ્વાર્થવૃત્તિ અને મારા દિયરની વિકારધેલી આખ તથા આજીવનના પાડોશમાં અને મારી શાળાના ગટાફમાં મારી કલકિત કથા પણ જાહેર કરતા ગયા. લોકો ધીમે ધીમે ગણગણાટ કરતા થઈ ગયા. બખ્ખે વર્ષની મારી સારમાણસાઈ, મારી સુદર છાપ, મારી સેવા એકાએક ભૂસાઈ ગઈ. પાડોશીઓ મારાથી અલગાતા હોય તેમ વર્તવા લાગ્યા. હું જ સૌની

વાનોનો વિષય જની ગર્ભ મારી રાજામા તે ત્રિમયી ભુદી જ દષ્ટિ
મે દેખી. જય ખલાસ, મારી ગર્ભનો છેલ્લો પડદો પણ ફટી ગયો

માથાપને પૈસાને ખાતર ખુદ્દા અને અગ્નિય મનના દેરાણિયાને
દાથ મને વેચી દેતા અને લાચાર દશામાં અશ્વત્થના અખાડા કરતા કે
મારી લાચાર ભૂત તરફ દૂર દષ્ટિએ દેખતા રાગમ ન આવી

જ્યારે ખુદ્દા ખખડખજને મારો હવ બાળતા અને કાયમની
અનાથ બતાવતા શરમ ન આવી.

જ્યારે સબધીઓને મિલકતનો દુકાર કરતા અને ગર્ભપાત
કરીને પાગુ આગર ગખવાની સલાહ આપતા કે મને પતિતજનમાં
ધકેવના રાદમ ન આવી

જ્યારે ગમાજને આગલી-પાછલી દષ્ટિકત જોયા-ગળ્યા વિના
મારી વય, ગરીબ દશા, વાલીઓની ગ્વાર્ધલોલુપતા અને ગેટીના પ્રવ્રની
મુઠેથીનો ખ્યાલ કર્યો વિના એક જ જાનનુ કન્જિયાત વૈધવ્યનુ કુ-
માન દોષ્ટી દેતા કે દયાલાવે મને આરાધે. આપનારની નાલેશી કન્તાં
શરમ ન આવી

જ્યારે ધર્માચાર્યોને પોતાને પનારે પડેથી ભક્તિભાવે દીનતાથી
માનુ નમાવતી ગભરુ અબજાની નબજાઈ અને અનાથનાનો લાભ
લેવાનો પ્રયામ કરતા શરમ ન આવી

જ્યારે ત્રિવરને મરેલા લાઈની મિલકત અને પત્નીને પચાવી પાડ-
વાનો વિચાર કરતા રાદમ ન આવી

અને છેવટે...જ્યારે જોનો ન્યાય કરનાર ગત્યસનાને દિંદ જીનો
તેની પતિની મિલકતમાં દક્ક નથી તેવું અન્યાયી કન્માન મુખ્યાવતા
કે અંગેજ્ય પતિથી પણ છટા ન થઈ રાદાય તેવું બધન લાદનાં
શરમ ન આવી !

મારા બાળક ! હવે મને કેની શરમ આવે ? શરમ વગરના આ સૌ પાખંડી પૂતળાંઓની ? છટ ! આ શરમે આટઆટલા વર્ષ મારા લાલને નીરખવા ન દીધો. પુનઃ માતૃત્વ આપી જીવનમા ખૂટતું તત્ત્વ પૂરવા ન દીધું. આ શરમે અનેક યોગ્ય-અયોગ્ય ફરમાનો પાસે, બધનો પાસે, દીનભાવે માથું નમાવી મારા સાચા સ્ત્રીત્વને હણી નાખ્યું. આ શરમે હૃદય અને કર્તવ્યની કરુણ અસંગતતા જન્માવી જીવન દ્વિરંગી બનાવી દીધું.

આજે હવે આ પડદો ચીરી નાખુ છું આજે શરમ ફગાવી દઉં છું આજે મારું મૂળ સ્વરૂપ-ખરું સ્ત્રીત્વ-મને પ્રાપ્ત થાય છે મારી વિડબના કરનાર એ પુરુષખતની મને જરૂર નથી, માબાપની જરૂર નથી, અન્ય સબધીઓની જરૂર નથી, અને નથી જરૂર આ અન્યાયી સમાજની કે કહેવાતા ધર્મની મને જરૂર છે માત્ર મેં ગુમાવેલા મારા બાળકની, અને આ હૃદયહીન સમાજને જીવતો સળગાવી મૂકું તેવી એક ચિનગારીની ! માગ બાળક, આ જ હું તારી માતા ! તારા જેવા ત્યજાયેલા અનેક બાળકોની માતા ! જગત આજે બાણુશે ખરા માતૃત્વને અને ખરા વાત્સલ્યને !

જ્યારે એક વિધવાના ઘરમાથી દુર્ગાધ આવવા લાગી ત્યારે પાડોશી-ઓએ ખચર આપવાથી ઝોરડીતું બારણું તોડી પોલીસો અદર અપાલ થયા, ત્યાં એ મૂઝાયેલી માતા એકાદ માસના એક બાળકની બી છાતી પર રાખી અનત નિદ્રામા પોઠી હતી ! મુખ ઉપર સ્મિત હતું. પાસે થોડા કાગળિયા અને એક નાની બાટલી પડી હતી એક કાગળ શાળાના હેડમાસ્તરની સહીનો હતો તેમા લખ્યું હતું કે :

‘ તમારા પૂર્વજીવનની કેટલીક વાધાભરેલી હકીકત બાણુવામા આવતા તમને અમારી શાળામા વધુ વખત કામ પર રાખવા તે ઇષ્ટ લાગતું નથી, તેથી આજથી તમને છૂટા કરવામા આવે છે. નોટિસ

અને આણુ માનના પગાંના રૂપિયા આસીનતો એટલા માટે જીવે ન જીવે

જીવે કાગળ દત્તો અનાયાત્રમ ॥ અધિકારીનો તેમા લખ્યું હતું કે :

‘ તમારી અગ્રજીમા જણાવેલ નિશાનીવાળું અને
તારીખે.....વાગે પેટીમા મુકેલું બાળક દમણા સુધી તો “૫૬ જ
ત દુગ્ગન હતું, પણ ૫૬ દિવસ પહેલાં ઉપવ ન્યુમેનિયા થતા ..તારીખે
ગુજરી ગયું છે તે જાણુઓ. ’

ત્રીન્ને પત્ર મળ્યાની સહીવાળો અને પોલીસ-અધિકારી પર
લખાયેલો હતો. તેમા લખ્યું હતું કે

‘ મસાજ જીવવા યોગ્ય ન લાગતા એવ્ઝાએ મરુ છું નાના
ધરમા રૂ ૪૬-૭-૮ છે તેમાથી મારી અંતિમક્રિયા કરાવશે ત્યા
રકમમાથી જે કાઈ બચે તે અને એકના આસીમ રૂપિયાની, પોતાના
માઆપને ન જાણતા હોય તેમા અનાયાત્રમમા ગિજ્જતા બાળકોને
મીઠાઈ વહેંચી દેગો.

‘ મારી અંતિમક્રિયા કાઈ પણ ધર્મ માનના, કોઈ પણ સમાજ
વગના માણુનની થતી હોય તે પ્રમાણે કરગો મારો કાઈ પાથી કે
નામ નથી જે કાઈ હતું તેને માથે લઈને ચૂલી છું, તેથી કાઈ પણ
જનાવડી દક્ષધારીને મારું મૃતનગર મોપનો નહિ મારો મામાન,
મોતાની વીટી અને છેડો અને સુસાવડી ગિરિતિના ગર્જ કરનાર પરમ
જ્ઞાત તે અન્ન વા મલુન્ને નામે મરીઓમા વહેંચી દેગો

‘ માન પૂર્વજીવનની દૃષ્ટિ રૂપરેખા અને મૃત્તી મારવામા આવેલા
માન માનવની કુરુણ કથા આ મારે છે, જેનો હીક લાગે તે ઉપ
પાળ જેના તથમા એ આવે તે કરી રહે છે ’

સમાજની કૂંતાથી માનમિત્ર રીતે ચૂમારેલું રૂની રૂની વખત
પેટપેએ ચૂકું હતું.

કુરૂપા

‘ સૌદર્ય રાચવું એ એનો ઉપયોગ છે;
પોષવું-પૂજવું એ એનો ઉપભોગ છે. ’

આવું કંઈક એક સૌદર્યના રસિયા કવિએ કાઈ સ્થળે કહેલું છે. સૌદર્ય કુદરતની સુરચના, સુરુચિ અને સુઘડતાનો ભાસ કરાવી માનવીને તે દિશામાં પ્રેરે છે માનવી ધીમે ધીમે સૌદર્યનો ઉપયોગ અને ઉપભોગ સમજે તો સૌદર્યભૂતિ જાગે છે, નહિતર થાય છે વિકારી રાક્ષસ !

કુરૂપામાં ખરેખર સૌદર્ય હોતું નથી કે ખરું સૌદર્ય દેખવાની દેખનારને આંખ નથી હોતી એ અગમ્ય કાયડો છે. સાચું સૌદર્ય ક્યાં વસે છે-જીવનના પ્રત્યેક કાર્યમાં કે નરી ચામડીની સુવાળપ કે-
i, તે એકાતિક દષ્ટિએ અઘાપિપર્યન્ત નક્કી થયું નથી.

‘ રૂપવતી ભાર્યા શત્રુ, કુરૂપા વિષરૂપ છે. ’ એ જાને વિસવાદી તો એક જ વસ્તુને જગત લાગુ પાડે છે અને જાનેનો યથા-સમયે યોગ કરી લે છે. આમ કરીને તે વાસ્તવિક રીતે પોતાની વણિક-ત, ઈર્ષ્યા, અવિશ્વાસ અને સૌદર્ય ઝાળખવાની અશક્તિનું પ્રદર્શન જ કરે છે.

આંસુથી શુદ્ધ રાખી છે રમા આવી આશાએ દુ ખના-અપમાનના દારુણ દાવાનળમાં પૂણ શીતળતા મેળવી રહી હતી.

રમા અને રમણનું વૈવિશાળ જ્યારે બુને આઠ અને દસ વર્ષનાં હતાં ત્યારે થયું હતું. રમા ત્યારે તો રૂપાળી અને ચાલાક હતી તેના બાપુજી તેની નાતમાં પૈમે-ટકે સારા ગણાતા. અનેક વખતે આ સગપણનો લાભ રમણના બાપાએ લીધેલો. રમણ જે કંઈ થોડું ઘણું ભણ્યો હતો તેમાં પણ રમાના બાપનો ટેકો હતો. રમણનું કુટુંબ આ સબધથી ભાગ્યશાળી ગણાતું હતું.

લગ્ન પછી એથે જ મહિને રમાને બહુ ભારે શીતળા નીકળ્યા અને તેની કાન્તિ, રૂપ, ચહેરાની મોહકતા અને એક આખ હરતા ગયા સાથે સાથે સાસુ અને પતિની પ્રીતિ પરવારી ગઈ. રમા ધરમાં અણુગમતી થઈ ગઈ.

સમય જતાં રમા વધુ ને વધુ અળખામણી થતી ગઈ બે-ચાર વખત રમણને ફરી વખત પરણાવવાની પેરવી થઈ, પણ કોઈ બાપ વગરદામે શોક્ય હિપર પોતાની કન્યા આપવા તૈયાર ન થયો, એટલે તેની દાઝ પણ રમા હિપર જ ઊતરવા માડી. આજ સુધી તો રમા અણુગમતી જ હતી. હવે તેનું મરણ ધમ્મવા માડ્યું ! રમાએ માન્યું કે કુટુંબ-સેવા કોઈ દિવસ પોતાને જરૂર યોગ્ય સ્થાન અપાવશે એટલે તેણે સસારસુખને બંદો બધું ધરકામ સંભાળી લીધું વાસીના મળવા, દરણુ દળવું, કપડાં ધોવા, દોર દોહવા અને નીચણુ-પાણી કરવા, માસણ માળવા, રસોડું સંભાળવું, સૌની પથારી પાથરવી અને હિપાડવી, ધરમાં ગ્રાર-ગોરમટી કરવી, બધાના જમ્યા પછી ખાવું અને મોડું સૂઈને વહેલું ઊઠવું એ તેનું નિત્યકાર્ય થઈ પડ્યું. સાસુ અને પતિએ માન્યું કે 'સાવ દોર છે, નધરોળ છે, દોરની માફક કામ કરતાં આવડે છે, બીજું કંઈ થોડું ભાન છે ? આપણે શું કરીશું ?'

વખત જતા તો ઝેરી ગિથિ પ્રકાશિતે અનુભવને બાજે જ
લાગે કે આ બાઈ આ ધનના કુળવૃક્ષે નીનગાએ આપેલી દુઃખ-
તામા અખત કામે અને પડ મારે વ્યથ આપસના સમયના અભાવે
એક વધારે ક્યો દિનપ્રતિદિન આના ગિથિ અગતી જાય તેમ
નગર દૂર થતુ જતુ હતુ તેમ તો કાઠિને કંઈ નહોતુ, માત્ર કુટુંબને
તેમ કુટુંબ એટલુ માલતુ હતુ કે જે ધન-આગળે ગદગદો કાઈ
મહેમાન આવ્યા હોય તો કાઠિની નજરે આ ન ચડે તેની ખામ
કાળજી માન્યુ લેતા કાઠિજી તેને બાતિ દતી કે એને આની
કુટુંબના કુટુંબની આજને કુટુંબ કંઈ નાથે ! એને છોકરા વળા-પાપ્યા
મિનાતા સ્ત્રી જાય ! એને બિની થતી તાજ ખાનદારી અને તાલે-
વડીને ક્યાક ધક્કા લાગી જાય ! આ કાઠિએ આ ખુનામા કંઈ નક્કા
દતી તે પણ ધણી વખત બધ થતુ.

આવી ગિથિમા પણ રમાએ આજને ત્રણ પુત્રો અને એક
પુત્રી આપ્યા આ માતા દતી તેથી તેમ માતૃત્વ મીઠપરાણુ રહે,
બાળકોના ટુરતમા પ્રેમ, આનંદ અને અન્ધાર બનાડુ અને તેથી
એક કાળજી લેવાની જરૂર દતી પણ લાગ્યા ! બાલી કુટુંબનાં કાઠિ
તેમ સ્ત્રીત્વ જ્યા દણાયુ હતુ, કુટુંબને ખતર જ્યા તેમ ટુરત
અનુભવીત બોલકાં અન્ય હતુ, કુટુંબનાં માતર જ્યા તેમ અભિષેક
અસાધ્ય વાસનાની લી દતી, જ્યા કુટુંબનાં ખતર તેમ અન્ય પ્રતિ-
ક્ષાએ કંઈક રહ્યુ હતુ ત્યા બાળકોના નજરની કાંઈ પડી જે ત્યા
નિરોધતા નિશ્ચાસી બૂઝી અવ્યવસ્થી કાંઈ પડી જે ર પતિ-પત્નીના
પરિત્ર નબળાઈ કાંઈ પડી જે ર

મોઢવંની બાવના જ્યા આંદોળના રંગ, કંઈ અને અનુક્રાંતમા
પૂર્ણ થાય. જ્યા મોઢવ જાનવંતુને ગલગલિયા કાંઈકી કંઈ ઉત્તરક
બાલુસમ મતાય, અને જ્યા મોઢવંને તેમ જ સુખ જ્યા અંદરની-

ઉપભોગની વૃત્તિ જ્યારે થાય ત્યાં બીજું સંભવે પણ શું ? સૌંદર્ય પૂજવાની કે તેનાથી રાચી જીવન સુહૃદ્ભાવથી પ્રભુકૃતિની ઉચ્ચતા તરફ ઢળે ત્યાં જ સૌંદર્યના ઉચ્ચતમ સૂક્ષ્મભાવોનું દર્શન સહજ થાય. જ્યાં સૌંદર્ય ભોગની વસ્તુ અને ત્યાં તેમાંથી વિકારનું ક્ષણિક ઉત્તેજક ભાન થાય રમણને સૌંદર્ય ભોગવવું હતું, તેને પૂજવું-પોષવું કે તેનાથી ઉચ્ચ કુદરત-કૃતિ ગણી રાચવું નહોતું, ત્યાં રમણેય શું કરે અને રમાયે શું કરે ?

રમાની સાસુના દાત તો પડી ગયા હતા, મોઢા ઉપર કદરૂપી કરચલીઓ પડી હતી, દેખાવમાં કંઈક કદરૂપ જરાએ કર્યા હતા, છતાં પણ યુવાનીના સૌંદર્યના રમરણે તે રાચતા, તેથી જ બીજાની કુરૂપતા તેને સાલતી. તે રમાના બાળકોને રમાડતા રમાડતા ચઝાકમાં પૂછતા કે ‘ છોકરાઓ ! તમને રૂપાળી બા ગમે કે કદરૂપી ? ’ છોકરાઓ પણ રૂપ-કુરૂપને સમજ્યા વગર બોલી દેતા કે ‘ એવી કાળી ડાકણ જેવીને બા કાણુ કહે ? અમારા બા તો તમે ! અમારે તેની પાસે પણ જવું નથી અમે કાળા અને ફૂંડા થઈ જઈએ તો ? અમારી આબ ફૂટીને કાળા થઈ જઈએ તો ? ’ ધીમે ધીમે માતા અને છોકરાઓ વચ્ચે પણ અતર વધતું જતું હતું રમા મનમાં ધણુ બળતી અને બોલતી કે ‘ મારા પતિ સાથે તો અતર પડાબડુ છે, પણ મારા છોકરાઓને તો, ઓ માવડી, મારા રહેવા દે ! હું કોને આધારે જીવીશ ? ’ પણ તેનું અરણ્યરુદન કાણુ સાંભળે તેમ હતું ? રમા અને બાળકોનું આ અતર બીજાને મશ્કરી અને આનંદ-રૂપ લાગતું. પણ તે વધતું જતું હતું. છેવટે અણુસમજી બાળકોને રમા પાસે સૂવું ન ગમે, તેના હાથે પીરસેલું ખાવું ન ગમે, તેના કાળા હાથે ભરેલું પાણી પણ પીવું ન ગમે, તેની સાથે કયાંય જવું કે તેની પાસે બિલુ રહેવું ન ગમે. રમાની એવી દયામણી સ્થિતિ

કરી મૂળી દાર્ઢ પૂછે તો ડોકનગ્રો કહેના, ‘અમે તો માના ડોકન
છીએ એવી કાળીના શુ કામ થઈએ ?’ આમ કહેના કહેના તેની
સામે વિદૂત ચાળા કન્તા કે કાકન કે કવા પણ ચૂકના નદિ જીયાગ
બાળકોને આની ‘રમા’ ઉપર શુ અમર થને તેનો ખ્યાલ ન
હોય ? એ તો દાર્ઢના પદાવેયા પોપટ દત્તા અને ધન્ની વાણી બોલના
દત્તા છતા પણ ધીમે ધીમે રમા તરફ આગ્રમો દેજવાનો દત્તો અને
સાસુને કહેવાની તક મળતી હતી કે ‘જીગ્ગની તો એને નથી પડી,
પણ પોતાના પેટના સતાનોની એને કયા પડી છે ? દોકનગ્રો દોક
એની પામે બે મિનિટ બેમે છ ? માટે દમગ્ગા દમગ્ગવાના ગ્ગા !’
આવું જ્યારે સાલણની ત્યારે જીયાગી રમા પાતીમાની ગાયબે અને
દોકતા દોકતા કે વાનીદ્ કન્તા કન્તા રડી લેતી, કાગળુકે તેને ગ્ગવાન
જીગ્ગુ ઠેકાણુ પણ નહોતુ ગાયબેમતા વાણુ અને પાણુની તેને
અજાણ આવતી કે તેને મા-જમ્મા વચ્ચે હેત તો છે ? માટે એવું
પણ નથી હે પ્રભુ ! ગયા ભવમા દાના અપિયા પડાવ્યા દગે કે
આજે માટે આવું દુખ ભોગવવું પડે છે !

જેઠાણી અને નણદા મોટા રાતેગ્ગા વમેલી હતી રાત્રે તે મોજ
નવા નવા વચ્ચે બચવાનો તેઓને મોખ દત્તો તેઓને મનગમતા ન જ
ભેરગી વચ્ચે અને જીજી રીતે અપાવવાનો માસુજને મોખ દત્તો અને
લાડમા કહી દેતા, ‘મે તો આવું કદ પહેલું—એકદલ નથી તો જા-
એને અપાવીને તો લાથ હાલુ !’ આ આ વદાવપ પામતા માખ
દુષ્ટાળ દત્તો એકલી રમાને કાર્દ દાર્ઢ વખતે નાની જેઠાણી રમા
ઉપનિયાણ લેતી ત્યારે માસુજ જીગ્ગે અવદાનદરજતા અને માસુ
આગળ કરી પોતા માટે પાતીકમા પાતીક મવમવની ન દીવિડે હેત
લેતા કહેના કે ‘એને આવા મોમની રમા—એગી કપડાની રમા’
દત્તે અમારે આમણિએને તો સુતેલી હતી ધન્ના અને રમા

કામકાજમા આવા પાતળાં પાણી જેવા કપડા ટકે પણ શુ ? એને કયા બહાર જવુ છે કે આવા ભારે કપડાની જરૂર પડે ? સાદા ઘરમાં પહેરી શકાય તેવા જરાક જાડા અને મેલખાઉ કપડા લીધા હોય તો ઘસીને બાર મહિના પહેરે તો ખરી !' સાસુજીની આ ભલામણ અને સુધ્ધિયાણી સલાહ બીજી કોઈ જાતની પસંદગી કે કપડાંની વાત ઉપર પડદો પાડી દેતી જાડી-મોટી વહુને જાડુ-મોટુ મળતુ ત્યારેય સાસુ કહેતા કે 'બાપુ ! મોટુ જોઈને ટીલુ શાય ને !' રમા છૂપો નિશ્વાસ મૂકી દેતી અને રડી લેતી, પરંતુ તેના નિશ્વાસની કે તેના રુદનની કોઈને પડી ન હતી, કાગળુકે બધા એમ જ માનતા કે એ કદરૂપી થઈ શુ કરવા ? પરણ્યા પહેલા કેમ શીતળા ન નીકળ્યા ? એ કાળી કુરૂપા આ ઘરમા આવી જ કેમ ? ગમે તેવા વસ્ત્રે પણ થોડી તે રૂપાળી દેખાવાની છે ? થોડી તે ઘરની આબરૂ વધારવાની છે ? આ પ્રશ્ન સૌના હૃદયમાં છુપાયેલો હતો-તે સૌ નિશ્વાસો, પ્રલાપો કે છૂપા ડૂસકાઓને ગળી જતો.

*

તે દિવસે રમાનો વાક એટલો જ હતો કે નદીએ કપડાનો મોટો ગાસડો બાધીને નોકર બાધની સાથેએ ધોવા ગઈ હતી તે દિવસે તેને 'ઉપવાસ' હતો. ઘરમા 'ખાવાનું' થોડાને હતુ એટલે સાસુએ નવરાશનો લાભ લેવા ધોણુ કાઢી વહુને નદીએ મોકલી હતી ત્રણેક કલાક સુધીમા લગભગ સો જેટલા કપડા ધોઈને જ્યારે તે ઘેર આવી ત્યારે પતિદેવ અને માતા ગરમ થઈ આપસઆપસમા વરાળ કાઢતા હતા 'બા, તમે એ કુખ્જને બહાર કપડા ધોવા જવા દીધી જ કેમ ? ગામમા મારુ તો એ રાડના રૂપે નાક કાપી નાખ્યુ છે કા તો ઘરમા એ નહિ કે કાં હું નહિ મારે જગમા ચાલવુ છે. એના રૂપથી તો હું લાજ મરું છું.' રમાએ આ ગરમાગરમ ચર્ચા આવતા આવતાં સાલળી. એને લયંકર પળની આગાહી થઈ. સાસુજી બોલ્યા કે 'મેં

ઘાડી મોકલી છે ? મારુ માને છે ક્યા ? હું તો ધણી ધરમા જ રહી
 દેવા માગુ છું, પણ એ અવળગડી, મારી આ ભવની વેળા ક્યા
 ઠાઠનું માને છે ? તારો ભવ જગાડે તો, દીલગ, મારુ કાર્મ મારુ
 એજો નથી ક્યું વ્યાપણી માની અને ટપીડાળી અને મેલીનાને
 પોતાની વડુને પહેનવી-એકાડીને જલ્દા નીકળતા નેદડ છું ત્યારે
 માગ પેટમા તો લાય લાગે છે લાય પણ કહું ન ? વ્યવસ્થાની
 મન્તી પણ નથી અને મારો મુકતી પણ નથી ' આ દડદડત 'તુ'ના
 પતિના કૌંધમા ધી નાખવા પૂરતુ હતુ ત્યા તેજો માને આવતી નેદડ
 કે તુત બુખ્યા વડુની માકક તેની ઉપર તરી પડ્યો ' તાર, જલ્દા
 ઠાઠિયો મુકયો રૂ કામ ? ' એમ કહી ખુબ માન મારો અને આ
 એમાન થઈને નીચે પડી ગઈ ત્યારે મનએ ત્યાં મનજીને મારો કે,
 ' શ્વેવા કે નાદક ચિતા-સાકે કપાળમા કાળા દીર્ઘ આવને એને તો
 મારી નથી જીવતા તો જધાને જાયો ? અને મન્તા ઠાઠિને માન્તી
 જાયો. ' ધણી વારે આ બાનમા આવતા 'તો થઈ અને ધરમા જઈ
 ખૂબ મોઢી ' હે પ્રભુ ' વગ-ગરે આ મા- તો નથી નદરાતો
 વખતે કદરા નીકળી જાય તો ઠાઠનું અદિત થઈ જાય અને નદ-
 કની પાપમા પડુ. આ કન્તા તો, હે બનસાન. માડી થઈ જઈ તો
 મારુ કે દેખવું જે નદિ અને દાઝવું જે નદિ પણ એના મારી મરતા
 નવસારો જે માગ આવતી લાગેલાં આજ- ધ્રુવ મળે, માગ મન્તી
 નામ રંગાવાગે હે ખજા રૂ કહું ? ક્યા મારુ ? કાર્મ નદર નથી. '

આ અવસ્થાએ થોડું એનું ફરી ધર બધાય કે તેનું ભાણું સચવાય અને સાળે-માઠે ચાકરી થાય ? ભાઈઓ અને તેની વહુઓ તો કાલે પરદેશ ભાગશે. પછી તેનું કાણુ ? ધણીનો પ્રેમ તો ભલે ન મળ્યો, પણ સેવા તો કરી છટું, એટલે આ ભવ તો બગડ્યો પણ આવતો તો સુધરે ? દુઃખના દિવસ થોડા એકસરખા જવાના છે ? જીવાની છે ત્યાં સુધી જરા રૂપનો મોહ છે. લોહી ઠડું પડશે ત્યારે તો મારા જ રહેશે ને !' દુઃખથી ઉશ્કેરાયેલું મન આ રીતે શાન્ત થઈ જતું.

રમાને જીવન જીવવા જેવું નહોતું રહ્યું છતાં પણ તેને જીવવું હતું. મરણ દુઃખનો અત છે એમ માનવા છતાં પણ મરણ નહોતું. પતિ તરફથી મીઠો શબ્દ તો ઠીક, પણ ગાળો અને માર વગરનો એક દિવસ નહોતો વીતતો, છતાં પણ તેના માટેની ભાવિની ચિંતા તેને મૂઝવતી હતી. બાળકોને બા ગમતી નહોતી છતાં પણ તેની જનેતા હોવાનો આનંદ તેને છોડતો ન હતો, એટલે એ ધમ્મછતી હતી કે પોતે ગાડી થઈ જાય તો સારાસાર, પ્રેમ, અપમાન, સુખદુઃખ, રૂપ-કુરૂપના બધા ઝઘડા પતી જાય-છતાં પણ તે પોતાના પતિને તેમ જ બાળકોને જોઈને જીવી શકે !

આ સૌંદર્ય રમણ કે કોઈ ન ઓળખી શક્યું કયાથી ઓળખે ? આખું જોઈએ ને ? ખરું સૌંદર્ય પારખવાની આર્ષદષ્ટિ જગતમાં બહુ વિરલ છે. તેથી જ સમાજમાં બાહ્ય સૌંદર્યના અભાવે અનેકને પોતાનું જીવન શાપરૂપ લાગે છે તો અનેકને સૌંદર્યના કારણે પતનના ગર્તમાં પડવું પડે છે. આજે અનેક જણ આવા સૌંદર્યની ભ્રમજાળમાં અટવાઈ ગયા છે તો અનેક બીજાના સૌંદર્યથી પોતાની સૌંદર્ય-ભૂખ ન સતોપાયાના નિશ્વાસ મૂકી જીવનમાધુર્ય હારી ગયા છે અને પશુ બની ગયા છે. જે સાચું સૌંદર્ય દેખી શક્યા છે તે જ તે માણી શક્યા છે કુખ્જનો કાન અને કૃષ્ણાનો અર્જુન આવા સાચા સૌંદર્યનો

ઉપાસક દશે તે! નદિન કુટી કુખન અને કાળી કૃષ્ણામા હન-
માગ્ય કેમ ગોષ્ઠ ?

મોંઘોં વેડી દેતા ના ના જુઝના મજે,

મોંઘોં પામતા પટેલા મોંઘોં ખનવું પડે. (કલાપી)

*

આજે ધરમા ધમાલ છે. ધરતા મોં માણમે લગેતમરમા
જવાનો તયારી કરતા દતા નાગીના, કપડા અને લગ્નના મરજમનુ
પ્રદર્શન ગોઠવાયુ હતુ મોંઘે મનગમતા નાગીના અને કપડા કગડ્યા
દતા મોં આનદમા શુનતાન દતા માફ બેઠી ગયો દતો છતા પણ
ધરના જદ્દ ડોળીમા પણ ગીનકમા નાની વદ્દેએને સાથ પુગવતા દતા.
એને પોતે પોતાના લગ્નના મમયે શુ ક્યું હતુ, ધરમા કેવો આનદ
પ્રતો દતો અને નાની વદ્દેને કેવા લાડ લગવવામા આવતા દતા તેની
નનભરી વાતો કરી પાકટ અરઘ્યામા પણ લગ્નના મલાગણા માણુતા
દતા અને કન્યાને શુ ગોભને તેની ચર્ચા કરતા કરતા પોતાની અ-
શક્તિને પ્રગટ કરતાં દતા, ત્યારે બીછ તગડ્યા આ પતિદેવના પ્રદાગ્યો
એકા પામેની એકડીમા ગુપચુપ ગુની પોતાના શામળા વાનને અને
ગીનગાએ કરી નાખેલ કુંપ અદેગને શાપ આપતી બેઠી હતી ‘આને
લનમા લઈ જગો કે નદિ ?’ તેવા પાડોળીના પ્રથ ઉપરથી ડોળી
અને પતિદેવે મલગાવી દીધુ કે એવી કાળી અને કુનડીને લઈ જઈ
આખના કાકગ નથી કનવવા. મોઘીમા! બે એને વનુ દોય તો
બીજા ગામ્મે નથી જવુ. એ કુગલખમખી એકથી જઈ બે લગ
ગાખી આવે અને આખર વધારી આવે. આ અચાંખ બીચારી આનો
વાદ એકદમ જ કે બીજાએ તેની દયા ખાય તેની તેલાચાર થઈ ગઈ
હી. આજ અને પતિદેવને આ વધીયાત ન ગની, મનમા પાડોળીને
કેડી પાડો દીધી અને ખડીનો ગુન્હો પતિદેવે આને ટોચાર મારીને

ઉતાયો 'સાલી કમળત ! જ્યારથી ધરમા આવી છે ત્યારથી લોહી ઉકાળતી જ આવી છે' રમા રડીને બેસી રહી. બીજું કરે પણ શું ? આ દુઃખ તો જૂનું હતું. કોઠે પડી ગયું હતું. રૂપાળા સાસુને અને પોતા કન્યા કંઈક જ સારા એવા પતિને તેનું રૂપ નહોતું ગમતું પણ જ્યારે કિરીટ રમાને કહ્યું કે 'તારું જાનમા શું કામ છે ? અહીં જ મરી રહે ને ? નાહકની આખરના ટકા ગણાવીશ. તારા માટે તો આ ગામ, આ ઘર અને આ દેર જ લલાં છે !' ત્યારે તેનું પરાણે ટકાવી રાખેલું વર્ષોનું ધૈર્ય તૂટી ગયું. 'દીકરા ! તનેય માનું રૂપ નથી ગમતું ? હવે કયા જાઉં ?' એટલું કહેતા રમા બેભાન થઈ નીચે તૂટી પડી.

*

જ્યારે રમાએ આખ ઉઘાડી ત્યારે તેણે જોયું કે પોતે નાની જેઠાણીના બોળામા માથું મૂકીને સૂતી છે અને તેની આખના આસુથી પોતાનું કપાળ ભીજી રહેલું છે. તેનાથી બોલાઈ ગયું કે સાસુને રૂપ જોઈએ છે, પતિને રૂપ જોઈએ છે, આજે સગા પુત્રને પણ માતામા રૂપ જોઈએ છે-તો બેન, તને રૂપ નથી જોઈતું ?

'ના ના, બેન ! ખરું રૂપ આજે જ મેં જાણ્યું છે.' રમા ફરી વખત બેહોશ થઈ ગઈ

.

ઘરનાં બધા કિરીટના લગ્નમા ગયા છે. બાકી રહ્યા છે માત્ર ડોશી, નાની જેઠાણી, તેના ત્રણ માન બાળકો અને રમા.

લગભગ રાત્રીના એક વાગે જે ઓરડામા ડોશી, જેઠાણી અને તેના બાળકો સૂતા હતા તેને આગ લાગી. રમા રસોડા પાસેના ઓરડામા સૂતી હતી બધે ગભરાટ ફેલાઈ ગયો અને કંઈ પણ બને તે પહેલા આજે ધરના બારીબારણા ઝડપી લીધા ધરમાથી કિંકિયારીઓ અને માદા બાળકોની દયામણી ચીમો નીકળવા માડી. પાડોશીઓ

એકલા દર્શ પાણી અને ખીચા સાધનની યોજના પડ્યા. આમ વધતી
 હતી તેમ દુઃખની ચીમો પણ વધતી હતી. -માથી આ ન રહેવાય.
 તે વા વિચાર ન કરતા કોઈ લઈને મળતના જાગ્યા તમ્મ દોડી.
 એક જ દડો જાગ્યું નીચે પડ્યું. આ તે સગમના જાગ્યાને કૂતી
 એકદમ અદ્ય મર્મ. ખીંટ જાગી ખેંટી નાખી અને એક પછી એક
 જાગ્યાને જવાર કાઢ્યા અર્ધનિશ્ચિત નેહાણીને જલદ ખેંટી લઈ
 મળી અને છેવટે જાન વચગાં દુઃખ નાશુને ખમે નાખી સગમના
 જાગ્યામાંથી ભેગ કરીને નીકળી મઠ.

પણ જાગ્યે. નેહાણી અને માલુ જાનમાંથી ખચી ગયા,
 પણ સમાના મેલે જવા હતી મર્મ. આખે ચહેરા હજો બધા
 ભેગો દર્શ મળે. દરેકે પો દીક દીક જાગી હતી. તેની વેદના વચ્ચે
 પણ તેના હિયને એક જ સંવનન હતું કે પાનની મેન્દાજરીમાં
 થોભે હાંઈ હિયે મં દર્શ છે. જામ જીવેને અચારી દડો છે. માલુએ
 પણ સમાના રજ. દર્શ મેન્દા ચહેરા માં ને પડ્યા કેઈ દેવી સો દર્શ
 દેખુ—મા પૂજા કરી મ.

ચોઈ દિવસે જાન મર્મ અને હિયાર અને તેની નાનકડી
 વડ મુદુલા મેઈ અને એ દારદ મર્મ, ને તે વેદાથી મળમળા
 મારે મોલઈ મધુ કે. 'મેઈ' ને જાનિ કદમ પડે હજો. તે જ
 આ પ.મા કદમ પડે હજો. મેન્દા છે—અને ને મર્મ, ને
 અને મોને '

તે વચ્ચે સમાના દુઃખ મિદાજી દરેકે હિયે કેઈ અજા
 જાન દ નાનકડે હો અને અજાજી અજુન ને દર્શ મર્મ મર્મ

માધો-શેઠ મટી સગર બન્યો !

‘ જોનાં યોજ્યાં શીળ, વરણુ કાંઉ વખોડીએ ? ’

[એક ગામડિયો લગ્નના પ્રશ્નને કેવી રીતે સમજી શક્યો અને જોને આપણે બળવો કહીએ છીએ તે પેતાનો જાત સામે કેવી રીતે કરી શક્યો તે બતાવવા પૂરણ મારું લક્ષ્ય છે આ માણસ કુડલા પાસેના એક નાના ગામડાનો વતની છે ત્રણ-ચાર વર્ષ પહેલાં તો તેને જીવતો જોયો હતો, અત્યારે હયાત છે કે નહિ તે ખબર નથી. જ્યારે જુઓ ત્યારે જોવો ને તેવો શાન્ત અને લહેરી હતો આજે તેની વય આશરે ૬૦ થી ૬૫ની હશે, એટલે ૪૦ થી ૪૫ વર્ષ પહેલાની આ કથા છે. પ્રસંગને ચેગ્ય રૂપ પૂરવામા આવ્યા છે એટલે સર્વાંગસત્યકથા ન કહી શકાય, મંડાણ સત્ય પ્રસંગ ઉપર જ છે. લેખક]

માધો શેઠ આતરજાતીય લગ્નમાં માનનારો સુધાન્ક નહોતો કે તેણે પશ્ચિમનો પ્રખ્યાત સંવનનકાળ ભોગવ્યોય નહોતો, પણ નિત્યના પરિચયે એણે પોતામા અને પટેલની જાતની-સગરકોમની-સોનલમા ધણી જાતનું સામ્ય જોયું, ત્યારથી તેને મનથી થયું કે બીજો મેળ વગરના સંસાર કરતા સોનલ સાથેનો સંસાર વધુ મેળવાળો અને સુખી નીવડશે. માધાને પણ પગ ધોઈ પીનારી સતી નહોતી જોઈતી અને સોનલને સેવા લઈ સ્વર્ગે લઈ જનારો માનવ-પ્રભુ નહોતો જોઈતો. બંનેને સાથે કામ કરી શકે અને એકબીજાને

સમયની જીવન-રીતિ મુજબ તેમાંથી આકર્ષણ વધે તે જાતના હતા. તે વખતે વર-કન્યાની સામાન્ય પ્રસંગીનું ધોરણ કેળવણીની ડિગ્રી કે સગીત અને નૃત્યકળા નહોતું; પેઢી, મોટર કે કાર્યાવરની ગણતરી નહોતું; પણ લોકગીતોમાં દેખાય છે તેમ મદીનગીમયું જીવન, ચપલતા અને કાર્યદક્ષતા હતા.

મામડાંમાં પુરુષો માટે વર્ષામાસે મહાન પરબો-એક હોળીનું અને બીજું નવરાત્રિનું, કે જેમાં જીવાનો, સામુદાયિક રીતે પોતાનાં બળ અને કળાનો પરબો ખતાવે. સ્ત્રીઓ માંડ મોળાકત અને એવરતનાં જાગરણો કે જ્યારે કન્યાઓ મહાલે. વાણિયા, બ્રાહ્મણ, ઇતર કોમ સૌ સાથે મળી આ પરબો માણતા. જીવાનો હોડ બકતા, રસભરી સ્પર્ધા થતી અને મદીનગી ખતાવનાર હોડ જીતી જતો-છતાંય ઇજ્જતી તો સૌ સાથે કરતા. વરસ આખું આ વાત લોકના દિલમાં રહી જતી. વૃદ્ધો પોતાની જીવાનીની અર્ધસદીની જીવનકથા કહેતા કહેતા ટટાર થઈ જતા. બાળકો અને યુવાનો સામળી રામતા અને તેવી મદીનગી માટે મનોમન નક્કો કરતાં. જીનવાણી તત્ત્વો, મામડાંનું રસજીવન આ રીતે જ પ્રજાના જીવનમાં નિત્ય તાજાં ને તાજાં રહેતાં.

સ્ત્રી અને પુરુષ બંનેને રમવાનું કેન્દ્રસ્થળ મામના ચોરા પાસેનો ચોક. જ્યારે પુરુષો રમતા હોય કે ગરબી બેતા હોય ત્યારે વૃદ્ધો ચોરે ખેસી બણકારા કરતા અને રંગ ચડાવતા અને સ્ત્રીઓ બાળુમા ઊભી ઊભી જોતી, અને જ્યારે સ્ત્રીઓ કે છોકરીઓ રાસડા બેતી હોય કે પરબના જાગરણ ઊજવતી હોય ત્યારે પુરુષો ચોરે ખેસી મૂંગી મૂંગી પરીક્ષા કરતા અને સ્ત્રીઓની મર્યાદાનું રખોયું કરતા.

આ પ્રસંગોએ અનેકના અદૃશ્ય તારો સંધાતા. અનેકનાં જીવન સંવેદનાથી ભરાતાં કંઈક પોતાના લક્ષ-જીવનની પસંદગીનું

આ અવસ્થાએ થોડું એનું ફરી ધર બધાય કે તેનું ભાણું સચવાય
 અને સાજે-માદે ચાકરી થાય ? ભાઈઓ અને તેની વહુઓ તો કાલે
 પરદેશ ભાગશે. પછી તેનું કાણું ? ધણીનો પ્રેમ તો ભલે ન મળ્યો,
 પણ સેવા તો કરી છૂટું, એટલે આ ભવ તો બગડ્યો પણ આવતો
 તો સુધરે ? દુઃખના દિવસ થોડા એકસરખા જવાના છે ? જીવાની
 છે ત્યાં સુધી જરા રૂપનો મોહ છે. લોહી ઠંડું પડશે ત્યારે તો મારા
 જ રહેશે ને !' દુઃખથી ઉશ્કેરાયેલું મન આ રીતે શાન્ત થઈ જતું.

રમાને જીવન જીવવા જેવું નહોતું રહ્યું છતાં પણ તેને જીવવું
 હતું. મરણ દુઃખનો અત છે એમ માનવા છતાં પણ મરણ નહોતું.
 પતિ તરફથી મીઠો શબ્દ તો ઠીક, પણ ગાળો અને માર વગરનો
 એક દિવસ નહોતો વીતતો, છતાં પણ તેના માટેની ભાવિની ચિંતા
 તેને મૂઝવતી હતી. બાળકોને બા ગમતી નહોતી છતાં પણ તેની જનેતા
 હોવાનો આનંદ તેને છોડતો ન હતો, એટલે એ ધમ્મછતી હતી કે પોતે
 ગાડી થઈ જાય તો સારાસાર, પ્રેમ, અપમાન, સુખદુઃખ, રૂપ-કુરૂપના
 બધા ઝઘડા પતી જાય-છતાં પણ તે પોતાના પતિને તેમ જ બાળ-
 કોને જોઈને જીવી શકે !

આ સૌંદર્ય રમણ કે કોઈ ન ઓળખી શક્યું કયાથી ઓળખે ?
 આખું જોઈએ ને ? ખરું સૌંદર્ય પારખવાની આર્પદષ્ટિ જગતમાં
 બહુ વિરલ છે. તેથી જ સમાજમાં બાહ્ય સૌંદર્યના અભાવે અનેકને
 પ્રેતાનું જીવન શાપરૂપ લાગે છે તો અનેકને સૌંદર્યના કારણે પતનના
 ગર્તમાં પડવું પડે છે. આજે અનેક જણ આવા સૌંદર્યની ભ્રમજાળમાં
 અટવાઈ ગયા છે તો અનેક બીજાના સૌંદર્યથી પોતાની સૌંદર્ય-ભૂખ
 ન સંતોષાવાના નિશ્વાસ મૂકી જીવનમાધુર્ય હારી ગયા છે અને પશુ
 બની ગયા છે. જે સાચું સૌંદર્ય દેખી શક્યા છે તે જ તે માણી શક્યા
 છે કુખ્જનો કાન અને કૃષ્ણનો અર્જુન આવા સાચા સૌંદર્યનો

નવરાત્રિ આવતી અને મધ્યરતે ઝળે જ્યારે માધો “પાવા
 મઢની પટરાણી” વાળી ગરખી ભરચોકમા ચમાવતો ત્યારે તેના
 પમમાં પાખો આવી હોય તેમ દેખાતું. તેનો અંગમરોડ, પગની
 ચપળતા અને હાથની તાળીની કે દાડિયાની રમઝટ આખા ગામનું
 આકર્ષણ બની જતું. સોનલ હતી તો ત્યારે માત્ર વર્ષ સોળની—
 માધા કરતાં પાચેક વર્ષે નાની. તે ગંભીરપણે કાઈ અનોખી દૃષ્ટિએ
 માધાની કળાને, અંગમરોડને, ઘટ્ટદાર પીંડીઓને નીરખતી, તેની
 મીઠી હલકને હૈયામા સંઘરતી, અને જગ વિચાર કરી નિસાસો
 નાખી આંસુ લૂછતી. માધો તેના દિલમાં પૂરેપૂરો ક્રોધરાઈ ગયો હતો,
 જ્યારે તેને પામવાનો સોણેય સંભવ નહોતો. જેમ જીવાનોમાં માધો
 તેમ છોકરીઓમા સોનલ જીંદી તરી આવતી. તેનો રાસડો ભલ્લ
 બલાને થભાવી દે. તેની “આશાભર્યા અમે આવિયા” વાળી ગરખીની
 હલક સામળનાન્ને મંત્રમુગ્ધ કરી રસસાગરમા ગરકાવ કરી દે તેવી
 હતી. તે પણ આ વરસે ખૂબ ખીલી. આખા જગગણનો રંગ તેણે
 રાખ્યો. એ આખા ગામમાં એટલી ચાલાક અને સૌને ગગતી થઈ
 પડી હતી કે દરેકને ત્યાં પ્રસંગે તેની હાજરી તો હોય જ તે
 જેવી ચપળ અને રસિકા હતી તેવી જ બહાદુર પણ હતી તે નદીમા
 પુરપાટ તરી શકતી અને ઘણાને તેણે બચાવ્યા પણ હતા. જ્યારે
 જાણુના કૈશવા લુવાણાના ઘરમા આગ લાગી ત્યારે ખીજા જોતા
 રહ્યા પણ તે આગમા ફૂંદી પડી અને કૈશવાનાં બે નાનાં ભાણેજ-
 ડાને બચાવી લાવી. તેણે જ રામા શેઠના છોકરાને વકરેલા ખૂટિ
 યાની હડકેટમાથી ટુવના જોખમે ઉગારી લીધો હતો. માધો અ
 બનાવેથી સોનલ ઉપર મોહ્યો હતો. તેણે ત્યારથી જ સોનલને
 પોતાના ગુણકર્મની બરાબર જોડી દેખી રાખી હતી. ગામલોક પણ
 ઘણીવાર કહેતું કે, ‘સોનલે કાઈ એવું કંઈ કાઢ્યું છે અને ગળામા
 એવું ગળપણ બાધું છે કે જરૂર પડેલને આ ગતનને ક્યા નાખતું

સોમજોગે જો કોઈ વાણિયાણુ પનારે પડશે તો તે પણ રઝળી જશે !
આપની લાખેણી આળસનું શું ? નાત-જાતનું શું ? ત્યારે મારું દિલ
પણ હું કેમ તોડી શકીશ ?'

આ રીતે બંનેમાં એકબીજાની છબીઓ સંધારાઈ ગઈ હતી,
પણ તે કુળ, સ્થિતિમર્યાદા અને સંસ્કારના ભ્રામક પડદા પાછળ
લાખો વખત વણુપ્રગટી પડી રહી. આ પડદો કાણુ હઠાવે ? કેમ
હઠે ? આ પ્રશ્નો લક્ષ્મણવનમા અનેકને ઊઠ્યા છે અને અણુઊકલ્યા
સદીઓ થયાં પડ્યા છે. માનવજીવન અને લગ્નજીવન, લગ્નજીવન
અને નાતજાત કે તડાબોદને શો સંબંધ ? લગ્નજીવન એટલે જીવન અને
પુરુષનો અમત પ્રશ્ન, દિલના સામ્ય ઉપર રચાયેલો સંબંધ-ત્યાં
બહારનાં બંધન કેમ તે કોઈ કહેતું નથી, વિચારતું નથી અને નાહક
જીવનમાધુર્ય વેડફે છે, પછી દોષ દે છે લગ્નની અક્ષતતાને. પણ લગ્નની
નથી ત્યાં લગ્ન નથી એ વાત જ્યાં ભણેલા પણ ભૂલે છે ત્યાં ગામ-
ડાનો નેરતીનો ધંધો ખેડતો ગરીબ વાણિયો કે અમણુ સગરકન્યા
શું કરી શકે ? બહુ બહુ તો જૂરી જૂરીને મરે કે માર્ગ ભૂલે તો
પતનના મર્તમાં પડે.

માધાના લગ્નનાં ત્રણ માગા આવ્યાં અને કોઈ બહાના નીચે
તેણે પાછાં દેવા. મન કયાય ઠરતું નહોતું. દિલને તખ્તે સોનલ
બેઠી હતી એટલે બીજી ખાલી જગ્યા હોય તો અન્યનો સમાવેશ
કે ? કાળો શેઠ મૂંઝાય છે શેઠાઈની આળસના કારણે ! શેઠાઈ
ય છે પુત્રના લક્ષ્મણ નકારને કારણે વાતસલ્યભાવે ! પુત્ર મૂંઝાય
જોતાના જીવનના અંધકારને કારણે ! કોઈ કહેતું નથી, કોઈ
ગરતું નથી, કોઈ દિલમાં ઊંડું ઊતરતું નથી-છતાં સોનાં દિલમા
! ભરી છે.

સોનલ તો છાકરી રહી. ગરીબ હિંદુ કન્યા ! તે તો વેચિ-

મ્યુનિસિપાલિટી-શહેર સુધરાઈનું આ કામ પણ તેની લાપરવાઈનું નો પ્રહ્લુ જ શું ! આવા કાર્યો માટે કમલ અજેટ મજૂર થાય તોયે તે નાણું બીજી રીતે ચાલ્યું જાય રિપોર્ટ લખાઈ જાય, પણ ખરું કામ તો રહી જાય ગામની આ ગદડી, માદગી અને કુફરતી હાજત માટે ગામની બહેનોની વિટબણા જોઈને શણુ શેઠને લાગ્યું કે જો સરકાર કે સુધરાઈ આ કામ ન કરે તો ગામે અને ગામના દાનધર્મમા માનવાવાળાઓએ તો કરવું ધટે આ ખરું જરૂનું દાન છે મંદિર કે સમાવ્રત કરતાય મોટું માનવીની જરૂરિયાત પૂરી પાડવી તે જ દાન !

તેને થયું કે માનવીએ મંદિરો, દૂધાઓ, ધર્મશાળાઓ, દવાખાનાઓ, આરોગ્યમંદિરો, પાનરાપોજો વગેરે બાંધવામા ઘણું ધન આપ્યું છે અન્નક્ષેત્રો અને પાઠશાળાઓ પણ નિભાવેલ છે અખાડાઓ રથાખ્યા છે અને તેમા સાધનો વસાવી આપ્યા છે લોકોને વસવા સમ્તા ભાડાની ચાલીઓ બધાવી છે. પણ સૌ જે કામને ભૂલી જાય છે તે કામ તેણે સભાળી લેવું જોઈએ બહેનોની મર્યાદા સચવાય અને ગામની ગદડી દૂર થઈને ગામનું આરોગ્ય જળવાય તે અર્થે ‘ કુફરતી હાજત ગૃહ ’ ગામના આરે ઝાપે બાંધી, એવા દરેક ગૃહમાં ત્રીસ ત્રીસ પાયખાના, ત્યા જ પાણીની વ્યવસ્થા અને કાયમ સાકસકરનાર માણસો રાખવાનું તેણે નક્કી કર્યું. તેમને લાગ્યું કે ગામની આ મોટામા મોટી જરૂરિયાત છે અને તે પૂરી પડાય તો દ્રવ્યનો ખરો ઉપયોગ થાય આ વિષે લોકોની સલાહ માગતા કોઈએ આરોગ્યમંદિર તો કોઈએ પાઠશાળા જેવું કંઈ બધાવી નામ અમર કરવાનું કહ્યું. પાયખાના બધાવતા તો લોકો ઊલટા હાસી કરશે તેણે જવાબ આપ્યો કે એ લોકોને ક્યા ખબર છે કે એ રીતે નામ અમર કરવાની ઇચ્છા કુતા ખરી જરૂરિયાત પૂરી પાડવાની ઇચ્છા વધારે આવકાગ્રાપક છે. મારું ક્યું નામ થોડું જ અમર થવાનું છે ? મારી

આ ખેપે નહિ તો આવતી ખેપે ! એક ખેપે ભવનુ બારણુ થોકું ખૂટે તેમ છે !’

‘કીક છે ! રાહ જોઈને જોસજો ત્યારે !’ સોનલ નિસાસો મૂકી ચાલતી થાય છે.

‘સોનલ, જરા ઊભી તો રહે-એક વાત પૂછુ ? આપણો મેળ ન મળે ?’

‘માધા ! આ પાપ તારામાં ક્યારનું વચ્ચુ ? અમે ભલે ગરીબ મજૂરવર્ગના નાતરિયા નાતના રહ્યા-કદી પાંચ વખત નાતરું કરવું પડે તો કરીએ, અને તે પણ આગ્રા, આલ્હાબાદ અને વડોદરાની સામે, પણ કળાડો ન કરીએ ! એકનું આઠાણું આઠીએ તો તેને દસો ન દઈએ, તેને ન લજવીએ, શેઠ ! બોલી દેતા તમને કાંઈ વિચાર થયો ? મારો મેળ મેળવનારા તો મરી ગયા !’

‘સોનલ, પાપ નથી જાગ્યું, પણ પુણ્ય જાગ્યું છે જ્યારથી તને હરણીની માફક નિરંકુશ નાચતી, ખેતરો ખૂદતી, કાંઈના જીવ માટે આગમાં ફૂદતી અને વિકરાળ ખૂંટને ડારતી જોઈ છે ત્યારથી તને મારા દિલમાં સંઘરી સ્થપી છે. તારા માટે તો ત્રણ-ત્રણ માગ્યાં આ માધાએ પાછાં વાળ્યાં છે, કારણકે મને લાગ્યું કે મને તું જ જીવે શકીશ, બીજાનું ગળું નહિ-કા તો હું શોષાઈને મરી જઈ કે કા તો તે શોષાઈને મરી જાય !’

‘માધા ! આ ઘેલછાનો કાંઈ વિચાર કર્યો ? કાણ તું ? કાણ હું ? ન તેજતે જીવે ! તું આજરૂદાર વ્યાપારી. હું બિખારી ગરીબની છોકરી ! એટલે...તારા આનંદનું રમઠકું બની જીવતર ધૂળ મેળવી આજરૂના કાંકરા કરું, એમ ને ! હું એ સમજું છું કે તું ગામના જીવાનિયામાં સૌથી આગળ તરી નીકળે તેવો છે, બળિયો છે, રમતિયાળ છે, ચનગન ચનગન નાચતી જીવાનીવાળો રસિયો જીવાન

તું અમારો ગેહિયો બની શકે, પણ મારો બાપ કે મારી નાત તને નાતીલો-સગર-કેમ બનાવી શકે ? અમારી જાતને પણ બાંધો હોય છે ને ? બૂડા, મેલને ભૂડી મમતા ! આવી લાખ સોનલ તારી નાત-માંથી મળશે. ઠાઠ એકને લાવી સોનલ માની પરણી જ અને સુખ-દુઃખમાં પાંચ-પચીસ વગસ કાઢી નાખ, એટલે થાશે જીવન પૂરું અને મરશે મમતા ! માધા જેવો માધો આવી મમતાના ખાડમાં ડૂબી મરે તે તો નવાઈ ! જગ મેણું માંશે કે એક મરદની બાયડી ઉપર આટલી કુરબાની ? મારે કારણે તારું જીવન કેમ ધૂળ મેળવવા દઉં ? ગેહ, સૌનું આખડ સમય ! થોડા દી ગામતરે જઈ આવો એટલે ઉપડેયો ચાલો આપોઆપ ખેસી જશે !'

‘સોનલ ! આ ચાલોય નથી કે ગાડપણે નથી. એ તો દિલની વાત છે. સોનલ એક અને માધોયે એક ! આ માધો ક્યાં તો મનથી દિલ દીધું તેવો ગહે અગર તો ઠાઠનો ન રહે. રૂપનો ભૂખ્યો ફૂતરો દુ નથી કે નથી વિકારનો છીડો ! ક્યાડા કરે તે કાંડાબળિયો નહિ, ખુટામણ કરે તે ખેલાડી નહિ, અને ચામડાની મુવાળપ ઉપર લટુ બને તે રસિયો નહિ એટલું તો હું માનું છું. સોનલ ! તું મલ્લમ ગ્હીશ તો આ માધો છે ને જગત આખું છે. ખાંડાની ધારે ચાલવાની રમત છે પ્રેમની, અને માધો જાણે છે તે કેમ રમવી !’

‘માધા ! ભલે, અજમાવી લે ત્યાં તારીયે તું ! આ સોનલ માટે તારી ગાખજો. આ ભવે મળીએ તો ઠીક છે, ખીજો ભવે જરૂર ! તે એકલ જિંદગી કાદતા આવડે છે તો શું મને નહિ આવડે ?’

માધાએ વ્યાજ્ઞસોત્રપ વાણિયાશાઈ મુવાળપ તણ ખેડૂતનું કઠિન તલ જીવન જીવવાની અને આવી પડે તે મોગવી લેવાની તૈયારી ! અને એ રીતે તેણે પહેલો જળવો પોતાની જાત સામે પોકાયો.

ખીજો જળવો પોકારો દુહંગ-આખરના ખ્યાલ સામે. તેણે

કઈ લૂલાં-લંગડાંની પાજરાપોળ નથી કે કોઈ અનાથાશ્રમ નથી. એ તો પ્રભુને દરબાર છે ત્યાં ભગવાન અને ભેખધારી સિવાય બીજું કઈ વિચારાય જ નહિ એટલું તો ધર્મના ગોપાળ તરીકે આપ સમજો છો ને ?

ન્યાયમૂર્તિ : ત્યારે મહારાજ, તું કેટલા ભવ રૌરવ નર્કમાં રહીશ ? તે તારું આ હૃદયુષ્ટ શરીર તે પૈસાથી જ પોષ્યું છે. દેશમાં ખેડારીને લીધે જ્યારે પ્રજાના અર્ધાભાગને લૂપ્ત-સૂકુ ખાવાનું પણ નહોતું મળતું ત્યારે તે તો માલમલીદા અને છત્તપનભોગ ભોગવ્યા છે, સવત્સરીઓ-પણ માણી છે. જ્યારે ગરીબો ટાઢમાં કાપતા હતા અને વરસાદથી ભીજતા હતા અને ચીથરું પણ નહોતું સાપડતું ત્યારે તે કીમતી વસ્ત્રો બેટ લીધા હતા જ્યારે ગરીબો એક પૈસા માટે ભારે બોળે ઉઠાવી બે માઈલ ચાલતા ત્યારે તુ તો આગળ ઘીની મશાલો સળગાવી ગરીબોની કાંધ ઉપર પાલખીમાં ફરતો હતો. જ્યારે દેવના દીન બાળકોનાં પગલા ઉંબરામાંથી પાછા ઢેલાતા ત્યારે તું પગલા કરી જે હોય તે હજમ કરી જતો હતો. આ બધું ધર્મને નામે, ભેખને નામે, પ્રભુને નામે કયું હશે, કેમ ? જગત આખું તગીથી પીડાતું હતું ત્યારે તારે ત્યાં હજારો ભોળા ભક્તોના પસીનાની કમાણી વેરણુછેરણુ થતી હતી તે ભક્તોના કટ્યાણુ માટે, ખરું કે ? જ્યારે કોઈ તને સાચી વાત કહેતું ત્યારે તારા ખુશામતિયા ભક્તોને ભ્રામવી પૈસાને બજે તારા માર્ગના એ સાચના કાંટા તું દૂર કરાવી નાખતો એ ‘વસુધૈવ કુટુંબકમ્’ના સૂત્ર માટે જ હશે, એમ ? તારી આવી ગાદી ટકાવવા ગમે તેના, ગમે તેવી જાતના, ગમે તે રીતે, ગરીબોના બાળકોને ફસાવી ઉપાડી જતો તે ધર્મ ટકાવવાની પ્રીતિને કારણે થતું હશે, ખરું ને ? શાસ્ત્રોના જેવા-તેવા અર્થો કરી હજારો ભોળા હૃદયો ભેદાવી નાખ્યા, ધર્મલગની ખડિત કરાવી નાખી, તેનો શું જવાબ આપે છે ? મહારાજ ! તારા જેવાના પાપે જ પ્રજા ધર્મ વગરની બની છે તે જાણે છે ને ?

ધવાયેલાં દિલ

“મર્યુ છે યુદ્ધ જ્યાં ને દેવદાનવનું સદા,
હણે છે કેઈ તો કોઈ રક્ષાનું કરનાર છે.” (કલાપી)

તેને સૌ કોઈ યુગોલીન કહેતુ, પણ તેનું ખરું નામ હજી સુધી કોઈના જાણવામાં નથી આવ્યું. તેના આપ વિષે કોઈ પણ કંઈ જાણતું નહોતું, પણ તેની મા માટે ગામના લોકો કહેતા કે તે કોઈ માર્ગ બૂલેલી પતિતા સ્ત્રી હતી, અને માદગીમા દુઃખ અને ગરીબીથી અકળાઈને પોતાના બાળકોને રસ્તામાં રખડતા મૃતીને દૂરની ટેકરી નીચે આપવાત ફરીને મરી હતી.

યુગોલીનની માને તો સમાજે કયાય પગ ટકવા ન દીધો, પણ તેના મૃત્યુ પછી તેના બાળકોને પણ સમાજે અરપૃસ્થ જેવા ગણી બહિષ્કૃત કર્યા હતા. એટલે સમાજમાં જીવવાનું કે જીવવા માટે માર્ગ શોધવાનું પણ તેઓને માટે મુશ્કેલ હતું.

યુગોલીનનું શરીર અસહ્ય ઠંડી, કરોડના હાડકાના ક્ષય અને પોષણના અભાવથી બેડોળ, અપંગ અને કુરૂપ બની ગયું હતું. ઠંડીએ તેના બને પગ જડ કરી નાખ્યા હતા, ક્ષયથી તેની પીઠમાં ખૂંધ નીકળી આવી હતી અને પોષણના અભાવે તેને કાન્તિલીન અને ત્રિકૃત બનાવી દીધો હતો તેના પગ ચાલતા લગડાતા. તેનો

હોઠ નીચે લગડતો, તેના દેખાવમા કોઈ એવું તત્ત્વ હતું કે લોકોને પ્રથમદષ્ટિએ જ તેના તરફ ધૃષ્ટિ ઊપજે. પણ તેના શરીરની ખીજ ખોડખાપણનો કેમ જાણે જાહેરો વાળ્યો ન હોય તેમ કુદરતે તેને અદ્ભુત કરુણા-ઝરતી માયાળુ આપ્યો આપી હતી જોનાર થંભી જાય તેવી તે નિર્મળ હતી. તેની દષ્ટિમા ઊંડો વિષાદ, કરુણા અને ભલ્લ મનસાઈ સદાય તરવરતા. જે એકવાર તે આપ્યો સામું જોવાઈ જાય તો જોનાર તેનું એડોળપણ પણ જૂની જાય એટલી સહૃદયતા અને દયા તેમા હતા. છતાંય લોકો તેનાથી ડગતા-ચૂગતા તેનું કારણ એ પણ હતું કે લોકોની એવી માન્યતા હતી કે 'જે ખૂંધવાળા માણસના અપશુકન થાય તો તે દિવસે કોઈ પણ કાર્ય સિદ્ધ થાય જ નહીં'

તેણે એક અધારિયુ જર્જરિત સાકડુ માળિયુ ગહેવા માટે બાડે ગાખ્યું હતું, પણ ત્યાં તે અર્ધગતિ પહેલાં ન જ જઈ શકતો, કારણ કે લોકોને વહેમ હતો કે જે કોઈ પ્રસૂતા તેનું મોહું જુલેચૂકે જોઈ જાય તો તેને પશુના મોઢા જેવું જાળક અવતરે! તેની ચાલી અને આપ્યો લત્તો વસ્તીવાળો હતો તેથી અવારનવાર ત્યાં કોઈ ને કોઈની સુવાવડ તો જરૂર આવવાની હોયજ. એટલે જે કોઈ તેને દિવસે ઘેર દેખી જાય તો તે તેને માર મારીને અધમૂઓ જ કરી નાખે અને ધરખણી ધગમાંથી કાઢી મૂકે. તેથી તે ખીયારો મોડી રાત સુધી ગરતામાં ઠંડી અને વગસાદ હોય તોપણ છત્રે મકાને રખડતો. દિવસે પણ ગરતામા જે વિદ્યાર્થીઓ મળી જાય તો જરૂર તેને તેની દુખતી ખૂંધ ઉપર જે-યાર ધબળા ખાવા જ પડે. એટલે એ જાણતી દષ્ટિ ચૂકવીને તે કોઈ અંધારી જગ્યાએ જ જોતી રહેતો.

તે નાના જાળક જેવો જ હતો. તેના જીવનમાં પણ રમત-ગમત માટેની મમતા ખીજના જેટલી જ જાગ્રત હતી, પણ ખીજને રમતાં જોવાનું પણ તેનું ભાગ્ય નહોતું. કોઈ કોઈ વખતે દૂર ગલીને નાકે

ઊભો ઊભો બાળકોની રમતો તે જોતો અને મનમાં રાચતો, પણ આટલું સુખ પણ લોકો તેને શાનું લેવા દે ? તેને જોતાં દૂરથી જુવાનિયાઓ મુઠ્ઠીઓ ઊગામતા અને તેને દષ્ટિથી દૂર થવાનું કહેતા. બીચારો ડરતો ડરતો ત્યાંથી ભાગતો. આવી સ્થિતિમાં તે ક્યાં જઈને પેટ માટે મહેનત કરે ? ક્યાં માગવા જાય ? ક્યાં આશરો પામે ? અને સુધરેલી દુનિયા જે સંસ્કાર માટે જૂનો પાડે છે તે સંસ્કાર આ વાતાવરણ વચ્ચે એ ક્યાંથી મેળવે ?

મેં જ્યારે પહેલો પહેલો તેને જોયો ત્યારે તે ધોધમાર વરસાદમાં સ્ટેશનની દીવાલ પાસે ઊભો હતો. અને જોઈને તે આગળ આવ્યો અને ધૂજતાં ધૂજતાં બોલ્યો, ‘સામાન ઉપાડું, સાહેબ ?’

‘ના, હું તો ઘોડાગાડીમાં જવાનો છું. અને મજૂરનો ખપ નથી.’

‘સાહેબ, તમારા ધરના પગથિયા ચડાવવા માટે અને સાથે લો ને ! ગાડીવાનની સાથે બેઠો આવીશ. થોડીક મજૂરી મળશે તો ખાવાનું પામીશ. મેં આજે સપરમે દહાડે કાંઈ ખાધું નથી.’

‘ચાલ, ગાડીની અંદર જ બેસી જ સખ્ત વરસાદ પડે છે.’

‘સાહેબ, અંદર ? અને બહાર બેસવા દો. અંદર ઠીક ન દેખાય મારાં કપડાં પણ બીનાં અને મેલાં છે. આપને ત્રાસ પડશે.’

‘કંઈ હરકત નહિ, અંદર જ બેસ.’

તે ડરતો ડરતો બેઠો અને ગાડી ચાલી. રસ્તામાં દેવળ આવ્યું તે જોઈ તેણે ભક્તિભાવે પોતાના હાથથી છાતી ઉપર ક્રોસનું ચિહ્ન કર્યું અને હર્ષમાં બોલ્યો. ‘સાહેબ, આજે માતા મેરીનો ઉત્સવ છે’

‘એમ ? આજે દેવળમાં શું થાશે ?’

‘આ રાત્રે માતા મેરીએ બાળક ધસુને ગાદમાં લઈને ગામનાં દુ.ખી, રડતા અને ધવાયેલા હૃદયોને શોધી શોધીને આશ્વાસન આપ્યા

દત્તા અને તેની સેવા કરી હતી તેનો તહેવાર છે. આજે રાત્રે ખ્રિસ્તીઓ પણ દ્વાથમા સળગતી મીણબત્તીઓ લઈને દેવળમા ફરશે. પાદરી આશ્વાસનના રાખ્દો બોલશે અને લોકો પ્રાર્થના કરી મિજલસ કરશે ’

‘ તુ કોઈ વખત દેવળમા જાય છે ખરો ? ’

‘ ના સાહેબ, મને ત્યા જવા ન દે, અને જાઉં તો અપશુકનિયાળ ગણી મને માર મારે । મારે પણ બીજાને દુખી કરવા શા માટે ત્યા જવું જોઈએ ? તેથી અધારી રાત્રે જ્યારે કોઈ ન હોય ત્યારે રમતા ઉપરથી પ્રાર્થના કરી લઉં છું પ્રભુની અવકૃપાવાળા માણસોએ પ્રભુ-મંદિરમા ન જ જવું જોઈએ એટલું તો હું પણ સમજું છું ’

હું કંઈ ન બોલ્યો, પણ તેના સામું જોઈ રહ્યો ગાડીની ચત્તાનું તેજ તેની આખો ઉપર પડતું હતું તે ઉપરથી લાગ્યું કે તેની આખમાથી મે રોશનમા જોઈ હતી તે દુખની છાયા દેવળ દેખતા જ અદૃશ્ય થઈ હતી અને ત્યા આનંદ દેખાતો હતો

‘ ધવાયેલા દિલો ’ તેણે આવું આવું કયા સાલજ્યુ હશે ? અને પોતાનું દિલ કયા ઓછું ધવાયેલું હતું ? છતાં પણ સમાજનો તે બદ્ધિજૂત, રસ્તાનો ગખડતો, અગૃહ્ય જેવો એક દુખી માનવી જીવનભર એરતા ઘૂટડા પીતા પીતા પણ ધવાયેલા દિલની વાતો કેવી રીતે કરી શકે છે ! આવા પર્વો છતાં પણ પોતાના ધવાયેલા દિલને કોઈ પણ નથી શોધતું કે નથી આળા દિલને પપાળતું, પણ નિત્ય-નવા ધા ત્યા પડ્યા જ કહે છે તે જાણવા છતાં પણ શા માટે તેના જીવનમા કહુતા અને કૂંતા આવવાને બદલે ભક્તિભાવ આવે છે ? શા માટે બીજા માટે કરુણા આવે છે ? દેવળમા જવાનું લાગ્યું પણ નથી, છતાં પણ તેની પ્રભુપ્રીતિ કેમ જગત ગૂંચી શકે છે ? આવા

પ્રશ્નો મારા મનમા ઊઠ્યા એના ઘૂંટણ ગળી છરવી જવા નેનું
કુમળું હૃદય આવા ધવાયેલાને પણ હોય છે તે વાતે માને ગયું
ગાળી નાખ્યો. મારી સમ્પ્રદાશિતાનો ધમક એમમરી ગયો.

‘ સાહેબ, મને મળ્તૂરી મળશે તેમાથી અર્ધા આજે ટાઈ ગઈ-
બને આપીને માતા મેરીનું પર્વ હું પણ ઊજવીગ. તમે ન મારા
હોત તો મારુ આ આખું વર્ષ અક્રમોસમા જતન કે માતાનું પર્વ
ઊજવાયું નહિ. ’

હું તો તેની આખનું અમી પી જ રહ્યો હતો. આખા પ્રદાશ-
મા મને કોઈ નિયતા તે અહેગમા દેખાતી હતી જે ખીજે નહોતું
જોયું તે આજે આ ચીયરેલાં ખૂંધલામા જોઈને મને આત્મક થયું
અને આખમાથી આસુ સરી પડ્યા.

‘ સાહેબ, તમારુ આગોડાન બહુ જ સુંદર છે ’ એમ કહીને
તેણે મારી વિચાર-સકલના તોડી નાખી. ગઈ રાત્રે તમે ‘ ગરીબોના
હેયા, માણેક મોઢેરાં દહેરા દેવતા ’ની રેકર્ડ બજાવતા હતા, ખરું ને
સાહેબ ? આપને એ ગીત બહુ ગમતું લાગે છે । ’

‘ તને કોણે કહ્યું ? ’

‘ સાહેબ, હું રસ્તા ઉપરથી કોઈ કોઈ વાગ સાંભળું છું. ’

‘ પણ ગઈ રાત્રે તો લગભગ સાડા ત્રણ વાગ્યે હું વાળુ બજા-
વતો હતો, ત્યારે તું એવી સખત ઠડીમા રસ્તામા શું કરતો હતો ? ’

‘ સાહેબ, ઠડીથી સૂઈ ન શક્યો એટલે શરીરને ગરમ ગણવા
કરતો હતો ઠડી બહુ હતી. પહેરેલા કપડા અને ચોરડીનું બોય-
તળિયું ઝાપરાના ચૂવાથી પલળી ગયું હતું. ઓઢવાનું કે પાથરવાનું
કંઈ ન હતું અને નહોતું કંઈ પેટમા પડેલું એટલે ઊંઘ કેમ આવે ?
આપનું ગીત સાંભળીને તેની ઉપર વિચાર કરતો આખી રાત બેગી
રહ્યો આવું તો વારવાર થાય, પણ શું કરું ? ’

ધરે પહોચી રમોડામાથી પાઉ અને દૂધ લાવી તેના પાસે મૂકી હું પથારીની વ્યવસ્થા કરવા ઉપર ગયો. અને પાછો આવ્યો ત્યારે જોયું કે તેણે પાઉ કે દૂધને હાથ પણ લગાડ્યો ન હતો.

‘કેમ ન ખાધું ? કાની ગહ જોઈને બેઠો છે ?’

‘સાહેબ, તમારી ગહ જોતો હતો. ’ તેણે નમ્રતાથી કહ્યું

‘યુગોક્ષીન, મને જૂખ નથી લાગી. તું ખાઈ લે આ દૂધ પી જા, બીજી ગરમ દૂધ લઈ આવુ છું શરમા મા !’ મેં જોયું કે ખાઈને હાથ લગાડતા પણ તે ટૂંચતો હતો તેણે મનમા મનમા કંઈ પ્રાર્થના કરી, હાથથી ફોસતુ ચિહ્ન કરી આકાશ સામે જોયું, ત્યારે આમુની ધારા તેની આખમાથી ચાલી રહી હતી

‘કેમ ગે છે, યુગોક્ષીન ?’

‘કંઈ નહિ સાહેબ, કંઈ નહિ એ તો પ્રભુની અસીમ દયા પાસે રહી જવાયુ !’

‘યુગોક્ષીન, તારો જન્મ ક્યાં થયો હતો ?’

‘જ્યાં આજે હું રહું છું ત્યાં જ પહેલે માળે આખી જિંદગી આ ગામમા જ મેં કાઢી છે. મને દિવસે તો કોઈ કામ ન આપે, રાત્રે અધારામા કોઈ કોઈ વખતે મજૂરી મળી જાય. કોઈ મારા માણુઓ કામ ન આપે, પણ હક્કની જાતના માણુસો કંઈ કામ આપે, એમાથી એરડીનું ભાડુ આપું છું, અને મારે એક બહેન.....’

યુગોક્ષીન અટકી ગયો—કેમ જાણે કોઈ ગુપ્ત વાત તેનાથી ખોલાઈ ગઈ ન હોય !

‘તારે બહેન છે ? ક્યાં ગે છે ? તારી સાથે કે બીજે ?’

‘સાહેબ....ગલીના નાકા પરના ઘરમાં. ’

‘એ તો ખરાબ લત્તો છે. થું તે ..એ વેશ્યાઓની સાથે રહે છે ?’

‘હા સાહેબ, તે વેશ્યાને ત્યાં નોકરી કરે છે બીજે ક્યાં જાય ?’

કોઈ રાખે તો ને ? સાહેબ, અમારી મા અમને નાના મૂકીને પક્ષા-
ધાતના દર્દથી મરણ પામી હતી મારી બહેને મને માદલાને ગમે
તે રીતે-ભીખીને, મળૂરી કરીને પણ-મોટો કર્યો જ્યારે રોલે-જ
તેર વર્ષની થઈ ત્યારે એક ખેડૂતને ત્યા નોકરીમા રહી મારુ ખર્ચ
પૂરુ પાડ્યુ. પણ ત્રણ વર્ષે અચાનક તે ઘેર આવી, ત્યા તો પોલીસ
પાછળ આવ્યો અને મારી બહેનને પકડી ગયો હકીકત એ હતી
કે તેનો શેઠે તેના સૌદર્યથી મોહીને તેની અનાથદશાનો લાલ લેવા
માગતો હતો, તેથી તે ત્યાથી પગાર લીધા વિના જાત બચાવવા
ભાગી, ત્યારે શેઠે તેના ઉપર ચોરીનો આરોપ મૂક્યો. કઈ માલ-
ન નીકળ્યો, કોઈ સાક્ષી નહોતુ, છતાં પણ ન્યાયમૂર્તિએ બે વર્ષ
માટે તેને જેલમાં મોકલી આપી. ’

‘ તમે વકીલ શા માટે ન રોક્યો, યુગોલીન ? ’

‘ સાહેબ, મારી બહેન ત્યારે સગીર હતી. સગીરના કેસનો
નિકાલ બાળકોટના ન્યાયાધીશની મરજી મુજબ જ થાય છે. અમે
ગરીબ હતા અને સામાવાળો શેઠ પૈસાદાર હતો એટલે તેની વિરુદ્ધ
કોણ બોલે ? મે બોલવા પ્રયત્ન કર્યો પણ મને બહાર કાઢ્યો જતા
જતા મે બૂમ તો પાડી કે મારી બહેન નિર્દોષ છે. ’

‘ સેતાનનાં બચ્ચાઓ, તમને ગરીબ ગોલાઓને બધા ઓળખે
છે. ચાલ્યો જ, નહિતર તને પણ બે વર્ષ માટે જેલમાં મોકલી
દઈશ ’ ન્યાયમૂર્તિએ ગરીબો માટે નક્કી થઈ ગયેલી આધુનિક દુનિ-
યાની વાત કહી દીધી સાહેબ, ગરીબી પોતે જ આ યુગમાં ગુનો
છે ને ? ગરીબો માટે ન્યાય કેવો ? થોડો અમારામાંથી તે મોઘો
ન્યાય ધનિકોની આડે પડીને ખરીદાય ? સાહેબ, પછી તો મને
લાગ્યું કે જો મને પણ જેલમાં મોકલી દીધો હોત તો ત્યાં સુખે
ગરત, દુનિયાના માર અને ભૂખમરાથી તો છૂટત પણ રડતા નસીબ

પણ ૨૬, એટલે મોત પણ મોઢું હોય ને ! જ્યારે મોલેન્જ નેલ-
માથી છૂટીને આવી ત્યારે તેણે નોકરી મેળવવા માટે ઘણા પ્રયત્ન
કર્યા, પણ કામ તેને મળવા ત્યાર ન થયું તે વખતે હું માફો
હતો. મને કંદોડના ઢાડકાનો હાથ થયો હતો દવાનાર અને મારા
ખોગકની જરૂર હતી. પણ એ બધું ક્યાથી કાઢું ? કાણ આપે ?
માહેબ, પહેલા હું આવો ખુધાળો કે બેડાળ ન હતો દર્દ, ગરીબી
અને પોપણને અભાવે જ આવો નગમ અને અળખામણો મને કરી
નાખ્યો છે ' આમ કહી તેણે પોતાની વક્ત ધર્મ ગયેલી પીક બતાવી
તે બોલ્યો, ' થોડા વખત પછી મોલેન્જ મને હોસ્પિટલમાં તર્ક ગઈ.
સાંજે થયો ત્યારે મને માલૂમ પડ્યું કે મારી જિંદગી બચાવવા
ખાતર તે વેશ્યાગૃહમાં દાખલ થઈ હતી. આજે પણ તે જ મારું પૂરું
કરે છે. મને કામ કામ નથી મળતું, બીજા પણ નથી મળતી, એટલે
ભાઈને ખાતર બહેનને વેશ્યા બનવું પડ્યું છે ! શું કરું સાહેબ-
જ્યા પગલું પતનની પરપરા ચાલે ત્યા ! '

પછી તો યુગોક્ષીન મારે ત્યા વારવાર આવતો હતું થોડું થોડું
કામ તેને આપતો, કાચુકે કામ કર્યા વગર તે મારે ત્યા કંઈ પણ
ખાતો નહિ તેના શરીરમાં શકિત નહોતી. દર્દ અને માનસિક દુઃખે
તેને મારી નાખ્યો હતો ઘરે જાય તો પાડોશીઓ વહેમને ખાતર
મારે, રૂતામાં વિદ્યાર્થીઓ મામા મળે તો ટીખજા ખાતર મારે, એ
બીતિએ બગીચાને છેડે ટેકરી પામે તે બીચાગે પડ્યો પડ્યો બહેનની
સ્થિતિનો વિચાર કરતો અને મોડી રાતે ઘરે જઈને સૂતો.

છવનની છેલ્લી સાંજે મને તેણે કંતુ કે, સાહેબ, જો ભાડૂતી
ગાડી મળે તો લઈને ઘરે જઈ આજે માગથી ચક્ષાત્ર નથી. '

' યુગોક્ષીન, આજે અહીં જ સૂઈ ને, ગાલ, તારો બંદોબસ્ત
કરી દે આજે તહેવાર છે એટલી ગાડી નહિ મળે '

‘આભાર સાહેબ ! મને ઘરે જ જવા દો ઘરને ખૂણે પડવામા જ મારા મનનો આનંદ છે. તમે જે કયું છે તે માટે આભાર !’ પણ મીઠા ઝાડના મૂળિયાં કાઢી ખવાય ? અમે તો ભવના લિખારી રહ્યા, કોઈ દિવસની ભૂખ ભાગે પણ ભવની કાઢથી થોડી ભગાય ?’

તે ગયો ફરી વખત મે તેને જીવતો જોયો નથી બીજી સાળે મને મારા મિત્રે તેના મૃત્યુના કરુણ ખબર આપ્યા માટે ત્યાથી નીકળ્યા પછી તે બીચારો થાકથી લથડતો લથડતો ધીમે ધીમે પોતાને ઘેર જતો હતો રસ્તામા દેવળમાથી પ્રાર્થના કરીને નીકળતા એક ટોળાનો તેને ભેટો થયો. કોઈએ તેને જોઈને કહ્યું કે, ‘આ પ્રભુના શ્રાપિત ખૂધલાના અપશુકન આપણી મળ ટાળી દેશે કમખખત, તહેવારે પણ આડો ને આડો ! મારો એ હરામખોરને’ એક માણસે ધક્કો મારી તેને નીચે પટકી પાડ્યો બીજા તેના અગ ઉપર ફૂંચા લાગ્યા. તે ઊભો થવા ગયો તો પાછો પછાડ્યો. થોડી વારે લથડિયા ખાવા લાગ્યો, તેથી લોકોએ તેને બત્તીના ચાલક સાથે બાંધ્યો, તેના કપડા ફાડી નાખ્યા અને સખત ઠંડીમા તદન નગ્ન દશામા બેભાન પડેલ યુગોલીનની આસપાસ નાચતા નાચતા નાતાલનું મહાન પર્વ ઊજવી રહ્યા.

બાળુના દેવળના વૃદ્ધ પાદરીને ખબર મળતા તે આવ્યો અને યુગોલીનને ચાલલેથી છોડી પોતાના ખભે ઉપાડીને પોતાના ઘેર લઈ ગયો. એ એસી વર્ષના બુદ્ધાએ આખી રાત સુધી સારવાર કરી તેને ભાનમા આણ્યો અને આશ્વાસન આપ્યું.

સવારે જ્યારે પાદરી દેવળમા પ્રાર્થના કરવા ગયો ત્યારે યુગોલીન પથારીમાથી ઊઠી ઘસડાતો ઘસડાતો નદી તરફ ગયો અને મહાન ઇસુનું નામ લેતાં લેતા નદીના ઊડા જળમાં અદૃશ્ય થઈ ગયો તેને જીવવામા સાર જેવું નહોતું લાગ્યું એટલે મરીને મોકળો થયો બીચારો યુગોલીન !

‘કરુણ ! અતિકરુણ !’ મેં કહ્યું.

‘સખૂર ! વધુ કરુણ વાત તો બાકી છે.’ મારા મિત્રે કહ્યું.

મેલે-જતે યુગોક્તીનના આપઘાતની ખબર પડી એટલે તેને પણ શ્રવન ખારુ ધર્મ ગયું આખી જિંદગી દુઃખ, દીનતા અને અપમાન ભોગવ્યા પેટ ખાતર પતન પણ પત કર્યું વેશ્યા બની ભાઈની જિંદગી ખાતર ! પણ તે ગયો હવે કોના માટે શ્રવણ ? આમ વિચારી તેણે બદ્ધકની ગોળીથી આપઘાત કર્યો.

તે બનેલી અતિમ ક્રિયા પૂર્ણ થયા પછી તે એમી વર્ષનો ભલો વૃદ્ધ પાદરી વ્યાખ્યાન-મંચ ઉપર આવ્યો. તેણે ગભીરતાથી પોતાની વિવાદપૂર્ણ આખો મારી તરફ ફેંચી અને વેધક વાણીમાં ઉચ્ચાર્યું કે, ‘ક્રિશ્ચિયનો ! આ બને બાળકોએ આપઘાત નથી કર્યો, પણ મેં, તમે અને સમાજે કરતાયી તેના ખૂન કર્યા છે બીચાન પોતાના દુઃખને ફિલમા દપટીને પણ શ્રવણ દતા, પણ આપણે શ્રવણ ન દીધા આનો જવાબ આપણે પરમાત્માને આપવો પડશે.’

‘ઓ માનવીઓ ! હંચુના અનુયાયીઓ ! ક્યામતને દડાડે જ્યારે પ્રભુ મને પૂછશે કે, ‘ઓ બુદ્ધ પાદરી, તારા નિર્દોષ ઘેટાઓ ક્યા છે ?’ ત્યારે હું તેને જવાબ નહિ આપી શકું. જ્યારે બીજી વખત પ્રભુ પૂછશે કે, ‘પાદરી ! બોલ, તારા નિર્દોષ ઘેટાઓ ક્યા છે ?’ ત્યારે પણ માગથી નહિ બોલી શકાય પણ જ્યારે આપણો તારણ-દાન પ્રભુ ત્રીજી વખત મને પૂછશે કે, ‘ઓ પાદરી ! તારા નિર્દોષ ઘેટાઓ ક્યા છે ? કેમ કોઈ નથી દેખાતું ?’ ત્યારે મારું માથું શરમથી નીચું નમી જશે અને ત્યારે મારે દુઃખથી જવાબ આપવો પડશે કે, ‘ઓ તારણદાન ! તારા અનુયાયીઓ નિર્દોષ ઘેટાઓ નહોતા પણ ઘેટાના સ્વાગમા લોહી-નર્યા ખૂની વરુઓ દતા.’*

* Pierre Van Passsen ના Days of Our Years ઉપરથી સૂચિત

નારીહૃદય

[એક સત્ય ઘટના]

[થોડા દિવસ થયા રોજ ઘાટકોપર, જ્યાં હું વર્ષોથી રહું છું, ત્યાંના સ્ટેશન પાસે પડેલા વાઘરીના પરિવારને હું જાણતો, પણ ખાસ જાણ રહીને તેમનું અવલોકન કરવાની જરૂર નહોતી. પણ કે તેમ કરવાને સમય પણ ભાગ્યે જ રહેતો. પણ એક દિવસે ખંગાળાના ભૂખમરાની ચર્ચા કરતા સ્ટેશન પાસે પહોંચતા જ ગાડી ઊપડી ગઈ બીજી ગાડી અડધા-પોણા કલાક પછી હતી એટલે શું કરવું તે વિચારમાં ને વિચારમાં સ્ટેશન પાસે હું ઊભો રહ્યો. ત્યાં અચાનક એક વાઘરણને સુકાયેલા રોટલાના ટુકડાઓને એક પથ્થર ઉપર વાટતા જોઈ આવી મને કુતૂહલ થયું કે એ બાઈ રોટલાનો લોટ શું મામ કરતી હશે? તે જ અસામા તે બાઈનો ધણી ત્યાં ધમધમતો આવી પહોંચ્યો અને બંને વચ્ચે કાર્દક રકબક ચાલતી હોય એમ લાગ્યું હું નજીક ગયો અને તે વખતે તેમની પાસેની તેમ જ આસપાસથી જે કંઈ મને જણવા મળ્યું તેનું પરિણામ આ વાર્તા છે. લેખક]

‘આંહી બેઠો બેઠો દાતાણુ વેચુ છું’ એમાં મને નાહકનો ગાળ્યું શેનો કાલ છે ‘મે તારુ શું બગાડ્યું છે? જગ્યા તો તારી નથી ને?’

‘પણ તારા બાપ આ સિપાઈને રૂપિયો એક રોકડો કલનાર

મકતનો નથી કાઢી આપ્યો, ગગા ! આહી બેસવાના લોહીના ડીપા જેવા પૈમા ભર્યા છે, સમજ્યો ને ! ’

‘ તેમા મારે શું ? ક્યા જગ્યાનો કાઢનો ઇનગે છે ? ધગદાગ બેગીશ અને દાતણ વેચીશ. મારા નમીયનુ હુ ખાઈશ, તારા નમીયનુ તું ખા ને ! ક્યા હું આડે આવુ છુ કે તને કાઢ નહુ છુ ? ખાપી એમ તો નદિ ઉઠાડી મુકાય ’

‘ જા ને, આડે આવનારી ને ઉઠાડનારી ન જોઈ હોય વો ! ’ આમ કહી રૂપલાએ દેવલા વાઘરીને ધડાધડ ત્રણ ધોલ મારી દીધી અને ગળે પકડીને માર્યા ધક્કો કે દુર ચટચટનો ભડી પડ્યો. તેના દાતાશુ અને થોડક પૈમાયે વેરાઈ ગયા. પામે ભિમેના પોલામ-સિપાઈએ આવીને પડેલા દેવલાને ણીજી બે ધોલ થોડો દીધી અને એને ધમકાવ્યો કે, ‘ આઢી આવીને સાલા ધમાલ કરે છે ? આ પુત્ર દાતણ વેચવાની જગ્યા છે ? ફરી વખત દેખોરા તો દાડકા લાગી નાખીય, સમજ્યો ને ! ’ એમ કહી એક ણીને ધક્કો માર્યો અને દેવલાની પડી ગયેલી પાવત્રી છાનીમાની ઉઠાવી ખિરમામા મૂકી દીધા.

દેવલે ભિલા થઈ વેરાયેલા પૈમા વીણી લીધા, પણ પાવત્રી ન જડી ક્યાથી જડે ? ણીચાગે આળુઆળુમા જોતો હતો અને દિલમા મેનો હતો, ત્યાં સિપાઈએ ફરી વખત ખૂમ મારી કે, ‘ એ સાવા ’ નથી માનજતો ? લઈ લે તારા દાતણ અને થઈ જા ધર ભેંગા. ’

સિપાઈ ફરી વખત માગે એ થીકે દેવલો પોતાના ધોડ-ધણા દાતણ દતા તે પણ મૂકીને ઝેશન તરફ ચાલતો થયો. ત્યાં તેની પૂચીના છેડા જેવું ગણાતુ ઘર, રિમામો કે આગરો હતુ અને ત્યાં તેના દિલ પી આગને ત્રાગણીથી દાગના નેની ચાયડી ફમા અને નાકે નયવો બેસ દના તેના દિલને ખાતરી દની કે આખુ

જગત જાકારો ભણતુ હોય તોપણ ત્યાં તો આશરો અને આરામ મળશે જ.

ગરીબોને દુઃખ છે, તેનું આખું જીવન નિરાશામય છે, બેકારી અને જગતની નિષ્કૃરતાથી તેમાં દિનપ્રતિદિન વધારો થતો જ જાય છે, છતાં પણ તેઓના જીવનને ટકાવી રાખે છે તેના કુટુંબની મમતા અને ધરનો મોહ ! તેના તૂટું તૂટું થતા જીવનમાં પ્રાણ પૂરે છે તેના બાળકોનું વાત્સલ્ય ! તેના આથમતા જીવનમાં પ્રકાશનું કિરણ પ્રગટાવે છે ભગવાનનો ભરુમો . આ આશાએ એ ચાલ્યો.

પછી પોલીસે બત્તીના થાંભલા પાસે ઊભાં ઊભા અને રૂપલાએ દાતણના ઢગલા પાસે બેઠા બેઠા આ પીધી. તેના પૈસા રૂપલાએ ચૂકવ્યા ‘ દાદા, આ આ એ દેવલાની, સમજ્યા ને !....પણ દાદા, એ સાલા પાસે પેટ ભરવા માટે રાત્રી પાઈ પણ નથી અને બાયડી કોઈ અફલાતૂન લાવીને બેઠો છે જરા દાણો દબાવવા જેવો છે. ’ તેણે ચૂચી આખે સિપાઈ સામે જોયું.

‘.....ઠીક, ઠીક. તમારા વાઘરાના ધધા જ આવ્યા. વાઘરા બધા સરખા. તારી દાઢ કાઈ ગળકી લાગે છે !’

‘ એમ તો શું હોય !....પણ દાદા, તમે તો બધું જ જાણો છો કે રૂપાણું માણસ કેને ન ગમે ?...હુંય માણસ છું ને ? ’

રૂપલો વાઘરી પોલીસની મહેરબાનીવાળો પુલના લત્તામાં જમી પડેલો દાદો હતો ફ્રેન્ચદારને ત્યાં રોજ લીલીછમ દાતણની સોટીઓ પહોંચાડતો અને સિપાઈઓને અવારનવાર જાણતો, અને તેથી જ લત્તામાં તે અને તેની બાયડી મોતડી એકલા દાતણ વેચતા. કેઈ કોમ વખતે અધારી રાતનો લાલ પણ સિપાઈની મહેરબાનીથી તેની રાહબરી નીચે તે લેતો. તેની પાસે થોડાક પૈસા પણ થયા હતા, તેથી વાઘરીઓમાં તેમ જ બીજા ગરીબોમાં તે શરાફી કરતો. તે કોઈ

નવા આવતાર વાઘરીને ખુલ ઉપર દૂકવા દેતો નહિ ધણાને હેગન કરી કરીને કાઢી મૂક્યા હતા

દેવલો નવો નવો વખાનો માર્યો પેટ ભગ્વા આવ્યો હતો અને ગ્રેશન પામેની ખુલ્લી જગ્યાએ પડ્યો ગ્રહેતો સાજે માતાણુ વેચતો બીજી કામ મળતુ નહિ ગામની વસ્તી વધતી જતી હતી, છતા પણ ગામ ઉપર નભતા માનવીઓને ધધો કે મોદો આપીને નિભાવવાની શુદ્ધ ગ્રંથેશી વ્રતિ જન્મેલી નહિ હોવાથી, તથા લોકો મુળધર્મી ધણુ ખરુ સેતા આવતા તેથી ગામવાળાને જોઈ એ તેટલા કામ કે ધધો મળવામા મુશ્કેલી પડતી આ કાગ્લે ધધામા ગદી દરીકાઈ ચાલતી અને એકબીજાને તોડવાનુ કાર્ય દમેલા ચાલતુ. રૂપલે બે-પાચ દિવસ દેવલાને અને તેની જરાક લિજળા વાનની ખાયડી ફૂલીને માતાણુ વેચતા જોયાં, તેમા તેણે ધધા માટેની ભાવિ બીતિ જોઈ પણ ફૂલીને જોઈને તેનુ મન લોભાણુ તેને કાગ્લુ કે મોતડીમા કાઈ બોણી નથી, અને જો પોતાને પડશે ફૂલી જેવી ફટડી ખાયડી હોય તો જરૂર ધગક ટોળે મળે આ બૂખડી ગાન્સ દેવલાને તેનો ખપ પણ શુ છે ? તેણે પહેલાં દેવલા સાથે કન્નિયો કર્યો, બીજે દિવસે ગાળો દીધી, અને છેવટે લાથ ઉપાડ્યો તેનો રૂપિયો ખાધેલા સિપાઈએ પણ તેને માર્યો

સિપાઈ તો કાયમ દુનિયાને માગતા જ આવ્યા છે અને મારવા માટે જ તેને સરકારે નોકરીમા રાખેલા હોય છે લાડી, મૂંઝા અને બદ્દો તેટલા માટે જ તેમને આપવામા આવે છે તેણે ગેદ પાડવા માટે કાઈને પણ મારવા જ ધટે, ન મારે તો તેની છાપ કેમ પડે ? એના મારમા નાનપ નહિ એવી સામાન્યત માન્યતાથી દેવલાને સિપાઈના માર માટે જાત કંઈલાચ્છ નહિ, પણ પોતાની જ જાતવાળો બીજના દેખતા તો કીક પાસુ ખાયડીયના દેખ

તેને ન દેવા જેવી ગાળો દે, ધમકાવે, અને તેમાય જ્યારે મોતડી તે જોઈ ખડખડ હસે, એટલુ જ નહિ પણ રૂપકાને રોકે પણ ખરી કે, 'રેવા દે રૂપલા ! રેવા દે, એવા મરુને તે શુ મારછ. મરી તો ગ્લો છે, નાહક કોકનુ ઘર ભાગશે.' ત્યારે દિવસા ઝાળ ઊઠતી. તે વેળુ તેનાથી સહન નહોતા થતા માત્ર એટલુ સારુ હતુ કે ફૂલી તે દિવસે ત્યા નહોતી, નહિતર ખાયડી પાસે પોતાની આખર શું રહેત એ ખ્યાલે તેને ગાડો કરી મૂક્યો ઉપરાત દીકરા નથવા માટે એ આનાની તેલની જલેખી લઈ જવાનુ તેનુ મન હતું, પણ ત્યા ધક્કામુક્કીમા તેની એકની એક પાવલી ક્યાય પડી ગઈ, તેથી તેનુ હૈયુ ભાગી ગયુ. 'શુ કરું ? આહી પારકા પરદેશમા એકલો છુ, ગાડે રાતી પાઈ પણ નથી, ધધો મળતો નથી અને ભીખ કોઈ આપતું નથી, એટલે જ રૂપલો માર મારી જાય ને ? નહિંતર તો એ ગગાને ખો જ ભુલાવી ન દઉ ? પછી ભલે ને ફાસીને લાકડે લટકવુ પડે, તોય શુ ? આ તો ફૂલી અને નથવો રજા પડે એ બીકે જ ગમ ખાઈને-માર ખાઈને-આવવું પડે છે ઠીક છે, મોકો આવવા દે; ત્યારે એટમજીને દેખાડીશ કે દાદાગીરી કેમ થાય છે ? પછી ભલે એનો બાપ સિપાઈ આડો આવે !.....નથવો બાપડો જલેખીની વાટ જોઈને ખેઠો હશે, પણ સાલાએ પાવલી ખોવરાવી એટલે જલેખી વગર છોકરાને રોવરાવવો પડશે. મારા દુશ્મને મારો આજનો દી એર કરી નાખ્યો. કોઈ દી નહિ ને આજે સપરમે દહાડે છોકરાએ જલેખી માગી, પણ ..કોઈ નહિ !' મન સાથે બળડતો બળડતો આખતા આસુ લૂછતો લૂછતો રોષભર્યો તે સ્ટેશન પાસે પહોચ્યો. ત્યા તેણે બાળુની મિલના મેનેજરની મોટર પાછી હઠતા હઠતા ફૂલીએ માગી આણેલા વાસી શાકનું ડબલુ ઢાળી નાખતા જોયુ. ડબલું છુદાઈ ગયુ હતુ શાક તો ગયુ અને શાક માગી આવવાનુ એકનુ એક વાસણુ પણ ગયુ આ ખોટ તેને ભારે હતી. હવે ફૂલી શેમા

ગાક માગી લાવશે અને વધેલું શાક નથવા માટે કેવી રીતે રૂખી મૂકશે ? તે વિચારે તે ખૂબ વ્યગ્ર થઈ ગયો. તેનાથી ટાપમા બોલી જવાયું કે, 'એ મોટરવાળા ગેદિયા ! આખમા અધાપો કેમ આવ્યો ? આ માડ માડ માગી આણેલું શાક ટોળી નાખ્યું અને ડાબુ ચેપી નાખ્યું ? કઈ વિચાર થાય છે કે આ ગરીબો હવે ખાશે શું અને માગશે શેમા ? આવી કાટ ભગવાન નહિ સાખે ' રોડે લિતરી-ને બે-ચાર ગાળો ચોપડી અને પછી ધોલ મારી ' સાક્ષા દગમીઓ, રસ્તામા પડ્યા છે શું કામ ? ' કહીને મોટરમા બેઠો.

' માર બાપ, માર ! પેસા છે ને ! ઓટલા વાધરી પામે થોડો ફૂંમો થયો છે તો તે જ્યારે ત્યારે મારે છે, તારી પાસે તો વધુ પેસા છે, તારે તો ખૂબેય ઓછું કહેવાય ! બાકી શું કામ રાખે છે ? ભેગા-ભેગ કરી નાખ ને, એટલે પત્યુ ! '

ખીજી ધોલ મોટરમાંથી લાય જાવી માનતા માનતા ગોકરે મોટર મારી મૂકી ફેવલો કાટી આખે જોઈ :લો ધામેથી તેણે ફૂંની જોઈ ન જાય તેમ મોટુ કેત્વી આસુ લૂછી નાખ્યા.

ફૂંની વારસી રોટલાના સુકાઈ લાકડા જેવા થઈ ગયેલા ટુકડાને વાટી વાટીને તેનો લોટ કરી ખીજ થોડા સાગ લોટમા મેળવી મગાળા ઉપર હીંચડીમા રોટલો પકાવી ંહી દતી તેણે ફેવલાનું વિષાદમયું નિગરામય આસુવાળું મોટુ જોયું, તેને છાનો છાનો આસુ લૂંટતા જોયા, અને તેનું દિલ વાગી લીધું આનંદથી નિસામો નાખી કાઢીને દાળાઈ ગયેલા શાકના થોડાક ફાડવા વીણી હીંચમા નાખ્યા દાળાઈ ગયેલા ડાલમાંથી ચોટલા શાકના રસાને આગળીએ લઈ લઈ, મૂટ પામેલા એકના એક બાળકને જે જે માતા જર્મીનના ખાડામા આખનો મૂકે તે રીતે અને નેટલા જ હુ ખધા, તેણે તે ડાબુ આંદુની મોટરમા મૂકી દીધું અને મોટલી નાડી કે ચઢવાથી આગો લૂંટી લેવાનું થયેલું રોટલો અને શાકના ડાલના ફેવલને ખાધા આગળ

‘ખાઈ લે ! ગરમ ગરમ છે એટલે એાજા શાકમાં ચાલ્યો જાશે, આજે શાક પણ પૂરું નથી. ’

‘ મારે નથી ખાવું, તું ખાઈ લે ! ’ આજે રૂપકાનો માર ખાધો, પાવલી ખોઈ અને શાક અને ડબ્બુ ચે ગયા. ભગવાન ! તેય અમારો દી આજે ઉગાડ્યો છે ને ! ’

‘ અમે તો સવારે કટકચટક કરીને થોડું પાણીજળું ક્યું છે, તુ સાવ નોકારડો છે, તુ જ ખાઈ લે ! નાહકનો લોહીઉકાળો શુ ડાગ કર છે, ખાઈ લે ! રોટલો ફરી જાશે ’

‘ તને એકવાર કીધું તો ખરું કે મારે નથી ખાવું. ’

‘ પણ આમ જીવ જાળ્યે થોડી ખોવાયેલી પાવલી પાછી આવશે ? થોડું એ ડબ્બુ સાળું થઈ જાશે કે થોડો એ રૂપકો મારતો મટશે ? ભલો થઈને ખાઈ લે ! આમ શુ કર છે ? ’

‘ તું જીવ ખાતી નહિ મટ ? નથી ખવું ઈ નથી ખાવું, પછી તારે એનું શુ ? જાનીમાની પડ મૂક ને ! ’

‘ કેમ કરીને જાની પડી રહું ? તને ભૂખ્યો દેખીને જાનું કેમ પડ્યું રહેવાય ? એકવાર ખાઈ લે, પછી નહિ ખોલું, બસ ! ’

‘ રાડ, નહિ માન, એમ ? હવે જો ખાવાનું નામ લીધું છે ને તો લાકડીએ લાકડીએ માથું ભાગી નાખીશ. નાહકની કોકની ખીજ કોકને માથે ઊતરી પડશે ભલી થઈને મૂગી રે’ ને ! હમણા પલ્લો રહેવા દે, મારે ખાવું હશે ત્યારે કહીશ. ’

‘ ભલે, મારી નાખવી હોય તો મારી નાખજે, પણ પહેલા એકવાર ખાઈ લે. તને ભૂખ્યા ભૂખ્યા આમ લોહી જાળતો નથી જોવાનો ! હિંમત શુ હારજી મરદ જેવો મરદ થઈ ને ! એકવાર ખાઈ લે, પછી આપણે છીએ ને દુઃખ છે ! ’

‘રાખાણી, છાની રહે ને । માટે નથી આવું ક્યારેની ટકટક મૂકતી જ નથી । નક્કી આજ કોઈનું આવી બન્યું લાગે છે ।’

‘બલે મારી નાખ, પણ તું ખાઈ લે આમ તારું અને ખીજનું લોહી શું કામ ખાળજી બૂઝ, જે તો ખરો કે ક્યાંનો આ નથવો પણ હેમતાઈને મૃગોમતર થઈ ગયો છે ? નહિતર ખિખિળાટા ન કરતો હોય ? એ ગભરુની દયા તો ખા, મારી ન આવી હોય તો કાઈ નહિ એ માગ ગયા રૂપલાને આજે કાટ આવી છે અને ગરીબને માટે જે, પણ ભગવાન મૌના લેખા લેશે માટે વા’લો કોઈનું અભિમાન નહિ નભાવી લે. ભક્ષો થઈને ખાઈ લે । આજે તો ભગવાને રોટલો આપ્યો છે, આવતીકાલે તે જ આપી રહેશે શું કામ મૂંઝાવ છે ? થોડા બે દાય વચ્ચે આપણે ભૂખ્યા રહીશું ? એકવાર માની જા અને ખાઈ લે-તારે પગે પડું છું ’

‘હા, આજે તો ગરેબા દે મો વાનની એક જ વાત કે આજે મારે ગળે ધાન નહિ જિતરે, એટલે મારે ખાવુંય નથી અને નતે માર્શીય નથી. આજનો દી કાઢી નાખ, આવતીકાલે તું કદીન તેમ કરીશ. અમ, હવે ભલી થઈને કમ્મ ખોલીશ મા. તું ને નથવો ખાઈ દ્યો. આજ તો મારું ખાવું ઝેર કરી નાખ્યું માગ દુશ્મન રૂપતાએ, અને ધાનની ધૂળ કરી નાખી આ મોટરુના કેવનાગ પક્ષીતોએ । હવે શું મીઠાશ છે ખાવામા તું જ કહે ને । એક દી ન ખાધું તો મરી નહિ જાઉં, અને કદાપિ મરી ગયો તો મલક વાગ્યો નહિ રહે, સમજી ને ?’

‘એવું કાળવેળુ બોલ મા, દેવલા બોલ મા । કટાણના કવેળુ માનં નહિ આપણે થોડું મલક માટે જીવવું છે ? સુખેદુ-એ આ નથવો મોટો થઈ જાય તો મગ નાહ્યા. દેવલા, અરુદેવનાને નકાર મા. ભલો થઈ જા આ બોમકા જાકારો કરે છે ને આપણે ખીજ

એતાવશુ ત્યા દાતણ વેચશુ. મહેનત-મજૂરી કરનારને પારકી બોમકાની મમતા શી ? ગમે ત્યા કાયા તોડવી છે ને ? થોડુ શેઠિયાની પેઠે ખાટલે પજ્યા પજ્યા ખાવુ છે કે જગ્યા છોડતા દુ.ખ લાગે ? ગરીબને તો ખાવો ઊઠે બગલમા હાથ. ખીજે જશુ ત્યા થોડુ રૂપ-લાના ખાપતુ રાજ છે ? હુ ધરે ધરે ફરીને દાતણ વેચી આવીશ, તુ બેઠો બેઠો નથવાને સાચવજે ને, એટલે પત્યુ આપણી તાણાતાણુમા આ છોકરો મરી રહેશે. આ મોરલા જેવા છોકરાની સામુ તો જે તારે કયા એ રૂપલા સારુ કે એ મોટરના શેઠિયા સારુ ખાવું છે ? ભલો થઈ જ એકવાર. ’

‘ ભલે, કાલ ખાઈશ આજ રહેવા દે તુ ને નથવો ખાઈ લ્યો—તુ મે કોઈ વાતમા સમજતી જ નથી ! ’

‘ હુ કયાથી સમજુ ? તુ ભૂખ્યો ભૂખ્યો જીવ ખાળ અને હું ખાઈને પેટ ઠારુ, એમ ને ! અમારે કોના સારુ ખાવુ છે ? ભલે બધા કાલે ખાશુ ! નાખી દે આ રોટલો ને શાક ફૂતરાને. કોકને મોઢે તો ભલે જતા. ’ આમ કહેતા કહેતા ફૂલીની આખમાથી દડદડ આસુ પડવા માંડ્યા

‘ તુ એમ નહિ જ છોડ. ઠીક ત્યારે, ચોથિયુ રોટલો અને શાક દે નથવાને અને બાકીના રોટલાના કર બે ભાગ, એક તું ખા ને ખીજો દે મને. તારાથી તો હાથ-જીભ કાઢી ! ’

*

જેને કપડાનુય પૂરુ ઠેકાણુ નથી, હાથમા સૌભાગ્યના ચિહ્ન જેવા બલોયા કે કપાળમા આદલોય નથી, સસ્તપદીના મત્રો બ્રાહ્મણે ભણાવ્યા હશે કે કેમ, હસ્તમેળાપ કરી જીવન-કાલ લીધા-દીધા હશે કે કેમ તે વાતનુ પણ જેને લાન નથી, છતાય પણ ધણીના સુખ-દુખની ભાગિયણુ બનવાનુ તેને શીખવ્યુ કોણે ? કોઈએ મત્રી..... મોમ્યેયુ માતા બનવાનુ કહ્યુ કોણે ? કયા શાસ્ત્રે ?

દીનની-દુ ખીની દુનિયામાં આ અમૃતવર્ષા વરમાવે છે દ્રાણ ?
 ક્યા મગ્ધાએ ? ક્યા વ્યથિ ? ક્યા આક્રમણે ? ક્યા મુખે ર-આવા પ્રત્યોના
 જવાબ મુકવાણીમાં મળે છે કે ' સ્ત્રીત્વની એ તો જ્વલત સિદ્ધિ !
 નારી-વિક્ષેપો એ તો નિચોડ ! ' જગતની રિષભતાઓ જો તે નાનકડી ન
 કરી નાખે તો તે વ્યવસ્થા પ્રાણ્યપ્રેરક મગ્ધારમિદ્ધિ યુગે યુગે અતે ખડે
 ખડે સાપડે-પછી ભલે હોય ત્યા ગરીબાઈ કે તવગરી ।

શ્રમજીવીની પ્રભુઉપાસના

જોકે અમારા ડબ્બામાં જગ પણુ ગિરદી નહોતી, અમે અને અમારા સરસામાન બેસવાની જગ્યા ગેમીને પડ્યા હતા તે છાજલી ઉપર મૂખીએ અને અમે વ્યવસ્થિત ગોઠવાઈ જઈએ તો અમાગ જેટલી જ ખીજ ત્રણ મુસાફરોને બેસવાની જગ્યા મળી શકે તેમ હતુ, જતાય ને મેલા-કાટેલાં કપડાવાળા ડોસા-ડોમીને અદર આવતા અમે અટકાવતા હતા. થોડા સ્ટેશન અગાઉ અમેને પણ આ રીતે અટકાવતા મુસાફરોને અમે નીતિ, માનવતા અને ભ્રાતૃભાવનો મંડો સુવાળો બોધ આપ્યો હતો. ‘અમે પણ ટિકિટના પૈસા ખર્ચીને આવ્યા છીએ તમે, મારા મહેરબાન, કંઈ વધુ પૈસા નથી આપ્યા, સમજ્યા !’ આવો હપકો પણ આપેલો. પરંતુ ડબ્બામાં બેસી ગયા પછી ડોસાડોસીના પ્રસંગમાં, બોધ-હપકો બધુ ખીજને માટે જ હોય, ખીજ વગર ટિકિટ જ મુસાફરી કરતા હોય અને અમે આપો ડબ્બો રીઝર્વ કરાવીને બેઠા હોઈએ, તેમ વર્તવા લાગ્યા ! આ વૃદ્ધો પાસે નહોતો બોધ કે નહોતો હપકો, હતી માત્ર કાકલૂદીભરી આરજી અને ભગવાનનો હવાલો ! મેં મારો સામાન નીચે મૂક્યો, લાખા ટાટિયા સફારી લીધા, એટલે તે બંને માનવીઓ ત્યાં બેસી ગયા અને હાથ કરીને છુટકારાનો દમ બેચ્ચો.

આ મેલા કપડાવાળા ડોસા-ડોસી પાસે અકેક નાની નાની પોટલી

ત્રિવિધ બીજી કાર્મ નહોતું. હોમાના જન્મગણા કેડિયાની કાટેની બાવ-
 માથી દેખાતો તથા ખાતરી આપતો હતો કે આ દાથે જૂનકાળમાં
 કામ કરવામાં ક્યારા નથી ગમી દશેજીના રુઝાઈને મજબૂત થયેલાં
 છાલા અને લાકડાની મોઈ જેના અછકડ આગળા માછી પૂંતા હતા
 કે ગમ્મત મેનરું આ દાથે ક્યું હશે મોદા હપર પહેલી ત્રજ કહેતી
 હતી કે બયંદર તાપમા આ હોમો ઓછું નહિ અછશે હોય. આમડી-
 ની બગ્ગટાઈ અને તેજતિદીનતા તેના પોપાચુની પોષ્ટિકાની ખામી
 બતાવતી હતી એવેની ટિકિટો હોમાએ કેડિયાની કસે આપી હતી.
 ફલેવેતો ખાકરો પાણુ અને નદીનાઈ જાય, પોતાની દાબરીથી કાઈને
 અગત્ય નિપજે, પામે બેહલા લિજળા જગડાનાજાને પોતાના કપાની
 કાળાન બાડીને ચોટી જાય એવી કાઈ અગમ્ય બીનિએ હોમો અને હોમી
 નદોઆઈને, બદલ જોટી જગ્યામાં, માળાના પખીની માફક લપાઈ-
 ને એવી ગયા. હોમાની મોટી પાણુ થાકેથી આખના દદ ત્રદા, નિરોપતા
 અને પ્રેમ તન્નતા હતા હોમી પાણુ બહુન ધાનીની ચિતાને બાર
 પોતાના નિલમા દપડીને પોતાની જાખી આખ કાઈ બાબથી બચેના
 ખડીની માફક ચાર તરફ ફેરવતી હતી એના દાથમા લમાઈ લમાઈને
 રૂપા જેવી જતી ગમેથી પતંગની બગ્ગટની રાખની હતી હોમીના મરીય
 હવનમા હ સામાન્ય રીતે ગામડિયા પ્રમદથીઓના હવનમા ચપડી
 બગ્ગર, પાદડાની વાજેલી ચોડીક ગ્રીડોયુ, બજન અને વાગ-તહેવારે
 લોક-આદિત્યની લદાખીઓ મિથાય ખીન કાઈ ગિલાસ કે ગેલર
 માણુરા લેવું હોય પાણુ કુ જે નાય જે બજનિયા-પોતાના કિર-
 તાને વાદ કરી પોતાની પામ-તા જુલા ! એ જમાવે છે કાઈ કાઈ
 રખત લોક-આદિત્યની મગ-મડી ગમેલા ચાહેને રામગા ! એ સુરે
 જે ગપરી બજનની કે કુદા જાણે જે જે નાચ ખીટી-આગત અને
 નની દિગડરા ! એ કામ કરતો કરતો ગય જે-અખત મેનના અને
 વા લગા એકાન્તને બજગ નાહે ! હોમી કાઈ આજ જ હેતુથી બજન-

ની ચપટી જ્યારે સૂઘતી હતી ત્યારે તે કોઈ જુદી જ દુનિયામાં વસતી હોય તેમ લાગતું હતું. અચાનક ડોસાએ મને કહ્યું.

‘ભાઈ, જરા આ ટિકિટ તો જોઈ આપો. છે તો ચૂલાળાની ને ? ભણેલાઓનો ભરોસો નહિ. ખચારા બેચરા બાવાએ ટિકિટ માગી કયાયની અને મારા વાલીડાએ આપી કયાયની. નાહકના ખચારાના પૈસા પાણી થયા, આખરે ગઈ અને માથે દડના બમણા પૈસા આપવા પડ્યા આઠ દિવસ સુધી ઘરે રહ્યો, કોઈને મોઢું પણ બતાવ્યું નહિ, એટલી ભોઠામણુ થઈ ભણ્યા નહિ એટલે આમ મૂડાવાનું. ભણે ઈ ભગવાનને ઓળખે નહિ અને ન ભણે ઈ આમ મૂડાય-આવું છે આ કળજુગમાં !’

‘ટિકિટ તો છે ચૂલાળાની. તમને માસ્તરે છેતર્યા નથી લાગતા ?’

‘ભગવાન એનું ભણું કરે !’

‘બાપા ! ચૂલાળા કેમ જવાનું થાય છે ? છે કોઈ સગા-વા’લા ત્યા ?’

‘સગામાં છે મારો વા’લો હાજરાહજૂર ખીજા કોઈ સગાવા’લા કે નાતીલા ત્યા કેવા ? ભગવાનની જગામાં પદર દી ટે’લ કરવા જઈએ છીએ.’

‘ટે’લ ? માગણી કરવા જાએ છો ? ત્યારે...કેવા છો તમે ? બાવા કે બ્રાહ્મણ ?’

‘ના ભાઈ, ના ! બાવાયે નથી અને ભામણેય નથી કણખી છીએ. માગવા નથી જતા, મારા વા’લાની ગાંઠના રોટલા ખાઈને ટે’લ કરી આ કાયાનું કલ્યાણ કરવા જઈએ છીએ. પદર દિવસ ભગતની જગ્યામાં કામ કરશું, ભગવાનના ભજન કરશું, અને સાધુ-સંતની સેવાયાકરી કરશું.’

‘એમ કેમ ? ઘરે ભજન ન થાય ?’

‘બાઈ, મનના છે સાદુકા-લોકો પેળા, પ-માદ કે લેટ્યા માનતા હિનારે, અમે ગરીબો પડવાપડી ભગવાનની માનતા હિનારીએ. ગરીબોની જગ્યાએ પણ અમારા નેમ જગ્યા પેમે જ ન મળે જાણએ મહેનત કર, એવ પણ મહેનત કરે, અને જે કર્મ દાપને તેનાથી જમા-સંગડા, આધજા-અપગ, આધુસન, ટેગી કે એવા અનાથ-ને મરણો મળે, જોડ્યો મળે, વગ- પેમે જગ્યા વિધી થાય અને માર પેમે તમા અધા અમારા નેવા મનુ- માણ્યોએ જગ્યા અપી ન ગર- માથી આટકાટના લાકડા લાગ્યા, સનાઅકનો અને લુપા-અકનોએ જાણીનું કામ પડે કયુ. બે-ગણુ કારી ગવડનએએ માન અને જગ્યામા હારા મારે જાધી દીધી કાર્ક ખડના બાના, કેમ જાડી-એ જાડી અનાજનો ભાટેલોમા આપી ગણુ અમાના જેવા દેલ નાખ- નાર આખુ વસે જગ્યા અભાળે આરા ગરીબના દેવ, ગરીબની જગ્યા અને ગરીબની ભગતી, અમન્યાને બાઈ! દરુ નતમાનમ ત્યા ન્યુ હા! દરુ ત્યાથી કહિના સુનેના પિંડ છે, કહિના આડા બાને છે અને કહિના અનમાનમ ને લ-નાના પન્તાપે રી રયા છે.’

‘પરેલ, તમે કેમ માનતા કહેલી ?’

‘ભગતને પન્તાપે ધોળિયો ગર્યો એટલે અમાના નનીયમાથી નો ખડનોનો, પણ ભગતન એવ આડુ અવયુ નહ એરુ આભ- હવા ને મારે! અમે આખુ બ પે દિવસ રૂપી અનન્યા રગરે બેલા દલા ભગતી માતા કરી અને હિનાનાર આજેએ અને મદદ દદા દિખ સૂચી લીધા અને કયા બેરા!’

‘સા-ગર પેળીના દેવ ભાત નાંચે નાના. ધોળિયાની માની નાંચે આ પાસાની આજુમા લગ્યા પગલોની આપ ભગા રહેવ- ને ત્યા બુ પેળી નેલ્યા, પેટલાં વડી એ ગાજુ એવનીના ક જગા ને તે ના પગ નાચુને પા નુ નેરુ ક જગ ત્યાંથી નાં

બધાએ પોતાના ઢોર છાપરિયાળીના વડામા મોકલી આપેલા, પણ
લગા પટેલે પોતાની ગા ન મોકલી પટેલના ત્રણ છોકરા અકેક પવાલુ
બર માટે સરકારી કામે જાય અને એની ધણિયાણી અને મારી આ
ધરવાળી સીમમા ખડના પૂખડા, પાદડા કે જે મળે તે ભેગા કરી કરીને
ગાયને ખવરાવે ગાય પણ જાતવાન ને । આખો દુકાળ હાથ આપી
અને ધરમા રસ રાખ્યો. તે વખતે જ તેણે નક્કી કર્યું હતું કે જે
દુકાળ ઊગરીશ તો આ ગંગાની જમના દીકરીને આણામા આપીશ
ગા-માતાના પુણ્યથી દુકાળે ઊતરી ગયા પછી અમારા લગન થયા
એટલે જમના આણામા આવી. એ જમનાની રાતડીનો આ ઘોળિયો ।

‘ આ ઘેળિયો અને મારો કાળિયો બને એક જ દિવસે
જન્મ્યા હતા પટલાણી કંઈક અધકચરી રહેતી એટલે રાતડીનું દૂધ
પીને જ બેઉ ઊછર્યા અને બેઉ એવા તો હીલ પગલાના કે ધરમા
અભરે ભગણુ. ત્રણ ગાયુ લીધી, ચાર સાતી જમીન અને ચાર સાથી
રાખ્યા, અને રૂડિયો અને નથુડો પછી ઊજર્યા ભગવાનની મહેરયાની
વધી નાતજાતમા બધાની હારમા આવી ગયો અને બે પાદડે થયો
બધા પરતાપ કાળિયા-ઘોળિયાના સારા પગલાના ।

‘ ગર્ભ સાતમને દિવસે કાણુ જાણે કાના પાપે વાડીના પડામાથી
ઘોળિયાને એરુ આલડયો પોણો ડોઠો છો પિવરાવી દીધું. ઉપાય
કરવામા બાકી ન રાખી. જેટલા માગે એટલા પેસા આપીને ઉતર-
નાર લઈ આવ્યો ઠેઠ જુનાગઢથી ચાળીસ રૂપિયા ખરચ્યાને મારતી
મોટરે ઘોડા-ડાકટરને તેડી લાવ્યો. એણે પૂછેથી દવા ચડાવી, સોયા
માર્યા, કંઈક દવાઓની નાબુ ભરીભરીને પિવરાવી, પણ કારી ન
ફાવી. ભૂવા, જતી, મતરતરવાળાને પણ અજમાવ્યા, પણ બધું
પાણીમા ગયું. છેવટે એક જાણના કહેવાથી ભગતઆપુની ટેલ માની
અને એનું મતરેલું પાણી એયર ભગતે આપ્યું કે આજસ મરડીને

જોડા થાય તેમ તે જોડા થયો । અત્રે એ મનના હિતવા હું અને
મારી ધનવાળી ચણાના જર્મિએ ગીએ ત્યા જર્મિ જગમગા ને કર્મ
કામ દશે ને કરુણ ચોમાસું માથે આગળુ કે એટલે જગના ખોળા
ચાળીસુ, ખડી ગણ કરુણ, ઝાણાના મેદરા કરુણ, ખેતરમાં કર્મ
કામ દશે ને કરુણ, તવાળુ માક કરુણ, દેવદાખર ચાળા અને
સાધુમનની મેવા કરુણ મારી ધનવાળા ધને માંગોઁમરી કરુણ, પાસ
કરુણ, વામીદા વાળને, છાથા થાપને અને ગીને ને કપ્પ ટે નરુપો દશે
એ કરુણ આ દેવ ભગવાના કામમાં આગશે ને પાણુ ધન ધડી ને
ધન ભાગ મમજયા । ટેલ કરનાગ તો ધણુ મળે, પાણુ ટેલ કરનાગ
અને ને સ્વીમનાગ કયા મળે છે ? જેના પુન્ય પાપના દોષ, દનમાન
ચણાતો દાય, તેની જ ટેલ કપ્પુવ થાય, જર્મિ તમ ભગ્યા ભાણ
ને પન્નાથે માથે તો જોડા પાર ગયો, જન્માગે તની ગયો । સમારી
ગરીબની આવી દાલીધેવી માનના અને ભગતી દેવ, અને બોજિયો
ભગવાન એથીય રાગ નહે । ’

આટલુ કહી બોજિયો પટેલ માળા કંવરા મડોલ અને લં
વિચારે ચડ્યો કે ખરે જાની કે ખરે માનવી કેણુ કે ચાલે, ગરીબ
નિદેલ ગામડિયો કે તેની ત કુટુંબની દૃષ્ટિએ કેળ્લી દૃષ્ટિય ।

ભગવાનને અનાથતો ખેતી અને ભક્તતો દામ ભ સિમ જતોએ
કહેયો ને, મનિકા-મસાવાનો પેતે જ ગીલન ધન-ભરત અનેયા
દેવાથી ખીલે ભગવાન તેએને પચવડતો તથા તેએની દૃષ્ટિમાં કે
લૃષ્ટિમાં ભગવાન જેવી માર્ક સમ તથા જેની સન્નિ કે સન્ના, નાથ
કે તિયતા આત્મા કે ભામ દેવા ન તથા પન્ન તે ન માણુ
ભવાર ધનની સન્નિ કે મદદા શુભ કે ન, તથા કે ન દૃષ્ટિ તેમ તત્ત
ની પચ તાલકેલ પાગ માપદ તેના દેવના પ્રતેજે ને, તત્તે તત્ત
પ ની મચતીરી કેળાએ ગરીબી રિત ના દુની કે ને, તત્તે

સત્તાની અછકડ રાખનારી ખુમારીને સ્થાને પામરતા, લાચારી કે અનાથ દશા વ્યાપે છે, જ્યારે વારવાર મળતા સન્માનને બદલે નિરાશા જીવનને ઝેરમય કરી નાખે છે—ત્યારે પોતાની ગયેલી સત્તા, શક્તિ, સાલ્લખી કે શારીરિક બળો શોધવા ભગવાનનો તે ઉપયોગ કરે છે સુખમા સોની અને દુઃખમા રામ એ ન્યાયે સોની અને રામ બેની વચ્ચે ધનનો પૂજારી ધક્કા ખાય છે સુખ, સગવડ અને, સાધન જેમ ધનિકો પૈસાથી ખરીદે છે તેવી જ રીતે પ્રભુને—ભગવાનને કે તેની કૃપાને પણ તે ધનથી, હાથના મેલથી, પોતાની સાલ્લખી કે સત્તાથી ખરીદવા માગે છે. ભક્તિ, ઉપાસના કે પ્રેમના ખરા સ્વરૂપને તેઓ જાણતા જ નથી. એટલે જ ધનિકોનો સસાર પ્રભુવિહોણો શૂન્ય વેરાન બનેલો નજરે પડે છે.

શ્રમજીવીઓ પેટ ભરવા માટે જેમ પોતાનો પસીનો વહાવી રાટી રળે છે તેવી જ રીતે પ્રભુને પણ પોતાના સાચા શ્રમ અને મેવાથી જ તે મેળવે છે. શ્રમજીવીની દુનિયામા પેટ અને પસીનો, પડ અને પ્રભુનો સબધ જેવો ને તેવો ચાલુ જ છે

†

ખીજડિયા આબુ ને પટેલે બે હાથ જોડી રામરામ કરી ગાડી છોડી. અલબત્ત, અમારી વાત તો અટકી પરંતુ મુખર્ષિ પહોંચ્યો ત્યાં સુધી મનમા એક જ વાત ઘોળાયા કરતી હતી કે કાણુ સાચુ ? પ્રભુ અને ધાર્મિક માન્યતાને ‘ઝેર’ માનવાવાળા કે પ્રભુપ્રીત્યર્થે જીવનને પવિત્ર, ઉપયોગી અને સેવાપરાયણુ રાખતા ધર્મધેલાઓ ? કોની ભક્તિ વધે ? હાથના મેલથી થતી ધનિકોની કે પરસેવો નીતરતા શ્રમથી થતી શ્રમજીવીની ?

મુરતિયાનાં મૂલ્ય

આધુનિક સમાજને નિભાવી રહેલો એકનો એક સ્વેચ્છા તાત્પર્ય
અસંખ્યપ્રકાર આજે અનેકનું અનેક દૃષ્ટિએ ધ્યાન ખેંચી રહેલું છે.

એક પક્ષ એમ માને છે કે આત્મચળનીય, આત્મપ્રાન્તીય અને
આત્મપ્રત્યાયિક લગતો સમાજને ઉન્નત કરી નવું નેમ આપશે. આ
ચળના ધોરણે લગતો અનુકૂળ સિદ્ધિ નક્કિ કે આકર્ષણથી સમાજમાં
ધણી, જેના ગુણગોપની તત્વના તો તેની એ પેઢીના ગુણગુણ તેના
મિત્રા કરી શકાય નથી જ. લગત કરનાર કંપની અને તેના મુખ્ય અને
પોત્ર નથી અનુભવ લખાયા પછી જ આવા વસ્તો કમનીય હ કે
અનિચ્છનીય તે વિશે ચોક્કસ અભિપ્રાય આપી શકાય.

બીજા પક્ષ એમ માને છે કે પેત્રપેત્રના તત્ત્વલભા પછી રહે
લા નવજાન-પોતાના શાકા પાન આદિ રીતે ગાંધીજીએ, કુપર ન સ્વચ્છ
પણો અનુભવ ન હોયથી નવાર કરેલો નાવરો તે કદી નાકાવ નહિ
તા આખરી ભૂતી રાગમ હોય નહિ એટલે કમલાચંદ્રે તે શાકા પડે
તો તે જ કંઈ મુશ્કેલ બને છે, મારે જ પોતાના અંગમાં ભાગુ

નવું પક્ષ એમ માને છે કે નિહટલી તત્ત્વોએ સ્વચ્છ રાત્રી
જન-સહાયો એટલે સમાજના કમચાલક પદના ઉન્નત પરિવિત-
રણનો રાજ પાણુ રહે અને એ કૃમિત સ્વચ્છતાને કષ્ટે પ્રજા સ્વચ્છ રહે.

આ પ્રશ્નો ખૂબ ચર્ચા માગે છે એટલે ઉતાવળે નિર્ણય કેમ કરાય ? પરંતુ જ્યાં વરવધૂ પોતે પસંદગી કરી લેતા હોય ત્યાં તો ખાસ કહેવાપણું નથી, પણ કન્યાને દિનદશાનુ ભાન પણ ન હોય એવી સ્થિતિમાં સુધારાનો સહારો લઈ અપૂર્ણ તૈયારીએ તેને અન્નાદ્યામા હડસેલી દેવી તે યોગ્ય નથી. કમભાગ્યે આ જાતના અખતરા કરીને ગભરુ પુત્રીને ભોગે પિતા સુધારાના શિખર ઉપર ઊભો રહી સુધારક-પણાનો કળશ જની ન જાય તેટલું દેખતી દુનિયાએ અવશ્ય જોવું જોઈએ.

એક દિવસે કન્યા વેચાતી, આજે વર એક યા બીજા સ્વરૂપમાં સ્ત્રીસન્માનની ભાવનાના સુદર યુગમાં પણ વેચાય છે, અને ગરીબ વર્ગ માટે અગમ્ય કોયડો ઉત્પન્ન થતો જાય છે કારણકે ધનિક ગરીબના છોકરાઓને પોતાની પુત્રી માટે ખરીદી જાય છે અને ધનિકના છોકરાઓ ગરીબની કન્યાઓ લેતા અચકાય છે.

લોકોની ઘેલછા પણ અજાજ રીતે વધી છે પોતાની સ્થિતિ અને ગુણ મુજબના જોડા સુખી થાય એમ અનુભવીઓ કહે છે, છતાં પણ સૌને પોતાનું ઘર તપાસ્યા સિવાય શહેરી, ખૂબ ભણેલો, પૈસાવાળો અને અધિકાર ભોગવતો વર પોતાની પુત્રી માટે જોઈએ છે. પરિણામે સામાન્ય સ્થિતિના માણસોના સસાર સંઘાતા મુશ્કેલી નડે છે, સ્ત્રીઓનું સન્માન સચવાતું નથી, અને લિન્ન લિન્ન સ્થિતિ, સરકાર અને શક્તિના માણસોના જોડાણથી સુખશાન્તિ જન્મવાને બદલે અતરતું અળગાપણું વધે છે.

લક્ષ્મીવાનતી એક પુત્રીને લક્ષ્મીવાનના પુત્ર સાથે પરણતી દેખી એક ગરીબ બેન પણ તેવો જ લક્ષ્મીવાન ભણેલો શહેરી વર મેળવવા ફાફા મારે છે, પણ અતે અનેક જાતની નિરાશા પછી તે એક

પોતાના સંભોગરૂપા અવદાનિય, મણિપુત્રના હો, કાને પગર કુની-કુની
યોદ્ધાગીનની પ્રખ્યાત પશ્ચિમો પદ કું વે હે

‘ એક કીચો તે વડ ના વેન્ને કે ના !

કીચો તે નિત મેરા ભાગને

એક નીચો તે વડ ના વેન્ને કે ના !

નીચો તે નિત મેરા ભાગને ’

પોતા કુના ઉચ્ચ રક્તિ જમે વિધિનિયત પેનામ મને પ
માનને એમી તદિ મે, જમે પેના કુના નાલી વિધિનિયત કુવમે
ઓસિયાઓ બનીને રમે એલે નાપત્ત અખમય તદિ જમે

‘ મન્દુકાદાની યાજિયાતુ ’ ન મના એક વદન, પે કુનીત ઉપચાર
‘ મુનિયાના મુત ’ નામન ગીત અ પા- નમાવન એક કુરુ, નિ
નન્દુ કું ન

લખપતિની લખડી કાતા કે સ્વધી ને ના,

મનીચામની મેક મગતે તવ સન્દ નવ દેવ

પાં પાં પૂતી નંદી, મન્દુત પદને પાડી પડતી

આ પ્રશ્નો ખૂબ ચર્ચા માગે છે એટલે ઉતાવળે નિર્ણય કેમ કરાય ? પરંતુ જ્યાં વરવધૂ પોતે પસંદગી કરી લેતા હોય ત્યાં તો ખાસ કહેવાપણું નથી, પણ કન્યાને દિનદશાનુભાવ પાળુ ન હોય એવી સ્થિતિમાં સુધારાનો સહારો લઈ અપૂર્ણ તૈયારીએ તેને અગાધ્યામા હસેલી દેવી તે યોગ્ય નથી. કમભાગ્યે આ જાતના અખતરા કરીને ગભરુ પુત્રીને ભોગે પિતા સુધારાના શિખર ઉપર ઊભો રહી સુધારક-પણાનો કળશ જની ન જાય તેટલું દેખતી દુનિયાએ અવશ્ય જોવું જોઈએ.

એક દિવસે કન્યા વેચાતી, આજે વર એક યા બીજા સ્વરૂપમાં સ્ત્રીસન્માનની ભાવનાના સુદર યુગમાં પણ વેચાય છે, અને ગરીબ વર્ગ માટે અગમ્ય કાયડો ઉત્પન્ન થતો જાય છે. ડારણકે ધનિકો ગરીબના છોકરાઓને પોતાની પુત્રી માટે ખરીદી જાય છે અને ધનિકના છોકરાઓ ગરીબની કન્યાઓ લેતા અચકાય છે.

લોકોની ઘેલછા પણ અજબ રીતે વધી છે. પોતાની સ્થિતિ અને ગુણ મુજબના જોડા સુખી થાય એમ અનુભવીઓ કહે છે, છતાં પણ સૌને પોતાનું ઘર તપાસ્યા સિવાય શહેરી, ખૂબ ભણેલો, પૈસાવાળો અને અધિકાર ભોગવતો વર પોતાની પુત્રી માટે જોઈએ છે. પરિણામે સામાન્ય સ્થિતિના માણસોના સસાર સઘાતા મુશ્કેલી નડે છે, સ્ત્રીઓનું સન્માન સચવાતું નથી, અને લિન્ન લિન્ન સ્થિતિ, સરકાર અને શક્તિના માણસોના જોડાણથી સુખશાન્તિ જન્મવાને બદલે અતરતું અળગાપણું વધે છે.

લક્ષ્મીવાનની એક પુત્રીને લક્ષ્મીવાનના પુત્ર સાથે પરણતી દેખી એક ગરીબ બેન પણ તેવો જ લક્ષ્મીવાન ભણેલો શહેરી વર મેળવવા શ્રદ્ધા મારે છે, પણ અતે અનેક જાતની નિરાશા પછી તે એક

પોતાના સમોવડિયા વ્યવહારિયા વાણિયાના છોકરાને પસંદ કરી જૂની લોકગીતની પ્રખ્યાત પકિતઓ યાદ કરાવે છે

‘ એક જીયો તે વર ના જોજો રે દાદા !

જીયો તે નિત નેવા ભાગશે

એક નીચો તે વર ના જોજો રે દાદા !

નીચો તે નિત ઠોમે આવશે ’

પોતા કરતા ઉચ્ચ શક્તિ અને સ્થિતિવાળો પોતામા સતોષ માનના જોસી નહિ રહે, અને પોતા કરતા નાની સ્થિતિનો કાયમનો આશિયાળો બનીને રહેશે એટલે દાપત્ય સુખમય નહિ બને

‘ મન્દુકાઠાની વાણિયાણુ ’ નામના એક જૂના લોકગીત ઉપરથી ‘ મુરતિયાના મૂલ ’ નામનું ગીત આપણા સમાજનું એક કરુણ ચિત્ર રજૂ કરે છે

લખપતિની લખડી કાના કોટ્યાધીશને જાય,

ગરીબદાસની રાક ગ ગાને તેવા વરનું મન થાય.

ધરે ધરે પૂછતી ફરત્રી, હડધૂત થઈને પાછી પડતી

*

રે કરને મકન તારા મેટ્રિકના મૂલ (૨)

તારી મેટ્રિક ઉપર થાઉ ડૂલ, મને એવા મેટ્રિકના મૂલ,

રે'વા રે રે'વા રે વાણિયાણુ કરવા મારી મેટ્રિકનાં મૂલ,

મારી મેટ્રિકમા થાશે થેલી બાપાની ગુલ,

એવા મોઢા મેટ્રિકના મૂલ .

*

કરને 'દોલત' તારી ડાકટરીના મૂલ (૨)

તારી ડાકટરી ઉપર છઉં ફૂલ, કરને તારી ડાકટરીના મૂલ.

રે'વા દે રે'વા દે કગવા ગગી ડાકટરીના મૂલ,

મારી સરજગીમા થાશે તારી સાત પેઠી ફૂલ,

એવાં ભારે છે મૂલ !

+

કરને 'બલવત' તારી બેરિગ્ટ્રીના મૂલ (૨)

તારા ભાપણુ ઉપર બાપા ફૂલ, કરને તારા વિલાયતી મૂલ.

રે'વા દે રે'વા દે એ ગકના રોડા કરવા ધારાશાસ્ત્રીના મૂલ,

એના કાયદામા થાશે તાત તારાની સાનભાન ગુલ,

મૂકને કરવા મારા તુ મૂલ !

+

રે કરને 'વ્રબક' તારા લખપતના મૂલ (૨)

તારી મોટરું ઉપર મારી માતાજી ફૂલ, કરને તારા હાથના તુ મૂલ

રે'વા દે, રે'વા દે, ભૂખની બારસ કરવા મારી મો'લાતના મૂલ,

મારી સાલ્યગીમા મળશે તારુ ખાનદાન ધૂળ,

એવા માગ આકરા છે મૂલ !

!

કરને 'બગુ' તારા ભણુતરના મૂલ (૨)

પોથા, થોથા ને વાણી માથે ફૂલ, કહેને તારા શા શા છે મૂલ ?

૨

દે વહેવારી વાણિયા કરને કુલીનત ના મૂલ (૨)

તારી ખાનદાની ઉપર ધાઉ દૂલ કરને તારી માણસાહિતા મૂલ.

રે'વા દે, રે'વા દે એ રાકના રતન ! પૂછવા મારી ગરીબીના મૂલ
હુથી તારા, તુથી મારા વધે અધિકાં મૂલ.

એવા અંતરનાં મૂલ !

૩

રે'વા દે વાણિયણ કરવા આપણા તું મૂલ. માનવીના મૂલ.

હોય નહિ માનવીના, હોયે માટીના મૂલ । હોય દેહનાં મૂલ ।

અસંસ્કારીની સંસ્કારભૂખ

ઝા દેરામા ખેડતોને જેમ આકાશવૃત્તિ ઉપર આધાર છે તેમ અન્ય ૨ મંત્રીઓને પણ કામ આપનારની કૃપા ઉપર જ શ્રાવાનુ દેવ કે પડતો પડીતો વધાવવા છતાય તેને નથી હોતી સદાય કામ મળી ગેરવાતી સલાવના કે નથી હોતી તેના હાથમાનુ કામ લાગ-ગયી અન્ય કોઈ નદિ પડાવી જાય તે વિષેની ખાતરી. આથી હાથ માનુ કામ ટકાવવા માટે માત્રિકને ગળ ગખરાની ચિતા તેણે કાયમ ગખ્યા જ કચ્ચાની હાય છે. ભગિયણુ લાખુ આ જ કારણે લોલ્હી-નર્મી મોઝે પણ ખીન્ને જ રિયમે વાડીમા કામ કરવા આવી હતી દળુ તો મોળ કલાક પહેલા જ તેનો ધણી મોમલો ભગી આ કાની રનિયા ઝાડીને ગાળ્યો ગયો હતો દળુ તો ૨મ કલાક પહેલાં જ જ્યારે નાતીમાઝેઝે દાઝ લીધા વગર તેની નનામી ઉપાડવાની ચોખ્ખી ના પાડી ત્યારે પાડેલી દેહતી મદદથી કેડમા છોકરો અને કાષ્ટે નનામી ભરૂને ચોધાર આસુઝે ગતી ગતી તે અમશાને ગઈ હતી. અને દળુ તો આઠ કલાક પહેલા જ પૂનતા બળતબળતા અભાવે અર્ધઅજેથી પતિ-ની ચિન્તા મમાવડમા ધૂધરાતી મૂળને તે આવી હતી ત્યા તો—આખના ન્નાનુ નુકાય તે પડેવા તો—ગગા ગમવાને પાડેલીની બોયડી ગગા પડે મૂળને તે જીગારી નિત્યના મધ્યે પોતાના કામે આવી હતી ।

‘લાખુ, સોમલો તો ગઈકાલે જ મરી ગયો ત્યા આટલામા આજ ને આજ કામે શુ કામ આવી ? પદર દિવસ ઘરે રહેવુ હતુ ને ! શેઠ પગાર નહિ કાપે માણસના ધા તો રક-ધનિક સૌને મરખા વસમા લાગે. તુ તારે જા, બીજા કોઈને બોલાવીને કામ કરાવી લઈશુ.’

‘માળી દાદા, શેઠનો તો આધાર છે એટલે પગાર નયે કાપે, પણ અમારે ગરીબોએ પણ જોવુ જોઈજો ને, કે કામ કર્યા વિના પગાર કેમ મળે ? મારાથી મગાય પણ કેમ ? બાકી તો આ જગમા કામ કરીએ ત્યા સુધી સૌને સારા લાગીએ મરનારો તો મરી ગયો, પણ પાછળ પડેલાના પેટ થોડા મર્યા છે ? ટાણુ થયે માગી લેશે કામ ન કરુ તો તેને ક્યાથી આપુ ? અમારી પાસે દોલત થોડી જ પડી છે કે વટાવીને ખાશુ ?’

‘પણ દુ ખ ઈ દુ ખ ! બે-પાચ દિવસ ઘરે રહ્યે દિલનો સાર જરા હલકો થાય અને છોકરો એના બાપને ભૂતી જાય, તેથી બે-પાચ દિવસ ઘરે રહેવામા વાધો નહિ એમ હુ તો સમજુ.’

‘દાદા, ગરીબને વળી દુ ખ શું અને સુખ શુ ? પશુ વગહે જીવનતર પૂરું કરવાનું હોય અમારે તો મરણ અને જનમ, વિવા’ કે વરસી, બધુ સરખુ !’ દુ ખ આવે તો કામ કરતા કરતા રોઈ નાખીએ અને લગન આવે તોય કામ કરતા કરતા માણી નાખીએ-સુખ અને દુ ખ બધુ કામમા ! દાદા, અમે થોડા તાલેવર છીએ કે ધરનો ખૂણો પકડીને દુ ખ માણીએ ? જો અમે દુ ખને રડવા બેસી રહીએ તો ભૂખ્યા પેટને કાણુ જાનુ રાખે ? ભૂખનુ દુ ખ સૌથી મોટુ છે. ભૂખ કરતા ભાલા લક્ષા ! શાર્દુકારોને ભૂખ ન લાગે તે એને મન મોટું દુ ખ ગણાય, જ્યારે અમને કુદરતી લાગેલી ભૂખ પણ વસમી લાગે તેવી દુ ખદાયક હોય છે.

‘અમારે તો જીવતા જીવની વળગણુ !’ મૂઆ પછી એ એને માગે

અને જીવનાર જીવનારને માર્ગે મર્યું ઈ છૂટ્યું એને સભારીને થોડું બેસી રે'વાય ! ક્યા જોર પર બેસીએ ? બચારો લાગિયો કામ કરતા કરતા મૂએ. માદા માદા અને ખાસી ખાતા ખાતા અનરવા શરીરે મૂઆના મટ સુધી તેણે કામ બેચ્યું જ્યારે ગાત્ર અટક્યાં ત્યારે ઢગલો થઈને પાછો ઊભો ન થયો. દાદા, કાઈ મરવા જેવડો નહોતો. મેમા પલબ્ધો એટલે શરદી ભરાઈને તાવ આવ્યો, તોય કામ કર્યાં કર્યું અને ટાઢ બહુ ચડી એટલે પલબ્ધો એટલે એઢયા વગર ટૂટિયું વાળીને ખાધાપીધા વગરનો પડ્યો રહ્યો. એમા ન્યુમોનિયા થઈ ગયો. બીચારાને તાવમા ધરે પહોચવાના સોકારા નો'તા. હું બાળુવાળા શેઠની છોકરીના લગન હતા એટલે સવારની ત્યા જ હતી ખખર પડી એટલે છાનીમાની ભાગીને ધરે આવી અને દોડી દાકતરને દવાખાતે. એક કલાક ત્યા તપ કરી દવા વગર જ જ્યારે ધરે ગઈ ત્યારે મારા કરમ ફૂટી ગયા હતા. મારા હાથનું આખરનું પાવળું પાણી પણ બીચારો ન પામ્યો-આટલું દિલમા ખટકે છે એ બીચારો કામ કરતા કરતા મૂએ અને મારેય તેને કામ કરતાં કરતા જ ભૂલવો રહ્યો '

‘ એ તો છે જ ને ! પણ થોડા દિવસ ધરે રહે અને છોકરાને એના બાપનો હેડો ભુલાવી દે નીકર એ ગભરું રાઈ રાઈને અધું થઈ જશે ’

‘ એય ખરું દાદા ! એના બાપનો બહુ હેવાયો છે બે દિવસ થયા દેખતો નથી એટલે બાધા જેવો થઈ ગયો છે એ તો ધીમે ધીમે ભૂતી જશે આજે નોકરીમાથી પગ કાઢવો સારો નહિ ધણા ટાપીને બેઠા હોય. વીસ સંડાસની આ એકલી વાડી માટે તો છોકરાના બાપે સો-સવાસો રૂપિયાનું પાણી કર્યું હતું મૂએ મુકાદમ તો રાહ જોઈને જ બેઠો છે. હું મૂકું એટલી જ વાર છે. આ કળ-બુગમા એળખ માત્ર આખની ! આખ મિચાણી એટલે બધું બધ.

સાઈ જાય અને સાઈની શરમ પણ જાય ! કામ હશે તો દુખ પણ ભુલાશે, દુખિયાને કામ મોટું આશ્વાસન છે. કામ કરતા કરતા દુખ રડી નાખીશ અને રામલોચ એના બાપને નહિ દેખે એટલે ધીમે ધીમે બૂલી જશે. રોજીમા દુખનો ખરો ઉપાય છે કામ આડે ગમે તેવા દુખ પણ કોઠે પડી જાય. ’

‘ સમજ્યો ! ત્યારે એમ કર, તુ સવાર-સાજ સડાસ સાફ કરી જજે વાડી હુ જ વાળી નાખીશ બહારનાનો પગ વાડીમા નહિ ધાલુ, બસ ! પદર દિવસ સુખેદુખે કાઢી નાખીશુ સુખદુખ સૌના સરખા. નોકરીની ચિતા કરીશ મા. આજે તારો વારો તો કાલે મારો. દયા હશે તો જિવાશે, નહિતર જશુ જતર વગાડતા મારા બાપ પાસે-કોઈ ભાવેય નહિ પૂછે ! ’

*

સોમલો લાખુનો ખીજ વારનો ધણી હતો તેનો આગલો ધણી મકનો મોટર નીચે પિલાઈને મરી ગયા પછી થોડે વખતે તેણે સોમલા સાથે ઘર માડ્યુ સોમલાની વહુ કાશી આઠમે મહિને કઠેરા વગરને કૂવે પાણી ભરતા ભારે શરીર હાથમા ન રહ્યું એટલે પડી દૂતામા અને ત્યા જ રામશરણ પામી ગઈ દસ કલાકે માડ માડ મુડદું કાઢ્યું હતું આમા પચાસ જેટલા રૂપિયાનું પાણી થયું અને આઠક દિવસ પોલીસે હેરાન કર્યો એ જુદો !

લાખુ દેશમા ‘ ઠક્કરબાપા ’ની નિશાળમા થોડું ઘણું ભણી હતી. ત્યા હરિજન સેવકોનો બોધ અને ગાંધીજીનું નામ અનેક વખત સાંભળ્યા હતા. એક-એ વખત દર્શન પણ કર્યા હતા ત્યારથી એને પોતાની ન્યાતમાથી જીવે આવવાનું મન થયું હતું તેને સમજાયું હતું કે ‘ પેટ ખાતર કામ તો ગમે તે કરીએ, પણ સરકારમા શું

કામ નીચા રહીએ ? મનથી હૈયાદૂબળા શુ કામ થઈએ ? સરકાર કાંઈ શાહુકારનો ઇન્કારો નથી ! થોડો વખત તો વાણિયા-બ્રાહ્મણની પેઠે તેને બીજી ધર કરવાનું ન ગમ્યું, પણ બીચારી કરે શુ ? ભગીની ભત-રોજનું કમાઈ ને રોજ ખાનાર, એમા પણ બીખ વિના પૂરું-પાધરું પેટ ભરાય નહિ ત્યા થોડા તેના વિચારો કે ભાવના કામ આવે છે ? બાકી ગરીબોને પણ પ્રેમ હોય છે તેનેય દિલમા પોતાના માણસ માટે કોમળ લાગણી હોય છે. તેનેય તેનું સ્મરણ થતું હોય છે. છતાંય બધુંય ભૂલવું પડે છે તેને ધણીની મૂંઝવણ મૂડી ઉપર કે ધનિક સાસુ-સસરાના ઊભરાતા હેત ઉપર લાડકો રડાપો ગાળવાનો હોતો નથી. જગતમા ધણી તો ધનિક અને રક બનેના કમલાગ્યે મરે છે. ત્યા દિલનું દુખ પણ બનેને હોય છે. બનેના જીવનમા ઘડી-ભર અધિકાર થઈ જાય છે પણ એકનું દુખ સાધનબળે વિસરાય છે, રોટીની નિશ્ચિતતા આશાનો ચમકારો તેના અધારા દિલમા પ્રગટાવે છે, જ્યારે બીજીને બીજા જ દિવસથી કામ કરતા કરતા બે આસુ પાડી દુઃખ ભૂલવાનું અને રોજના શ્રમ ઉપર જ રોટીની આશા રાખવાનું હોય છે. તેને નથી તો ધનનું રક્ષણ કે નથી ધરમનું ! ધનિકનું રક્ષણ-જાતન તેનું ધન કરે છે-ધરમ કરે છે, એટલે તેને લાડકો રડાપો પાળવો પરવડે, સતીધર્મ તેને સુલભ બને, જ્યારે ગરીબો-ને રોટી માટે કામ જોઈએ, રક્ષણ માટે કોઈની આડશ જોઈએ, કાઈનો કાતાર જોઈએ કે જેને ભરોસે તે જીવન પૂરું કરે !

*

લાખુની એક સાસારિક ભાગીદારી તૂટી-ફૂટ કાળે તોડી નાખી-તો તેને ટકવા માટે બીજી ભાગીદારી બાધવી પડી. સોમલો તેના જીવનનો ભાગી થયો અને લાખુના અધારા જીવનમાં તેજ પુરાયું. બને એકબીજાથી સુખી હતા બને મહેનતુ હતા. લાખુને સોમલા-

‘તો ભોળિયો સ્વભાવ ગમતો તો સોમલાને ઠક્કરબાપાની નિશાળમા લણેની લાખુ માટે માન હતું ‘લણેલુ માણસ પણ ભાગ્ય હોય તો જ મળે’ એમ તે માનતો. કામથી થાકી નવરા પડે ત્યારે તે લણતરની અમત્કારિક વાતો લાખુ પાસેથી સાલળતો તે લાખુને રાજી રાખવા તેની આડે પડીને કામ કરતો તેણે પોતાના જીવનમા લાખુના આવ્યા પછી ઘણા ફેરફાર કર્યાઃ ખરામ માણુમોની મોખત તજી, વારતહેવારે ગમાતો જીગાર તજ્યો, દારૂ તજી એ ભગત થયો લાખુ આ બધું જોતી અને મનમા કોઈ અજબ સંતોષ આ ગરીબીમા માણતી એને લાગતું કે ઠક્કરબાપાની સંસ્કારની પ્રસાદી એણે નવી ગઈ.

હજી તો આઠ દિવસ પહેલા જ નાના રામલાને રમાડતાં રમાડતા સોમલે જ્યારે લાખુને કીધું કે, ‘લાખુ, હું તો કંઈ લણ્યો નહિ અને વૈતરા આડે આ ભવમા હવે કાંઈ લણાય પણ નહિ વળી મારામા એવી અક્કલ પણ નથી કે નથી કોઈ ગુરુનો પજો કે પાકે ઘડે કાઠા ચડે પણ આ રામલાને લણાવવો છે. એ લણીને આપણા ભગીની નિશાળમા મારતર થાય અને પોપટની પેઠે રામાયણ જેવી મોટી મોટી ચોપડીયું કઠકડાટ વાચે તો મને ટાઢક થાય આ સાવરણી અને સૂડલો હવે નથી ગમતા તૂટી મરીએ તોય જિવારો નહિ, અને ગામ આખાનો કચરો તથા ગદવાડ કાઢી ફૂલકટાક જેવું કરી દઈએ તોય આબરૂ નહિ, બે મીઠા વેણની આશા નહિ બિલટાં સૌ ફૂતરાની પેઠે હાડ હાડ કરે તે કરતા તો થોડું લણે તો માથા-ઝીંકમાથી તો છૂટે! હું બધું કામ કરીશ. તારે બદલે વાડીયું કામ પણ હું સલાળીશ તું તારે આ છોકરાને લણાવીને બાલિસ્ટર જેવો પોપટ બનાવી દે મારે એને ઝાડુ મારનારો મુકાદમ કે સા’બની ગાળ્યું ખાનારો લગિયો નથી બનાવવો-માણસ બનાવવો છે. આ મહિને મગાર આવવા દે એટલે એના સારું કાટ-પાટલૂત પણ લઈ આપું.

આપણે આમેય કયા પૈસા ભેળા થવાના છે !' લાખુના મો ઉપર તેજ ચમકી ગયું . તેણે રામલાને ગાલે ચૂમી ભરી અને મળકમા સોમલાને જવાબ આપ્યો કે, 'ત્યારે તમે તો બાલિસ્ટરના બાપ થવાના, એમ ને' બાપ-દીકરો અમારી ઓળખાણ ત્યારે રાખજો !' ત્યારે તેને કયા ખબર હતી કે મોત એના બારણામા ડોકિયું કરતું હતું . એને કયા ખબર હતી કે કુદરતે કંઈ બીજું જ ધારી રાખ્યું હતું

છોકરા સૌને ગમે છે તે સારા, આબરુદાર અને સુખી થાય તેવી ભાવના પણ સૌને હોય છે પણ ભાવનાની પ્રતિ માટે સૌ પાસે સરખી સ્થિતિ કે સાધનો નથી હોતા ગરીબ બીચારો ભગિયો ! એને ભણેલી લાખુ ગમે છે. પોતે નથી ભણ્યો તેનું દુઃખ ધરી મનોમન પ્રાયશ્ચિત્ત કરે છે અને એનો રામલો ભણીને પોપટ જેવું કડાકડ બોલે અને મોટા સા'બને પણ જવાબ આપે તેવો બાલિસ્ટર થાય તેય ગમે છે. પણ તેને એવો બનાવવા તેની પામે બીજું તો કંઈ નથી-નથી સાધન કે સહાય, પણ છે એક માત્ર શરીરનો શ્રમ, પસીનો પાડવાની હિમત, સરકારના મૂલ્યની કિમત અને લાખુના જ્ઞાનમા શ્રદ્ધા ! તેથી જ લાખુને બદલે થોડું વધુ કામ ખેંચવું પડે તો તે ખેંચવા અને પોતે તો માગીને આખો ભવ ચીથરા શરીરે વીટયા છે પણ બેરિસ્ટર રામલાને કોટ-પાટલૂન લઈ આપવાની ભાવના તેને થાય છે. માનવીની આ સરકારભૂખ ! પણ કમભાગ્યે સૌની ભૂખ નથી સંતોષાતી તેથી જ સ્થિતિ અને સંસ્કારોમા જે ઊતરતા છે તે મોટે ભાગે કાયમ ઊતરતા જ રહે છે સરકાર, તાલીમ અને સક્રિય સહાનુભૂતિ જ માણસને ઊંચે લાવે છે પણ આ સંસ્કાર અને તાલીમ ગરીબો લાવે ક્યાથી ? કેવી રીતે ખરીદે ? મહેનતનું મહેનતાણું પણ જ્યાં પૂરું-પાધરું ન મળે ત્યાં બીજું સહાનુભૂતિની તો આશા કેમ રાખી શકાય ? એટલે તે કાયમ નીચા જ રહે છે. ગરીબો પોતાની

કાયમની પતિતદશાનુ કારણ જાણે છે તેના કઈ ઉપાય તેની પાસે નથી તે પણ જાણે છે. પોતાની પ્રજાની ઘેર ભાવિ સ્થિતિ પણ તે સમજે છે છોકરાઓ તેના દુઃખી જીવનમા કઈ ફેરફાર કરી શકે કે પોતે તેને જન્માવીને સુખી કે સરકારી બનાવી શકે તેમ નથી દેખાતું એટલે પાછળ પ્રજા મૂકી જવામા તેઓને આનંદ નથી હોતો. છતાં પણ દિલની એકાત ભૂલવા માટે અને પોતાની પરપરા ચાલુ રાખવાનો મિથ્યા મોહ પોષવા માટે જ છોકરાઓ તેને જોઈએ છે એટલે ગરીબ અને ધનિકના દિલની મમતામા, છોકરાની પાછળની ભાવનામા અને તેઓના સાસારિક જીવન અને સામાજિક પ્રત્યોમા આ કારણે મદાન અતર હોય છે

*

સોમલો ગયો તેણે કઈ લક્ષામણુ નહોતી કરી. લાખુએ કેમ જીવવું, બીજું ઘર કરવું કે નહિ, તે વાતની પણ તેને કઈ નહોતી પડી કારણકે તેઓને રાજેરાજનું જીવન જ્યાં પસીનામાથી જ સર્જવવાનું રહ્યું ત્યાં બીજી લક્ષામણુનો અર્થ પણ શું ? મગવડ હશે તેમ કરશે અને જીવીને એક કાળે તે મરી પણ જશે એમ જ તેણે માન્યું હશે ! જગતની આખમા આખરે તો નહોતી, એટલે 'કુળની આખરે દીપાવજે' એટલે કે 'રડાપો પાળજે' એવી સદાચારની વાતો પણ નહોતી કરી માત્ર એક જ વસ્તુ તેના દિલમા હતી કે છોકરાને ઉજ્જેરજે અને લણાવજે ! સરકારભૂખ્યા અમરકારી માનવીની આ એક વાતને લાખુ બરાબર સમજી હતી, તેથી તેની આ આખરી દૃષ્ટિ પૂરી કરવાનું તેણે મનોમન નક્કી કર્યું.

તેને લાગ્યું કે જો તે ફરી બીજું ઘર કરે તો ત્યાં છોકરો બરાબર ઊજરે નહિ, તેને લણાવાય નહિ નવો ધણી કદાપિ તેને રાખે તો તે પેનરુ ખેચવા માટે પારકાનો જખ્યો કેને પાલવે ? અને ગરીબ

માણસ એવી અર્થ વગરની દયા પણ કેમ આઈ શકે ? તેથી તેણે નિશ્ચય કરી લીધો કે હવે તો છોકરાને ખાતર તેણે બીજી ઘર ન જ કરવું તેની ગરીબ આખમા સતી કે ફરી વખત પરણેલી વચ્ચે ખાસ કંઈ અંતર નહોતું. ખપ હોય તો પરણે, ખપ ન હોય તો ન પરણે, એમા કંઈ માણસમા ફરક નથી પડતો એટલું એ જાણતી. બીજી વખત ન પરણે તો સતી કહેવાય અને લગ્નની જરૂરિયાત હોય તો પણ જો લગ્ન કરે તો સતી ન રહેવાય તેવો ઊંડો ખ્યાલ પણ તેને નહોતો. સતીત્વ એ સ્ત્રીના લગ્નની સખ્યાનો વિષય નથી પણ તેના દિલની શુભનિષ્ઠા (Fidelity)નો વિષય છે તેવી લગ્નજીવનની મીમાસા પણ તે નહોતી જાણતી. પાંચ પતિની પત્ની બનેલી પાચાલી, જુનાગઢના રા'માડલિકને પરચો બતાવનારી પુનઃલગ્ન કરેલી સરસઈની આઈ નાગબાઈ કે વિલીપણ સાથે રાવણના મૃત્યુ પછી પરણેલી મદોદરી શા કારણે સતી ગણાઈ હશે તે વાતનો તાગ પણ તેણે કદી કાઢ્યો નહોતો. લગ્નવિષયક ગૂઢ વાતોનું તેને ખાસ કંઈ જ્ઞાન નહોતું પણ એક જ દૃઢ ખ્યાલ હતો કે સોમલાએ કોઈ દી કંઈ કામ તેને ચીધું નથી કે કોઈ કરવાનું કીધું નથી, પણ જીવ્યો ત્યાં સુધી બીચારે તેના બધા કામ કર્યા છે, તેણે કીધું તેમ કર્યું છે અને તેને રાજી રાખવા તપસી જેવું તપ પણ કર્યું છે તો તેણે તેનું આખરનું એક કલ્પ કરવું - છોકરાને ઉછેરવો અને ભણાવવો આ ભાવનાની પાછળ સતી બનવાનો ભ્રામક ભાવ કે ધમડ નહોતો, પણ મરનારે અનેક ઉપકાર કર્યા છે તો તેણે તેનું એક કાર્ય કરવું ઘટે એવું કર્તવ્યભાન જ તેના મનમા હતું.

*

સગાવહાલાએ તેને બીજી ઘર માડીને બેસી જવાનું કહ્યું. ઘણાએ સલાહ પણ આપી કોઈ ઉમેદવાર પણ તૈયાર થઈ ગયા પણ સૌને

એડ જ જવાળ મળ્યો કે મોમલાની આખરની એક પ્રસાદીનું જતન કરવું છે જો ફરી લગન કરું તો છોકરો બિજરે નહિ, લણેય નહિ અને મરનારનું વેણ પળે નહિ મારો નિશ્ચય તો હીરની ગાઠ અને માથે તેલના ટીપા જેવો સમજવો !

ભોળી બીચારી લાખુ ! તેને ક્યા ખખર હતી કે એક વેણ કેવડું છે ? તેની પાછળ શું શું પડ્યું છે ? તેને ક્યા ખખર હતી કે એક કહ્નું કરતા જીવન આખું જલાવી નાખવું પડશે, અગ્નિપરીક્ષા આપવી પડશે, અને એકલું-અટૂલું આધાર વગરનું રક જીવન જગતના અનેક આકરો ઝઝાવાતમાં પહેતું મૂકતા ખાડા-ખરાળા સહવા પડશે !

.. પણ લાખુ વજનિશ્ચયની હતી !

દાનનો પલટાતો પ્રવાહ

‘ઓખેજી ! ધર્મના ઇન્જિનફારે મારફત પુણ્ય કમાવા માટે મારે હવે દાન નથી કરવું. મૃત્યુ પછી પરલોકમાં કોઈ સુદર પદની પ્રાપ્તિ માટે પણ મારે હવે દાન નથી કરવું. તમારી રીતે ભગવાનને રીઝવવા કે ધર્મનો ઉદ્યોત કરવાયે દાન નથી કરવું. અને મોટા દાને-શ્વરી તરીકે જગત મને ઓળખે અને વાહવાહથી નવાજે એટલા માટે પણ નથી કરવું. અનેક અનુભવો પછી દાનના બધા પ્રકારોમાંથી મારી શ્રદ્ધા ઊઠી ગઈ છે અને દાનની યથાર્થ દિશા મને સમજાણી છે.

‘માનવસમાજમાંથી રહ્યો છું’ તો તેના ઉપયોગ માટે થોડું-ધણું આપીને હવે તો ઋણમુક્ત થવું છે. એક માનવી તરીકે મારા માનવબધુઓને ઉપયોગી થવું છે દાનનો સાચો અર્થ લાખા અનુભવે મને સમજાયો છે, એટલે હવે તો ખુલ્લી આખે સમાજમાં અને ગામમાં ફરીને ક્યા ક્યા મારે અને મારા દ્રવ્યનો ઉપયોગ થઈ શકે તે જોઈને જાતે જ નિર્ણય અને જાતે જ ઉપયોગ કરવાનું મેં નક્કી કર્યું છે. દાન એટલે એક બાધવ તરીકે સમજપૂર્વક ખરા ઉપયોગ માટે આપી છૂટવું તે. આ વસ્તુ મને હવે સમજાઈ હોવાથી શ્રી-નાથજીની ભેટમાં મારાથી કંઈ નહિ આપી શકાય. તમારે ત્યાં ઉપયોગ કરતા ઉપભોગ કે આડબર વધારે છે. આ લોક કરતા પરલોકનો

ખ્યાલ અને લાલચ વધારે છે. હાજરાહજૂર જનતા-જનાર્દન કરતાં પરલોકમા કે આકાશમા વસી રહેલા પ્રભુની પૂજા વધારે છે જ્યારે મને તો પરમપિતાના બાળક જેવા માનવીઓ માટે-એ જીવતા જીવે માટે-કંઈક કરી છૂટવાનું ગમે છે. લાખા વિચાર અને અતુલવ પછી લાગ્યું છે કે માનવમેવા એ જ સાચી પ્રભુસેવા છે. પ્રભુ સુધી સેવા પહોંચવાનો સાચો માર્ગ માનવમેવા જ છે. જગતના દિલ-દાઝયા માનવીઓને જો રીઝવી શકુ-પરમપિતાના એ બાળકોને જો રીઝવી શકુ-તો વિશ્વપિતા પ્રભુ પણ રીઝશે જ એવી મને ખાતરી છે ’

‘ પણ શેઠજી ! ધર્મસંસ્થાઓ ક્યા જશે ? તમારા જેવા શેઠિયાઓ જો આમ કરશે તો ધર્મ કેમ ટકશે ? ’

‘ ભગવાન જાણે કેમ ટકશે ! હું શું જાણુ ? ધર્મ ટકવા જેવો હશે તો ટકશે, ટકાવવાની પ્રમાણિક ધ્વજા હશે તો જરૂર ટકશે પણ તમે તો ધર્મને કાઠી ધર્માંડબર ગખવા માગો છો તમારે તો ભીખની ગાદી ટકાવવી છે અને અમને હથિયાર તરીકે વાપરવા છે છરપનભોગ, હિંડોલ અને પ્રસાદો દ્વારા કેટલા સુખ, શાંતિ અને માણસાઈ તમે વધાર્યા કે વિકસાવ્યા ? ખરી રીતે તો તમાગ પોતાના અગત સુખ-સગવડ અને સાલ્યથી માટે ધર્મના નામે અમને લૂટ્યા છે. હવે તો છોડો ! કૃપા કરીને સિધાવો અને આ નિમિત્તે ફરીને હવે ગાગી પામે આનંદો નહિ ! હવે હું તમારી જમાતનો નથી રહ્યો, તમારી ચોપાટનું મોગડું નથી રહ્યો. ’

મથુગઢી આવેલા ચોખાજીને આવો જવાબ આપીને શેઠે વળાવ્યા આસપાસ બેઠેલા સૌને નવાઈ લાગી કે શેઠ કેમ પલટ્યા ? બાવી સુખ્યુદ્ધિ શેઠને ક્યારથી સૂઝી ?

શેઠ દિલના શાહુકાર હતા તેથી કે ધનિક હતા તેથી લોકો તેને શાહુકાર કહેતા એ તો પ્રભુ જાણે, પણ લોકો તેને યજ્ઞ શાહુકારન

નામથી ઓળખતા નાના-મોટા, લણેલાં-અલણ સૌ તેને 'શબુ શાહુકાર' કહેતા મૂળે તો ધણા જ ગરીબ. બાપના મૃત્યુ પછી માતાની મજૂરીથી નજીવું લણીને પરદેશ ગયેલા. ત્યાં મહેનત અને લાગણી રળી શક્યા ઠીક ઠીક સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ ત્યારે વહાલું વતન યાદ આવ્યું. માતાએ મજૂરી કરી કંઈ આશાએ ઉઠેર્યા હતા એ યાદ આવ્યું અને સાચી ધર્મકીર્તિ તથા માનવપ્રીતિના પ્રતાપે જ જીવન જીવવા જેવું રહ્યું હતું તે પણ યાદ આવ્યું. આ બધા ઉપરાંત પોતાની ભૂતકાળની ગરીબી પરથી દુઃખીની દુનિયા યાદ આવી અને કંઈક કરી છૂટવાની વૃત્તિ જાગી.

‘દાનની બાબતમાં લાખા તર્કવિર્તક ન કરતા આંખ મીચીને આપવું. તેમાંથી કોઈ પાત્ર નીકળી આવશે તોય કલ્યાણ થઈ જશે’ આવી પ્રચલિત માન્યતાને લીધે આખ મીચીને તેઓ યથાશક્તિ અવારનવાર આપતા. શરૂઆતમાં ધાર્મિક બાબતો તરફ તેનું વલણ અને વૃત્તિ હતા, તેથી ધર્મકાર્યમાં જ તેણે માનવસમાજની શાંતિ અને સુખ જોયા અને ધર્મની સરચામાં આપેલું જ દાન ગણાય તેમ માન્યું પોતે વૈષ્ણવ હતા તેથી ગોસાઈજી દ્વારા પોતાના દાનનો ઉપ-ગ્રોગ કરાવ્યો. બ્રાહ્મણો, ગોસાઈઓ અને બાવા-સાધુઓને ધરવ્યા, ફૂલહિંડોલ કરાવ્યા, દેવમૂર્તિને વસ્ત્રાભૂષણોની ભેટ કરી, અન્નકૂટ ભરાવ્યા અને હવેલીઓમાં નગદ ભેટો પણ આપી. શ્રીનાથજીમાં વારવાર ભેટો મોકલતા.

પણ એક દિવસ તેની આખ ખૂલી ગઈ પોતાના દાનના પ્રતાપે તાગડધિન્ના કરતા મહાનુભાવોને તેના ખરા સ્વરૂપમાં એણે ઓળખ્યા. મથુરામાં જ્યારે તેણે જોયું કે ધર્મશાળામાં પડેલા એક બીમારનો મદદ કરવાને બદલે તેના સચાલકોએ બહાર કાઢ્યો, જ્યાં રસ્તા પર તેનું મૃત્યુ થયું; ત્યારે તેણે મદદરેખા અધિકારીને આ વાત પહો-

ચાડેની, પણ ધર્મના દ્રવ્યનો ઉપયોગ એમા કેમ થાય ? અને એમ જેની તેની પર દયા કરવા બેસે તો પાર પણ ક્યા આવે ? આવો ટૂંકો જવાબ મળ્યો.

આ ઉપરાંત એક ખીજો પ્રસંગ પણ તે જ દિવસે બન્યો. ખુદ્દા મેદાનમા મંદિરની ગાયોને ઘાસ નાખવામા આવેલું, તેમા બહારની બે ગાયો ચગવા આવી ચડી, એટલે મંદિરના રખવાળોએ તે ગાયોને માર મારી ડખ્યામા પુરાવી, જ્યાં તે એક દિવસ ને ગત ભૂખી-તરસી રહી. ખીજો દિવસે તેનો છૂટકો થયો. આ વાત પણ અધિકારીને જણાવવામા આવી, પણ તેણે ઉદ્ધતાઈથી જવાબ આપ્યો કે 'એમ પારકી ગાયોને ચરવા કેમ દેવાય ?' જોકે એ ઘાસ તો ગાયો માટે કોઈ દાનેશ્વરીએ જ આપેલું, પણ પોતાની માલિકી સિવાયની ખીજી ગાયોને કેમ ખાવા દેવાય ?

એક સ્થળે બ્રહ્મભોજન ચાલતું હતું. રસ્તા બાંધી લીધા હતા. લાડુઓ ઝડપથી ભૂટેવોના જઠરમા ગોઠવાતા હતા બહાર એકઠું થયેલું ભૂખ્યાઓનું ગેળું માર ખાઈ રહ્યું હતું. બ્રહ્મણોના મુખારવિદ્યમાથી ગલીચ ભાષાનો પ્રવાહ વહી રહ્યો હતો શબ્દ શાહુકારે આ બધું જોયું. તેનું દિલ દ્રવી ઊઠ્યું મંદિરમા અને તેના અધિકારમાં માલિકી-હક્કની ખૂરી બદળો આવી ધર્મને બદલે ધર્માધપણુ દેખાયું પોતાના જેવા ધાર્મિક વૃત્તિવાળાઓ તેના દયિયાર જેવા લાગ્યા આમા પ્રજનનું કેટલું કલ્યાણ ? માનવજાતનું કેટલું કલ્યાણ ? પ્રજાની કઈ જરૂરિયાત આમા પરી પડી ? પ્રજામા સુખશાંતિ કેટલા પ્રમાણમા વધ્યા ? મનમા ઊદેશ આ બધા પ્રશ્નોએ તેને વિહ્વળ કરી મૂક્યા તેને થયું કે સખ્ત મહેનત કરીને હું રહ્યો, એ દ્રવ્યનું મેં દાન કર્યું, મારા જેવા અનેકે પણ આમ કર્યું, અને તેનો આ ઉપયોગ ? આ ઉપગત તેણે વાગસા-હક્કના ઝઘડાઓમા ધાર્મિક જનતાનું પરમેવાનું ધન કોર્ટે વેડફાતું દેખ્યું.

ગાદીપતિ બનવાની દોડધામ દેખી. ભોળિયો શાહુકાર ચોકી ભઠ્યો. તેનું દિલ ભીડી ગયું તે પાછું ફરીથી વખત તે બાજુ ન વળ્યું તે ન જ વળ્યું.

*

નાના નિર્દોષ બાળકો માટે કંઈ કરવામા આવે તો ઠીક એમ તેને પોતાના વિસરાયેલા અને દુઃખમા વિતાવેલા બાળજીવન પરથી લાગ્યું ગરીબોના બાળકોને કોણ પ પાળે ? કોણ લાડ લડાવે ? તેને વાપરવા પૈસા-ટકો કે ખાવાનું આપી તેના દિલમા સાલતું ગરીબીનું દુઃખ કોણ સુલાવે ? તેના દિલના આનંદની કોને પડી છે ? પ્રજાનુ માનસ ધડવા માટે સ્થિતિભેદના ઝેર કાઢવાની જરૂર છે, અને એ તો તેને અપનાવવામા આવે તો જ નીકળે આ વિચારે દરરોજ ખિરસા-મા છૂટા પૈસા અને થેલીમા ખાવાનું રાખી જે કોઈ બાળક મળે તેને વહેચવાનું ચાલુ રાખ્યું રોજના બે-ચાર રૂપિયાના પૈસા આ રીતે વહેચી આપે આ રીતે બાળકોમા એ ખૂબ પ્રિય થઈ પડેલા હોવાથી બાળકો તેમની આસપાસ ટોળે વળતા. ટોળે વળેલા એ બાળકોને નીતિની, શૌચની અને દેશની વાતો કરે ચાલુ દેશકાળની સ્થિતિ સમજાવે દેશનેતાઓની ટૂંકી ઓળખાણ આપે અને તેમના આત્મભોગની રોમાચક વાતો કહે.

આ પ્રવૃત્તિથી અલગત તેમના દિલને થોડો સતોષ થયો, પરંતુ મનનું સંપૂર્ણ સમાધાન ન થયું ગામને શાની જરૂરિયાત છે, કંઈ બાબતમા તે બીજાની સહાયની અપેક્ષા રાખે છે, એ શોધવા માટે તેણે પ્રયત્ન કરવા માડ્યો. આ અરસામા કઠોડા વગરને ફૂલે પાણી સીચતા એક બાઈ ફૂવામા પડી જઈને મરી જવાનો પ્રસંગ બન્યો. શબુ શેઠના દિલને આઘાત લાગ્યો. બીજા દિવસથી જ ગામના જીર્ણ, ગદા અને અવાવરુ જળાશયો શોધી કાઢ્યા અને તે બધા સાફ કરાવી

રિપેર કરાવ્યા અને પછી સુનતારી બહેનોને આ દર પડી નવની નવની
માથા ઉગારી લીધી. જ્યાં જ્યાં જગ રૂપ દૂર હોય ત્યાં ગામની નવની
નવા જળાશયો બંધાવી ચાલ્યા. આ એવા ખુશ ઉપરે ગી થઈ પડે
તેને આત્મસંતોષ થયો કે પ્રજા પાસેથી મહેલો, પૈસા, હુકમ આ ઉપર
યોગમા આવી રહ્યો

તેમનું ગામ બહુ મોટું સહેર પછુ નહિ અને ૩ મહુ પછુ તરફ
એવું લગભગ ૧૫ કામની વરતીવાળું હતું. ગામના મહાદેવ
રહેતી. ઠેઠેર ઉચ્ચ હોય જ, જ્યાં મિંગલો અને બે હે સુસુ-
મવાર અસમ્યપણે દુરતી હાજને બેડા હોય. મહાદેવના દિવસે દિવસ
ગ્રહિ થતી જ જાય. બેરંગિને દુરતી હાજને જ્યાં ને હે ધન ને
કે ગામમા બીજી કોઈ સગવડ નથી લોકો ગામ બહાર હોય
જગ્યાનો ઉપયોગ કરતાં, પછુ દુરતતા કોપે થેર બગી જન આ
મામ તદ્દન ઉધાડું પડી ગયું છે એટલે અપુરુગની સુધારા માર
માટે આડશ નથી. નરમગન્ન તથિયતે કે ગુણાય લે ત્યાં ને પુરે-
મે કા તો શરમ છોડીને જ્યાં જ્યાં બેસી જવું કે કા ને ને
બહાર કોઈની વાડીએ પડ્યા મહેવું, એ સિવાય બીજે કે ને હોય
નથી. ચોમાસુ આવતાં કચરતા આ ટગકાએ મધ્યકે હોય અને
રોમ વધતો. ઘેર ઘેર ખાટલા નાંખાના. પછુ કેટલાક વેચક હોય
શોધી કાઢ્યુ કે લગિયાએ જળાશયનાં વચ્ચે આવી કાઢી ને
મતરજ તર લણે છે તેનું આ પરિણામ છે. એક વખત ને સગવડ
લોકોનું ટોળું બિપડયું અને ગામની સગવડના કચેલા એ લોકોને
માર મારી તેમની ધનવખરી ને કાઢી નાખી ગામમા સાદ પડે
ધેર ધેર નૈવેદ કરાવ્યા. પછુ કેમને ઉપદ્રવ મટ્યો નહિ. કે કાંઈ સગવડ
માણસોને માછીનુ ખરું કાઢ્યુ ગાંઠી અને તે ગાંઠીથી બનેલું કાંઈ
પાણી છે એમ લાગ્યું, પછુ ઉપાય કાઢી ન મળ્યો દેવી ને

મ્યુનિસિપાલિટી-શહેર સુધરાઈનું આ કામ પણ તેની લાપરવાઈનું નો પૂછવું જ શું ? આવા કાર્યો માટે કદાચ બજેટ મંજૂર થાય તોયે તે નાણું બીજી રીતે ચાલ્યું જાય રિપોર્ટ લખાઈ જાય, પણ ખરું કામ તો રહી જાય ગામની આ ગદકી, માદગી અને કુદરતી હાજત માટે ગામની બહેનોની વિટબણા જોઈને શલુ શેઠને લાગ્યું કે જો સરકાર કે સુધરાઈ આ કામ ન કરે તો ગામે અને ગામના દાનધર્મમા માનવાવાળાઓએ તો કરવું ઘટે આ ખરું જરૂરનું દાન છે મંદિર કે સમાજત કરતાય મોટું માનવીની જરૂરિયાત પૂરી પાડવી તે જ દાન ।

તેને થયું કે માનવીએ મંદિરો, દૂધાઓ, ધર્મશાળાઓ, દવાખાનાઓ, આરોગ્યમંદિરો, પાનરાપોળો વગેરે બાધવામા ધણુ ધન આપ્યું છે અન્નક્ષેત્રો અને પાઠશાળાઓ પણ નિભાવેલ છે અખાડાઓ રથાખ્યા છે અને તેમા સાધનો વસાવી આપ્યા છે લોકોને વસવા સમ્તા ભાડાની ચાલીઓ બધાવી છે. પણ સૌ જે કામને ભૂલી જાય છે તે કામ તેણે સભાળી લેવું જોઈએ બહેનોની મર્યાદા સચવાય અને ગામની ગદકી દૂર થઈને ગામનું આરોગ્ય જળવાય તે અર્થે ‘ કુદરતી હાજત ગૃહ ’ ગામના ચારે ઝાપે બાધી, એવા દરેક ગૃહમાં ત્રીસ ત્રીસ પાયખાના, ત્યા જ પાણીની વ્યવસ્થા અને કાયમ સાકસું કરનાર માણસો રાખવાનું તેણે નક્કી કર્યું. તેમને લાગ્યું કે ગામની આ મોટામા મોટી જરૂરિયાત છે અને તે પૂરી પડાય તો દ્રવ્યનો ખરો ઉપયોગ થાય આ વિષે લોકોની સલાહ માગતા કોઈએ આરોગ્યમંદિર તો કોઈએ પાઠશાળા જેવું કંઈ બધાવી નામ અમર કરવાનું કહ્યું. પાયખાના બધાવતા તો લોકો ઊલટા હાસી કરશે તેણે જવાબ આપ્યો કે એ લોકોને ક્યા ખબર છે કે એ રીતે નામ અમર કરવાની દૃષ્ટા કરતા ખરી જરૂરિયાત પૂરી પાડવાની દૃષ્ટા વધારે આવકાર્ગદાયક છે. મારું ક્યું નામ થોડું જ અમર થવાનું છે ? મારી

ભાવના અને વિચારશ્રેણીને લોકો જો સમજશે, પસંદાના દાનના પ્રવાહને જો ઝીલશે, તો નામ અમર જ છે એક વસ્તુની યથાર્થતા અને યથાસમયે જરૂર હોય છે દાનનો પ્રવાહ એક કાળે જુદી દિશાએ ચાલતો હશે, પણ પ્રજાજીવનના સંજોગો પસંદાતા તે પ્રવાહ પણ પસંદાવો જોઈએ, ઉપયોગિતા અને આવશ્યકતાનો વિચાર નજર મામે હોય તો જ દાનનો કૃષ્ટિક અર્થ છે આખી મીચીને વેગવાધી કાયદો શું ? પ્રજાનું કલ્યાણ શું ?

દાનની પાછળ જે સુદ્ધ ભાવના છે તેનો ખરો મર્મ સમજ્યા વગર આવતા ભવના કલ્યાણના નામે કે અમર નામના નામે થતા રૂઢિગત દાનો કરતા વિચાર અને યોજનાપૂર્વક આ જીવનમાં અન્યને ખરા ઉપયોગી બનવામાં જે આત્મસમાધાન અને શાંતિ રહેતા છે તે જો ખરી રીતે સમજાય તો આવતા ભવના સુખ, શાંતિ કે કલ્યાણનો વાયદો કે વીમો આ ભવમાં જ ફળે છે. પણ કલ્યાણની આ કામના સેવનારની, અમુક પ્રકારનું સમાજમાં ધ્યાન મેળવવાના લોભમાં, પ્રજાના ખરા ઉપયોગ કે જરૂરિયાતની તરફ નજર પણ જતી નથી, તેથી ધાર્મિક કાર્યો, એટલે કે પ્રભુમંદિરો પાછળ ખર્ચાતું નાણું, ધાર્મિક ઉત્સવોની પાછળ વેડફાતું દ્રવ્ય કે નવા નવા પ્રભુઓ કેદારજી કેદારજી પધરાવવામાં ખર્ચાઈ જતું ધન જ માત્ર કલ્યાણ કળનારું છે અને આ સિવાયનો ખીજો ઉપયોગ તો આ લોક પૂરતો જ, આવી માન્યતાને કારણે પ્રજાકીય જરૂરિયાતોની ભયકર અવહેલના કે ઉપેક્ષા થઈ રહી છે જ્યાં સુધી દાનનો ઉપયોગ પ્રજા માટે થતો હતો ત્યાં સુધી મૂડીવાદ સામે પ્રજાની આખમાં ઝેર વચ્ચું નહોતું, ધર્મનું નિર્ઘટકપણું કે પોકળપણું હિંમત વચ્ચું નહોતું.

પ્રજાની સામુદાયિક જરૂરિયાતો, એક નાના બાળકથી માડીને વૃદ્ધ સુધી કે જન્મથી માડીને મૃત્યુ સુધી, શું હોય છે અને તેમાં કેટલી

પૂરી પડે છે અને કેટલી પૂરી પાડવાની છે તે ગણતરી હમેશા દાનવીરો-
એ રાખવી રહે છે—જો દાન પ્રમના ઉપયોગ માટે કરવાનું હોય તો.
દાન સર્વ સ્થળે અને સર્વ કાળે એક જ સ્વરૂપનું યોગ્ય હોય એમ
બનતું નથી. દુષ્કાળ વખતે તે દિશામા, રોગચાળા વખતે તે દિશામા,
આકસ્મિક આસમાની—સુઝતાની વખતે તે સ્વરૂપમાં અને રાષ્ટ્રીય ચળ-
વળ વખતે તે દિશામા દાનનો પ્રવાહ વહેવો ઘટે. કેટલાએક કાર્યો
કાયમ કરવાના હોય છે તો કેટલાક પ્રસંગોપાત ઊભા થાય છે માનવી-
ની સરકારશાળા, આરોગ્યમંદિર, સુખાકારીવર્ધક સ્થળો, આનંદદાયક
સંસ્થાઓ, દીન-દર્દીને રાહત આપનારી અને પ્રમજીવનનું ઘડતર,
રક્ષણ અને શક્તિવૃદ્ધિ કરનારી સંસ્થાઓ પડતી મૂકીને માત્ર ધાર્મિક
જલસાઓ અને આડબરો પાછળ વેડફાતું દ્રવ્ય પ્રમજીવનને જરા પણ
આગળ વધારતું નથી. એથી સાચી ધર્મપ્રીતિ નથી જાગતી, પણ
આડબરપ્રીતિ જન્મે છે કે જે ધર્મથી ઘણી દૂર છે.

આટલું નાનકડું સત્ય જો દાનવીરો સમજશે તો માનવજીવન-
મા સાચો ભ્રાતૃભાવ પ્રગટશે. શબ્દ શાહુકાર આમ માનતો હતો અને
દાનનો પ્રચલિત રૂઢિગત માર્ગ પલટાવવા આહતો હતો

.....કોઈ કહેશે, ક્યારે ?

છેલા ત્રણ વર્ષ થયા લગ્નજીવન એ તેના જીવનનું એક લબ્ધ સ્વપ્ન બની રહ્યું હતું પોતાની મનોભૂમિમા લગ્નજીવનની લબ્ધ માનસિક મહેલાત એ રચી રહ્યો હતો. પણ એ તો હતું ગરીબનું સ્વપ્ન, અને ગરીબના સ્વપ્ન આકરી તપશ્ચર્યા વિના નથી ફળતા. કાળિયો તપ કરી રહ્યો હતો.

તે પહેલવહેલો જ્યારે અર્ધ આધળી મા અને બહેરા કાકાને લઈને મુઅર્ઝ આવ્યો. સારે તો બીજાની માફક તેને પણ પેટ ભરવાની જ પડી હતી, પણ જ્યારે માનો પગદડો બધ થયો અને કાકા દેવ થઈ ગયા ત્યારે તેને ધરના માણસની ખરેખરી જરૂરિયાત ભાસી. પરંતુ ધરનું માણસ કાઈ રસ્તામા થોકુ જ રેલુ બેલુ છે કે તેને ત્યાથી ઉપાડીને પરઆયુ ધરમા મૂકી દે!—ધર વસાવી દે! એને લાવવા માટે તો પૈસા, લાગવગ અને નાતીલાની સિફારસ જોઈએ આમાનુ કશું જ તેની પાસે નહોતું પણ પડ નિચોવી નિચોવી તેમાથી તેણે બધું સરજાવવાનું હતું. ત્રણ વર્ષના આકરા તપ પછી ધધા પાછળ કાળી મહેનત કરીને થોડા પૈસા એકઠા કર્યા પછી તેનું સ્વપ્ન ફળ્યું. તેનું વેવિશાળ થયું ત્યારે તો તેને લાગ્યું કે હમેશા લગભગ બધ જેવું રહેતું તેનું ધર હવે ઊઘડશે, પોતે બીજાઓની હારમા આવી જશે, ધરમા કિલ્લોલ-મગળ થઈ રહેશે અને આધળી માની અતિમ અવસ્થા સુધરશે.

લાગ્યની એ વિચિત્રતા છે કે બધાના સ્વપ્ન અને ધારણાઓ બધી રીતે ખરાં નથી જ પડતાં. કાળિયાનું લગ્નનું સ્વપ્ન સાચું પડ્યું ખરું, પરંતુ સુખનું સ્વપ્ન સાચું ન નીવડ્યું, કારણકે પતિ-પત્ની બંનેએ પાપ કર્યા હતા—આખા અલભ્ય સમાજમા સારું એવું લભવાનું પાપ મુક્તાએ અને આ યુગમા પણ લગભગ અલભ્ય રહેવાનું પાપ કાળિયાએ કર્યું હતું !

અને તે સ્થાનિક દન્યાશાળામાં શિક્ષિકા તરીકે જોડાઈ કાળીદાસને થયું કે મુક્તાને વધુ સુખી કરવા પોતે થોડી વધુ મહેનત કરીને પણ થોડા વધુ પૈસા મેળવવા જોઈએ, એટલે તે ધરને મટીને વધુ ધરાકનો કે દુકાનનો થયો. આમા બનેના દિલમા પરસ્પર માટે સહાનુભૂતિ અને શુભેચ્છા જ હતી, છતાંય કરુણાજનક તો એ હતું કે બંનેમાંથી કોઈ કોઈને સમજી શક્યું નહિ મુક્તાને થયું કે, ‘એ તો માત્ર મજૂરી જ કરી જાણે છે. બીજી ક્યા કંઈ ગતાગમ છે ? એને ક્યા મારી કંઈ પડી છે ?’ અને કાળીદાસને લાગ્યું કે, ‘મુક્તાને આ બરીબ ધરમા નથી ગમતું એટલે જ નિશાળે ભણાવવા જાય છે એને મારી કે મારી આધળી માની ક્યા પડી છે ?’

મુક્તાની ભાષા સરકારી અને મધુર હતી. દોઈતું પણ તોછડું નામ એને સ્વાભાવિક રીતે જ ગમતું નહિ તે ઘણી વખત કાળીદાસને કહેતી કે, ‘તમને આ બધા લોકો તોછડા નામે કેમ બોલાવે છે ? આટલી ઉંમરે તે કેવું ખરાબ લાગે ! એમને જરા કહેતા હો તો ! મને તો નથી ગમતું ’ એક-બે વખત તેણે પોતાની સાસુને પણ કહી જોયેલું કે ‘આ, તમે મને ‘વહુ’ને બદલે ‘મુક્તા’ કહેતા હો તો શું ખોટું ?’ ત્યારે સાસુએ કહેલું કે, ‘વહુ, હવે અમારી જીભ એમ નહિ વળે !’ જવાબ સાંભળીને મુક્તા મનમા ને મનમા સમસમી રહેતી અને વિચારતી કે શા સરકાર છે જીવનના કે સારું નામ પણ નથી ગમતું !

મુક્તા સુખી ધરમા ઊછરી હતી તેના ભાઈઓ કોલેજમા ભણતા હતા. ધરમા રાયસ્વીલું પણ નવા જમાના પ્રમાણે થોડું ઘણું વસાવ્યું હતું વસવાયાપણ મુજબમા આવીને તેઓએ તદ્દન તજ્યું હતું, પણ તેનો પતિ તો વ્યહી મુજબમા આવીને પણ પાકો વસવાયો જ રહ્યો હતો. તેને એક જ નાનકડી ઓરડી હતી તેમા જ રાધવું, સૂવું, બેસવું કે મિત્રોને સત્કારવાના હતા. રાયસ્વીલું પણ બાપદાદાનું દેશ-

આથી જે લાગ્યો હતો તેને તે જ હતું એમા કંઈ ઉમેરો તેણે કંઈ
 નહોતો, કાનુકે એમ કરવાને તેના હાથમા જોગ નહોતો અને એના
 શોખ પણ એને નહોતો. ઘરમા પૂરતા સાધનો પણ નહોતા. મુક્તા વપ્તી
 અને ઘરની વસ્તુઓ મામે જોતી અને રડતી તેના માવતરને ત્યાં તે
 તેની માહેત્રીઓ અને ભાઈઓના મિત્રો આવતા, પાણુ અટી નાં રંગ
 રંગ જોયા પછી કાંઈ તેને આગળે આવે એવું તે કદીય દેખતી નહિ.
 આથી પણ તેને હવનમા એકલવાયાપણુ લાગતું આ રીતે ઘરની
 વસ્તુઓ પણ તેના અને કાળીદાસના નિલ વચ્ચે ફાળાઈ રહ્યા હતા
 નહોતા.

બનેને છૂટકો નહોતો, પરંતુ ત્યા આરામ નહોતો, શાંતિ નહોતી, આકર્ષણ નહોતું ગયો તે દિવસ સુખી, આવતો દિવસ કાણે દીઠો છે ! એમ વીતેલા દિવસને સારો માનીને બને જણા આયુષ્યમાથી અકેક દિવસની બાદબાકી કર્યે જતા હતા.

કાળિયો મોટે ભાગે કાઠને ત્યા રાજ્યએ મીવવા જતો, એટલે રાજ રાત્રે જ થાકીને ઘેર આવતો આખો દિવસ ધરાકને ત્યા સચો ખે ચવો અને રાત્રે સૂઈ રહેવું એ તેનો નિત્યક્રમ અને બીજું કરે પણ શું ? તેને ન પૂરું બોલતા આવડે, ન ચર્ચા કરતા આવડે, ન ગાતા આવડે. આમા ભણેલી ભામાને લાગણીના અકુર કથાથી બગે ? તેના જીવનની મુરદ આમા કથાથી પોષાય ? તે બીચારીએ કવિ ન્હાનાલાલનું સાહિત્ય વાચ્યું હતું ‘ પરણવું એટલે પ્રભુતામા પગલા માડવા ’ એવું એવું એ શીખી હતી. લગ્ન અને લગ્નજીવન વિષે બીજું પણ ઘણું ઘણું વાચ્યું હતું એ બધા વાચનના પરિણામે લગ્નજીવન વિષે મીઠી-મધુરી કેટકેટલી કલ્પનાઓ પણ મનોમન રચી રાખી હશે-પણ અહીં તો પોતે પ્રભુતામા કે શામા પગલા માડ્યા હતા એ જ એને સમજાતું નહોતું. વડીલોએ ધર મડાવ્યું એટલે માડ્યું હતું. સમાજે અને શાસ્ત્રે કાઠને વર કહેવરાબ્યો એટલે તે વર હતો. બાકી ખરી રીતે તો બને પર હતા, એકબીજાથી બહુ દૂર હતા. કાળિયાને લગ્નની કંઈ કલ્પના હોય તો તે એટલી જ હતી કે ધરમા કાઠ રાટલા ધડનારી, ધર ઉઘાડુ રાખનારી, ધરના માણસોની સેવા-ચાકરી કરનારી અને સતાનોથી ધર ભરી દેનારી આવશે અને પોતે સમાજમાં થોડો વધુ રૂંડો દેખાશે આ ઉપરાંત બીજો કંઈ ખ્યાલ જ તેને નહોતો.

લાગણી તો તેનામાં છલોછલ ભરી હતી, પણ તે કેમ વ્યક્ત કરવી એ તેને આવડતું નહિ એટલે તેના વલણમા ઘણી વખત અતિ-રેક થઈ જતો, જેને મુક્તા ખરા સ્વરૂપમા સમજી શકતી નહિ અને

મુક્તાની લાગણીને જડભરત કાળિયો સમજી રાહતો નદિ આવી પતિ-
નિયતિમા દિલનો મેળ કેમ મળે ? અને મનમા મૂગતા પરંતુ લાગણીને
કાળે કે કુળમર્યાદાને કાળે મન મારીને બેમી રહેતા અને પછી પાનું
નિભાવી લેતા

કાળીદાસનો પાડોશ અર્ધ જુનવાણી અને અર્ધ મુધરેલો હતો.
છોકરા-છોકરીઓને લણવાવાની તેઓ વધીલાત કરતા, કેળવણી પાડવા
થોડો ખર્ચ પણ કરતા અને છાપા વાચતા. છોકરા-છોકરીઓને અમુક
પ્રમાણમા છૂટછાટ પણ આપતા આમ છતાં તેઓ કેળવાયલા જ
હતા એમ તો કેમ કહેવાય ? તેમને આમ ભણેલી પત્ની અને અભણ
ત્રમજવી પતિ તરફ સદાનુભૂતિની ભાવના કરતા ટીખણ અને ટીકાત્મક
વૃત્તિ વધુ હતી 'વાણિયા-ગ્રામ્ય જોયા ઉચ્ચ વર્ણની છોકરીઓ કરતા
પણ આવી કાપડી જગણ વધારે ભણે એમ ! અને વર્ગી પાછી આપણા
પાડોશમા આપલાઈ કરે ! ગમે તેવું તોય વસવાયું ! ' એમ છૂં પાત્ર ને
અન્ન લગ્યુ '-તેમા મણા રી દોય ' ' આવી ઉચ્ચ-નીચની ભાવના
તેઓમા પ્રબળ હતી જોકે આમ તો કાળીદાસ અને તેઓ વચ્ચે
ખાસ કાઈ ફગ્ગ નહોતો, અને હોય તો એટલો જ કે આપણો કાળી-
દાસ અજણ હતો અને મુઠ્ઠા ભણેની હતી, જ્યારે પોતાને ઉચ્ચ
માનતા એ પાડોશીઓ પેતે થોડું-જાણુ ભણેલા હતા પણ તેમની
આંખો અમણ હતી આ રીતે પાડોશીઓના મસારમા પણ કરેલા-
પાગકર્મ ઓછું નહોતું, તેઓના કલહો કાઈ ઓછા નહોતા, તેઓના
ગરબમા પણ પતિપત્ની વચ્ચેની ભાવનામા અગાધ અતઃ દટું : પણ
આ માત્ર વસવાયા કાળિયા એનકથી કાઈ ઉચ્ચ પાડોશીઓને જાડી
કરી રાહાય, અને કહે તો ધધામા મણો લાગી જાય !

આ લગ્નમંત્ર કાળિયાને યુનેગર ગણીને કાઈ કાઈ કરેત કે
'માણો, પત્નીતરે, નાદક ભવ જગવા ભણેલીને પંચી લાગ્યાં ખાપડીત

શાપ ધનોતપનોત કાઢી નાખશે ’ તો વળી કોઈ મુક્તાને દોષ દેતું કે ‘ અલણુ નહોતો ગમતો અને રોડ માગવા મહેતીજ થવું હતું તો પરણી શું કામ, જખ મારવા ? ક્યા કોઈએ પાણુકા મૂક્યા હતા ? લેવાદેવા વગરનું ગરીબનું ઘર વી ખી નાખ્યું. ગરીબનું ઘર આ લણેડી ઘોડું જ સાચવશે કે સાધશે ? લોટો લૂંટને લાગી ન જાય તો કાળિયો નસીબદાર !’ એક-એ કોલેજિયનોતે કાળિયાના આ લગ્નમા જખમે નારીદ્રોહ લાગેતો અને તેથી માનતા કે, ‘ સાળા જડભરતને સગ્ગ જ કરવી જોઈએ,’ અને ગ્વગજ વિષેની પોતાની કલ્પનાનું પ્રદર્શન કરીને વળી ઉમેરતા કે ‘ સરકારી ગજમા હિંદુ કાયદો આહો આવે છે, સ્વરાજ હોત તો ગગાને ખચર પડી જતો !’ પીઠ પાછળ આ રીતે કાળિયાને ગાળો દઈને સ્ત્રીજાત તગ્દનો પોતાનો સહભાવ તેઓ વાર-વાર વ્યક્ત કરતા.

એ-ત્રણ ધરડી ડોગીઓ દાવકી થઈને દાદતી કે, ‘ કાળિયા, વહુ નિશાળે ભણાવવા જાય છે તો તું એની છત્રી ઉપાડીને પાછળ પાછળ જતો હો તો ! ભેગાભેગો તનેય ભણાવશે.’ તો કોઈ વળી મુક્તાને કહેતી કે, ‘ મુક્તી, તારે રાધવું, વાસણ માજવા, કપડા ધોવા અને નોકરી કરવી-આટલું બધું કરવું પડે છે, તો વાસણ માજવાનું અને કપડા ધોઈ નાખવાનું જરા કાળિયાને કહેતી હો તો ! આખો દિવસ એ શું કામ કરીને તૂટી મરે છે ! તાગ જેવી ભણેડીનું આટલું કામ નહિ કરે ?’ આવું સાલણીને મુક્તા નિમાએ નાખતી અને તેની આખમાથી આસુ પડી જતા.

આજ સુધી ન તો કાળિયાએ કોઈ પામે મુક્તા વિરુદ્ધ ક્રિયા કરી હતી કે ન તો મુક્તાએ કાળિયા વિરુદ્ધ, કારણકે બંને સમજતા હતા કે ‘ પડ્યું પાનું સુધારી લેવું ’ અને ‘ ન સુધરે તો નિભાવી લેવું ’ એ જ એકમાત્ર ઉપાય છે. પરંતુ પાડોશીઓની રોજની કડવી ટીકા-

ઝોઝે છેવટે તેમને મૂંઝવી નાખ્યા—વકવી નાખ્યા અને તેને કે એક-
 ઘીનતે સમજી શકતા નહોતા, છતાં એકઘીનતે ચઢી લેવાને તે તથાગ-
 દના. તેમના વચ્ચે મુરદેલી હતી એ માત્ર ગિરજા—અગ્રાની અમમાન-
 નાની હતી તેમની મુરદેલીના મૂળમાં દપતીગ્રવનમાં ફેટલીક વાગે અને
 છે તેમ ‘પ્રણય-ત્રિકાણ’ કે એવું બીજું કંઈ જ નહોતું નહોતી
 કાળિયાની કલ્પનાભોમમાં અન્ય કોઈ પ્રેમની કે નહોતો મુકતાના મનમાં
 અન્ય કોઈ પ્રેમી ભણતર, ભાવના, અગ્રા અને રિધતિનું એ કંઈક હતું
 એટલે જો આવા પ્રશ્નની મીઠી આવજન કરે એવો આગે પાડાના મળે
 હોત તો ફેટલીક અમમાનતા સુધરી જાત અને ન સુધરત તે કોઈ પડી
 જાત—નબી જાત. એથી ઊલટું, પાડોનીઓની મનની ટીકા અને ટીખ-
 જોથી મુકતાનું માથું ફરી ગયું. કાળિયાની નમ્ર અને મદનનીલ
 ગતિમાં તેણે પોતા તરફની ઉદાસીનતા રાખી અને કોઈ પણ રીતે
 સખી નહિ થવાય એવી ગાદ નિગનાથી પેનાર્નને એક વિચલ ધન પોડીને
 આવતરને ઘેર આવી ગઈ

મધુરગદ્ગદ્ધી મુકતાને પાછી લાવવા માટે કાળિયાએ ઘાટાક પ્રયત્ન
 કરી લેયો, પણ નિગરાજનક ગાળા ગાળા લગામ નિવાય તે
 બીજું કંઈ પગિણામ ન આવ્યું. દલે લાગે મુકતા પૂની જ
 નહોતી ગઈ, પણ મુકતાના માયાપ અને બહેનના ભાઈઓ સખી
 પહેલો ગઈ હતી. દલેનો નિર્ણય તેઓએ કરવાનો રહેતો હતો. જન
 મોગવા બાવતમાં એવેથી મિત્રકાળજી તેઓને નમજની હતી, એટલે
 પુત્રને અભણ પતિના ગરીબ ઘેર પછી મોકલવાનું તેમને નહોતું
 ન લાગ્યું. વળી તેઓ એમ પણ માનતા હતા કે કાળિયાના કા
 ફેટે લગાનો છે. ન્યાનમાં તેનું કાણુ નાબૂદ એમ તેને એમ
 જરીવત ગણ્યું પણ નહોતું કે માથું નિગરાજના અને રાગાના નિ-
 ન હવત નાખ્યા કેવી ન્યાત કે ફેટ ન્યાતનું અવાજનું કે અગ્રી તે

પામે પૈસા હોય એટલે ન્યાત અને નાતીલા ખાંડ ખાય છે સાસરાના વલણ પરથી કાળિયાને ખાતરી થઈ ગઈ કે હવે તેનો સઘ દારકા નહિ પહેાએ, અને અલણ હોવા છતા સમજદાર હોવાથી તેણે વિચાર્યું કે મુકતાને ન મોકલવામા તેઓ ખોટા પણ શુ છે ? હુ પોતે મુકતા હોઉ તો જાઉ ખરો કે ? મુકતાની જગ્યાએ મારી બહેન કે દીકરી હોય તો હુ મોકલુ ખરો કે ? પોતે અલણ હતો, નર્યો મજૂર હતો, એ વાત તો ચોખ્ખી દીવા જેવી છે. મુકતા ભણેલી છે, સુધડ છે, રૂપાળી છે, પૈસાદારની પુત્રી છે, બચપણમા જ મુબર્કમા વસેલી અને સુખભર્યા જીવનમા ઉછરેલી છે એટલે આવી લિન્ન સ્થિતિમા તેનુ મન ન મળે તેમા તેનોય વાક શુ ? હુ મૂઠ જેવો એને સમજી શકતો નથી, અને મને સમજવા જેવુ તો મારામા છે જ શુ ? હુ તો સમજાયેલો જ પડયો છુ આમા દિલ કેમ મળે ? તેના માખાપનો પણ શુ વાંક કાઢુ ? એને થોડુ જ મારી સાથે વેર છે ? એ તો પોતાની પુત્રીને સુખી જોવા માગે છે એ સુખ માટે ત્યા નથી એમ લાગતા તેઓ જરા કડક થાય એ રવાભાવિક છે ભલે ગઈ, એ ભલે ગઈ મારે ત્યા એ સુખી નહિ થાય મારે તેનો ભવ નથી બાળવો, માગે એકનો બળે એ બસ છે. સુખી થવા અને સુખી કરવા હુ તેને લાગ્યો હતો પણ જો ન કરી શકતો હોઉ તો દુખી તો કેમ કરુ ? જેના માટે જીવન આપુ સ્વપ્ન રચ્યા, જીવનભર જેની ઝખના કરી, જે ધરવાળીની મૂર્તિ મનમા ધડી, તેને દુખી કેમ કરુ ?

‘ કાળિયા, જરા કડક થા અને તારા સાસરાને જરા આખ કાઢીને કહે આમ નિમાણો થઈને જેસી રહે થોડુ બગડ્યુ હેઠ્યે આવશે ?’ કાળિયાની મા કહેતી.

‘ પણ મા, જેને માવતર જેવા માન્યા તેની સામે કેમ થાઉ ?

તેમને આક્રમ વેણ માગથી નદિ કહેવાય એમ આ કાળિયાવા નાંદ
ધાય, કાળાન્તરેય નદિ ધાય એની જનેતા લાજે તેને ને ગમ્યુ તે ખરુ.

‘ ત્યારે હર પૂજન એ માવતરની અને હાથે દીપા ખા । નાના
અને સરકાના કાયદા પડ્યા છે તોય તારુ ધર ભાગશે, એમ ને
દીકરા, કા’ક કર, આમ સાવ આખર જવા દે મા । નાના આપની
આખર સામે તો જો ।’

‘ મા, નાનને કે કાયદાને જોયે દિલ કાર્મ થોડા જ ઢાલે ।
એમ દિલમા લાગણી થોડી જ જન્મે છે ? થોડો પ્રેમ જોયે છ ? થોડી
હવનનુયામ વધે છે ? ભલે જાય-જો જીવે તેનુ સુખ હોય તો । જ્યે
જીવે પગ્ણ-જો તેનો આત્મા ડાળતો હોય તો । આપણે ના માટે
કામના સુખની આડે આવવુ કે તેમા અતગાય નાખવો ? માગ ને
ભાગ્યમા એ ભણેલુ ન્તન નદિ ત્યા પરાણે રાખવા વડકે તોપણ કેમ
જે ? પરાણે પ્રીતિ ન હોય એની ઇચ્છા મુજબ એ ભલે વને દુ
ને માગ પ્રભુ રાહ । માગે આત્મા રાહ । મા, તમે દ જી ધાર
ના । તમારો કાળિયો જાતે દ જી થશે, પાણુ તમને લગીને દ જી નદિ
થરા દે । મા, હુ તો મૂળથી જ આવો દ ખિયો છુ. સુખાનુ અગત
જરાક અત્યુ હતુ તે ગિડી ગયુ ।’

‘ દીકરા, તને ગમ્યુ તે ખરુ । પણ આપણા દાગીના-લગણ તે
પાણ માગી લે ।’

‘ જવા દે ને મા । ધર જેવુ ધન ગયુ તો ગાભામા હવ
જનાલો ? આપણે ત્યા કાણુ પહેઝે ને જવા દે, જવા દે, એ જ
જવા દે । એટલા સારુ માટે મન નથી ભગડવુ ।’

*

કાળિયાને મસાર એ લેવો ધર્મ ગણો. હવનમાથી ન્ત ને દી
ના થોડા મમમે તેની આધિની મા પણ માદી પડીને મની ગની ન

છેલ્લી વળગણા જતા એ બેક્ટિકરો-બેજવાબદાર બની ગયાં. તેણે ઓરડી કાઢી નાખી, ધરવખરી અને અચો કાઢી ઓળખીતાને આપી દીધા. ‘ હવે કોના માટે મહેનત કરુ ? કોના માટે ઓરડી રાખું ? કોના માટે જીવું ? આખી જિંદગી અસાર વસાવવાના એક સ્વપ્ન માટે જીવ્યો, તે માટે સખત વૈનરું ખેચ્યું, જિંદગીની જરૂરિયાતને ભોગે બચત કરીને લગ્ન કર્યા, ઘનુ માણસ આપ્યું, પણ એ ધરનુ માણસ તો ગયું । હવે ગ્હી માત્ર પડ પૂરતી જ પથારી. ત્યાં કોના માટે ઉઘામા ? કોના માટે ધધા ? ’ એવું આખું જીવન નિરાશામય બની ગયું

નાતીલા ભેગા મળ્યા ભણેલી અને અભણનો-મુકતા અને કાળીદાસનો-મેળ નહિ મળે એમ નક્કી થયું જો કાળીદાસ કાગ્ગતી લખી આપે તો બનેની મ્યાનમા ગ્હી જાય તાતે કાળિયાને થોડી પેસાની લાલચ દીધી, ડરામણી દેખાડી અને વડીલ બનીને સલાહ પણ આપી કે ‘ કારગતી લખી આપ ’

‘ ભલે ને મારા બાપ ! એમા શુ મોટી વાત છે ? મારે પૈસાને શુ કરવા છે ? અમે સુખની આશાએ પરણ્યા, પણ એ જો ન જ દેખાતું હોય તો કોઈને બાધી માર્યે બને શુ લાલ ? ભલે છૂટી થાય. પ્રભુ એવું કહ્યાણુ કરે-તેને સુખી રાખે ! માગ જેવા મનૂજનો એની પોતાની જાત પર જ્યા દાવો નથી, એની રોજી પર જ્યા દાવો નથી, ત્યાં કોઈની કન્યા પર શેનો હોય । કાયદાનો દીધો દાવો કાઢ થોડો દાવો બની શકે છે ? મારો કાઢ દાવો તેની ઉપર નથી, છતાં જો જગત એમ માનતું હોય તો તે પણ હું ખેચી લઉં છું અને કારગતી લખી આપું છું. ’

ત્યાર પછી કાળિયો દેખાયો નથી અને મુક્તિ (કારગતી) મેળવ્યા છતાં મુકતા પણ જાણે મુકતાનું પ્રેમ લમતું હોય એવી જીવે છે

ગૃહઉદ્યોગ !

(એક દટાક્ષચિત્ર)

ગૃહઉદ્યોગનો ખ્યાલ જ્યારે આપણા દેશમાં પ્રચલિત થવા લાગ્યો ત્યારે એની પાછળ એ મહાન હેતુ મુખ્યપણે દેખાતા હતા. એક દેશ પોતાને જોઈતી વસ્તુ ઇંગ્લેન્ડના વખતે ધનમાં બનાવી લઈ પડેલાની વસ્તુની નેટલા પ્રમાણમાં આયાત ઓછી કરાવવી અને કે નહીં અન્યનો આમ ઉપયોગ કરી ધનમાં પ્રગતિનું વાતાવરણ રાખવું હતું, અને ખીજી, ગરીબ ગદચ્છામાં આવા ઉદ્યોગથી આમદાનીમાં ઘટાડો કરવાનો હતો. ઇંગ્લેન્ડના મુખ્ય વ્યક્તિના જોગબંધે હકો કરાવેલા. મદદ હેતુ પડેલા દેશો આવી રીતે જ ગિયા આગ્યા તે અને દેશના કારીગરી અને કામગરી વધવા સારું હતું તેના વિચાર પણ તેના આગળ હતા.

એવું જોઈએ ત્યાં થવા મારી પ્રકૃતિ નાનકડી રહેતી. મારીક આટલો આવાની પેઠાની તો હતી ત્યાં મારેનારનો સ્વભાવ હતો એ માન પત્ની જ હતી નામતા. ત એકદમ ગરબ થઈ ગઈતો. આટલો જ્યારે ધરમા નેવો ત્યાર પુરુષ તો જાણ્યાપુરુષ કાનકાજના જે ત્યાં થાકી જવાય ક અને નમય મળતો ત્યાં તેરી અનાજ ગઈતો જ્યારવાના આવે છ કુલ કાનક નુ કાનક એ જ્યાર તો ન દત્તા જ. કલ્પ્યુ-દમે, નુ યત્નિ રાખ્યા ક એકદમ રહી જ રહેવાનું નહોતું દત્તો.

૪

એકસા નાજો રહેતા ધન આવાનું મનુ ત્યારે તેવ તો ધરનો આવાન આવ ગતી ગેરા દત્તો. મારી ૧૮૦ ચાન્સ-ટૂંકી એ એન્ડીને મહુલ જવારી નાખવાની માન પત્નીને જાણત કરી ત્યાં હતી ત્યાં માન પત્નીના નહિયાનું પ્રકારન અવાના આજુ દત્ત એ જારીએ નુર નાખ્યુ અને સ્વતા સ્વાસ્થ કાન્સ કાન્સનો પડો વરકતો દત્તો સમા દિપાનિ તો નહોતી, પનુ એક માનકુ નુર દત્ત તેના ઉપર નુરથો અલ નુષી મોતીના કાન્સ એક પૂજાની નુષી કપડાના રંગીન કુવ કપડા દત્ત. મારીને નુરથા પડતા જવાકા દત્ત માન ગામકો આવાકો અપી નાજતા નાજતા ગ ગ દત્ત કે 'માપાની એન્ડી જગતો ખતી—તમા જાતી'.

ગલપટો અને મોળાં ગૂથવાનું આ વર્ષ આવશે એટલે તેના માટે દોરા, ઊન, સૂતળી, સૂયા, ચોકડું અને રીંગ લાવવાનાં છે. આ વર્ષથી આ ગૃહઉદ્યોગ નિશાળમાં દાખલ કરવામાં આવ્યો છે માટે રૂપિયા સાત આપો, નહિતર મારા માર્ક જશે.’

મે કહ્યું કે, ‘મોળા, ગલપટો અને સ્વેટર વાપરે એવું આપણે ત્યાં કોણ છે ? અને ટેબલ—રૂમાલ રાખવા માટે ટેબલ પથ્થુ કયા છે કે આવું ખપ વગરનું ખર્ચ કરવું ? આપણા જેવા ગરીબ માણસને એ ન પરવડે.’

‘બાપુજી, આપવું પડશે મારી બેને બધાને કહ્યું છે મારા માર્ક જશે અને સુખે ભણવા નહિ દે’ આટલું કહેના તે રડી પડી. દીકરીને ભણાવવાની હતી—ખીજા કાઈ હેતુસર નહિ તો મુરતિયાનું મન પસંદ કરવા માટે પણ, એટલે મારાથી તેના માર્ક કેમ જવા દેવાય ? કારણકે વખતે મુરતિયો માર્ક પૂછે તો !—મારી રાકડી કમાણીમાંથી રૂપિયા સાત આપ્યાં. ‘જાઓ એટા ! શીખો ગૃહઉદ્યોગ અને મેળવો માર્ક !’ નિસાસો મુકાઈ ગયો !

*

ઘરમાનું સ્ટૂલ કાઈ થોડું ટેબલકલોથ માટે સારું લાગે ? અને સ્ટૂલ ઉપર નાખીને ટેબલકલોથની કારીગરી ખીજાને દેખાડાય પણ કેમ ? ગૃહઉદ્યોગના લોકો વખાણ કરે તો જ તે ધન્ય થયો ગણાય એટલે એક વખતે જરીપુરાણા પાસેથી રૂપિયા અઢી આપીને જૂની ટિપોઈ ખરીદી પત્નીએ એને રંગી અને ઘરની વચમાં મૂકી જ્યારે બહારથી હું આવ્યો ત્યારે બાળાએ કહ્યું કે, ‘જુઓ જુઓ, કેવું સારું લાગે છે !’ સુંદરતા જોઈ વિચારું કે હવે તે શું બાકી છે ! આ ગૃહઉદ્યોગ તો ભારે સુંદર ! પણ અચાનક આરસીમાં જોતા મારી સુંદરતા ઝાખી પડતી કેમ લાગી હશે !

ખીજે દિવસે સાંડાખાવીસના ત્રણ બંસ આણ્યાં. સો હુંકેમાં સતા.
માત્ર હુંકે એકલો તે બંસ નીચે ધૂજતો હતો. કેમ

લડાઈને કારણે કપડાનાં લોવં વધી ગયાં હતાં એટલે જેમ
તેમ કરીને ચલાવવાનું હતું. અંપારે અચાનક બૂલી જવાયેલાં એકિસનાં
કાંગળાં લેવાં આવ્યે ત્યાં મારાં મોળાનાં ખીજાં બેરાઓની સાથે મારા
પત્ની પણ બૂનાં કપડાનાં ઢંગલોં કરી ફેરિયા પાસેથી કાઢવાનાં
બરણી, ખાલા વગેરે લેતા હતા. મેં કહ્યું કે, 'આ કપડાં તો સારાં
છે. થોડાક સાંધવામાં આવે તો પહેરી શકાય તેમ છે. આરા મોટા
કપડાંમાંથી આખા અને બેખી માટે પેટી - કરી શકાય. અમીસના
પાછળના ભાગમાંથી ચડી અને આગળના ભાગમાંથી નેપડી બનાવી
શકાય. એ ફેરિયા શું આપવાનો છે ?'

મને પુરસદ તથા એવા ગાલા પ્રી ખવાની ! કરે છે મારી બલા-
રાત ! કરવું હોય-તો કરે હાથે ! હાથે ચાવ નહિ અને ખીજને માટે
ટોકણી લારે !' આટલું કહેતા દેવી ગળગળા ચર્મ ગયા. મેં વાત પડતી
મૂકી. ફેરિયા એક રકાખી તે બે રકાખી-ખાલા આપીને કપડો-લઈ
ચાલતો થયો. કપડા-સાંધવા, રફ કરવા તે કંઈ થોડા શાખારી
અપાવે કે ખીજ વખાણુ તેવા ગૃહઉદ્યોગ છે. તે માટે કંઈ થોડા
નેતાઓ બોધ આપે છે !

મહિતા આખરે મારા પત્નીએ લપાતાં લપાતા, ડરતા ડરતા
રૂપિયા ૧૭ નું મોતી-સળી-જરી વગેરે ગૃહઉદ્યોગની સામગ્રીનું બિલ
રજૂ કયું. ગૃહઉદ્યોગની કારીગરીનું પ્રદર્શન ધરમા પડ્યું હતું તેની
કંઈ ના કહેવાય તેમ નહોતું. બિલ જોઈને વીજળીનો આચક્ર લાગે
તેમ થયું, પણ ઉપાય શું-ચૂંકવી આપ્યા મારા પત્ની અખવાઈ
ગયા મારા પગાર રૂપિયા ૫૫ છે એમાંથી માડ માડ પૂરું ચાલ છે.

મકાનના ભાડાના રૂ. ૧૫, સરેરાશ ડોક્ટરને રૂપિયા પાંચ, રેતવેના મામના પાંચ જતા ગાફી રૂપિયા ત્રીસ રહે છે, જેમાંથી ટપડા, કેળગણા અને ગૃહવ્યવહાર ચલાવવો પડે છે. હું સમજ્યો કે ગૃહદેવી ગૃહઉદ્યોગ ગીબગે તો જરૂર પાંચ-દસ રૂપિયાનો આવકમાં વધારો થશે અને સુખેથી રહીશું, પરંતુ મારા ગૃહઉદ્યોગે પચાવનના હટ કરી નાખ્યા. છાંટરીના ગૃહઉદ્યોગે તેમાંથી માત્ર બે રૂપિયા લીધા, મામનો વિઠ્ઠલ બન્યો.

મારા પત્ની પણ સમજ્યા, પણ વાંચ રુ.

‘દેવે રુ કન્નુ ? કેમ આ મદિનો ચલાવવું ?’

‘તારી બગડી વેચીને કે મારી વીટી વેચીને ; આપણે થોડું બેતર છે ? ગૃહઉદ્યોગ આટલું નૈવેદ્ય તો મારે ને !’

ગૃહદેવી રડી પડ્યા.

જંવનને રડવું કે મોતને ?

રે મૃત્યુ !.....હુઃખ અંત તુ છે,
ને આ બબેલ દિલનો મધુકાળાતુ છે

—કલાપી

પીટરનું ગામ બે રાજ્યોની સધિરેખા ઉપર આવ્યું હતું, છતાં પણ બૂગોળની તે મર્યાદાનું વિષ ત્યાનાં માનવીઓનાં દિલમાં જ્યાં સુધી નહોતું પહોંચ્યું ત્યાં સુધી પાડોશીદાવે સૌ પ્રેમથી રહેતા. પણ એક દિવસે આ મીઠા મેળનો અચાનક અંત આવ્યો. અને રાજવીઓના સ્વાર્થે પ્રજા-પ્રજા વચ્ચે ભયંકર અંતર પાડી દીધું. શરૂઆતમાં તેઓ કલમથી લડ્યા, પછી આયાત-નિકાસબંધી, રાહબંધી અને છેવટે હથિયારો સુધી વાત પહોંચી.

પ્રજાને નામે અને રાજ્યે લડાઈ પોકારી. પ્રજા હેતુપ્રીત ભૂલી. એકનું સત્યાનાશ તે બીજાનો વિજય, અને એકના પ્રાણવિસર્જન તે બીજાની બહાદુરી અને મરતી હતી. પ્રજા, લૂટાતી હતી પ્રજા, રિયાતી હતી પ્રજા, જ્યારે લડાઈના નિમિત્તરૂપ અનેલા મહાનુભાવો તે દૂર બેઠા બેઠા તેનું સચાલન કરતા હતા, તમારો જોતા હતા, નવીન પ્રાણુતરવો આગમાં હોમતા હતા. 'મારો ! મારો !' એ યુગનાદ બન્યો.

‘અવદેશભક્તિ’ મદારના સ્વરૂપે પ્રગ્ભમા વ્યાપી. ઉત્તેજક રાષ્ટ્રગીતો ગવાયા શરૂ થયા. કંઈક માતાના જીવાન પુત્રો, કંઈક લલનાના કોડીના કંધો, કંઈક આપના કંધોતરો મરવા-મારવાની રમત રમવા નીકળી પડ્યા. ગાજ્યે કાયદાની કલમે વતનપરસ્તી શીખવવા માડી. ફરજિયાત લશ્કર-ભરતી દાખલ થઈ.

પીટરના એકના એક જીવાન છોકરાને જ્યારે લશ્કરમાં જવું પડ્યું ત્યારે તે ખૂબ રજો. તેને લાગ્યું કે હવે તેના છોકરા પામે પોતાના જેવા જ માનવીઓના પ્રાણ લેવાનું ભયંકર કામ કરાવવામાં આવશે, અફલામાં તેણે જેનું જગાડ્યું નથી તેવા માણસો તેનું નત્યાનારા કાઢવા ત્યાર થશે, ત્યારે તે દોષ કોને આપશે? હવે પાડોશના માનવીઓ વચ્ચે પ્રેમસંબંધ કયાથી ટકશે? આ કદપાન કે પીટરના દિલની ભાવના ‘મારો! મારો!’ના કાળનાદમાં કયાથી સંભળાય? થોડા જ વખતમાં આ ભવિષ્યવાણી મૂર્તિમત્ત થવાની ન હોય તેમ એક દિવસ સાંજે જ્યારે તે ખેતરના કામગાજથી પરવારી પોતાના ઝૂપડાની ઓસરીમાં પ્રભુ-પ્રાર્થના કરતો હતો ત્યારે અચાનક તેના ધર ઉપર ભયંકર અવાજ સાથે કંઈક પડ્યું અને લાલુભરમાં કડાકા માથે ઝાપડું તૂટી પડ્યું. ઝાપડાનું આડસર પીટરના માથા ઉપર પડતાંની માથે જ તેનું પ્રાણપ ખેરું છીડી ગયું. બે-ચાર દાણુ પછી ઓગળ કડાકા માથે ગાય અને ઘોડાનો તખેલો તૂટી પડ્યો, અને કારમાં ચિચિયારી સાથે પશુઓ ભોંયે પડ્યા. રમોડામાં પીટરની વૃદ્ધ પત્ની, છોકરાની વહુ અને તેનો નાનો છોકરો હતા તેના વહુ દીવાલ નીચે દબાઈ ગઈ, કોડીની કમર ઉપર દીવાલ પડી એટલે તે ખોટકાઈ પડી, માત્ર છોકરા બચી ગયો, પરંતુ તેની એક આખ તો ફૂટી ગઈ.

પડી પહેલા જે જગ્યાએ પીટરની નાની વાડી હતી, તેનું નાનકડું ધર હતું, કિલ્લોલ કનુ કુટુંબ હતું અને સંતાન જેવા વહાલા પશુઓ

હતા તે સ્થળે વેરાન થઈ ગયું. પરંતુ એ મરી ગયા. માનવીએ માનવી-
ઓના સ્વાર્થ અને વિજ્ઞાનના અધ્યયનમાં ખર્ચ કર્યો. રહ્યા માત્ર ઝૂંપડાના
ખડેર, આગણામાં પડેલ ભયર આડો, એક કમર ભાગેલી ડોશી
અને એક નિરાધાર નાનો ગાળડો.

આખા ગામની આવી જ સ્થિતિ હતી. કોઈએ કોઈને દપટો
ન આપ્યો. કોઈએ કોઈની દયા ન ખાંધી. કોઈએ આ ભયર ઉઠા-
પાટના કારણો ન વિચાર્યા. માત્ર નમીયને દોષ દર્શાવે તે સૌ કોઈ
ખેસી ગયા. સોને ઘેર એકસરખી ખાનાખરાલી હતી, સોને ઘેર કંધો-
તરો ઊડી ગયા હતા, સોને ત્યાં ખડેરો બાકી રહ્યા હતા. માત્ર સહી-
સલામત હતા લડાઈના કરાવણદારો. બચી ગયા હતા તેમના આપત-
જનો અને પ્રાસાનો. આમાં પણ પ્રજાએ તેઓની પુન્યાર્થ માની

પીટરની પત્ની યુસી ડોશીનું કંઈ અચ્ચુ નહોતું. લોકોએ તેને
એક ઝૂંપડું બિલુ કરી દીધું. ત્રીજા માગી પોતાનું તેમ જ નાના
બોનનું પેટ ભરવાનો કપરો ટાળી આવ્યો.

આવા જીવનમાં ડોશીને કંઈ સુખ નહોતું. નાનો બોન મૃત્યુ કે
જીવન બેમાથી કંઈજ પૂરું સમજતો. પેણુ નહોતો. તેના સુખદુઃખના
ખ્યાલમાં ભૂખ અને ભોજન, ઊંધ અને દાદીની હાજરી એટલું જ
હતું. છતાં પણ તે જીવવા માગતી હતી તે માત્ર એક જ આશાએ
કે એક દિવસ તેનો દીકરો જ્યોજી લડાઈમાંથી પાછો આવશે અને
ફરી વખત પીટરની વાડી ફાલશે અને ફૂલશે તે રોજ આ આશા સાથે
ઊઠતી અને નિંસોસો નાખી દિવસના અંતે સૂઈ જતી. તેમણે નજર-
દીકમાં સંભળાતા પગનો અવાજથી કે સાધારણ બોલાચાલીથી પણ
સફાળી જાગી ઝૂંપડીને બારણે દોડી જતી અને ફરી વખત નિસામો
નાખી સૂઈ જતી. આવું તો અતિરાત્રે બનતું. બેનપાય દિવસે તે
લડાઈની કચેરીના દરવાજે નાના બોનને લઈને બેસતી અને જો કોઈ

મળે તેને પૂછતી કે, ' મારો જ્યોત્' ક્યારે આવશે ? ' લોકોને ડોશી પાગલ લાગતી. કોઈ મસ્કરીમા કહેતુ કે, ' ડોશી, એ તો લશ્કરનો મેનાધિપતિ થયો છે. ' તો કોઈ વળી કહેતુ કે, ' તેને તો કેટ પડડી દુખનો લઈ ગયા છે. ' ડોશી બનેના જવાબ સાંચા માનતી અને ફરી વખત પોતાનો જૂનો પ્રશ્ન જ પૂછતી કે, ' તે ઘરે ક્યારે આવશે ? ' ડોશી, અહીં ખેતી રહેજે, જ્યારે આવે ત્યારે લઈને જશે જરૂર તારા ગયા પહેલા આવશે. ' આ વાત સાલળી ડોશી રડી પડતી. તે દિવસે તેને માગવા જવાની પણ હામ ન રહેતી. તેની આખી રાત્રિ અનિદ્રિત જ જતી માતાનું હૃદય-પુત્રથી વિખૂટી પડેલી માતાનું હૃદય-જે ખરેખરી રીતે જેઈ શકાતુ હોય તો કોઈ માનવી કોઈ પણ માતાને તેના પુત્રથી વિખૂટી કરવાનું કામ ન જ કરે કોઈ પણ માનવી માતાના પુત્રને રજાડી તેની માતાને દૂભવે જ નહિ પણ આ આખ કયા છે ।

એક વસ્ત સાત માસ સુધી એકસરખી રીતે ડોશીએ દિનમે દીકરાને ઝખી ઝખીને અને રાત્રિએ રડીરડીને ડાઘી એક દિવસ સગ-કારી માણસ ખખર આપી ગયો કે, ' ડોશી, તારો છોકરો જ્યોત્' દુરમનના હુમલા વખતે ગુમ થયો છે-પછી તે કેટ પડડાયો હોય કે મગલુ પામ્યો હોય । તેના કે તેના મુઠાનો કયાય પત્તો લાગ્યો નથી. ' ખખર તો સાધારણ રીતે દરેક સેનિકના ઘરે અપાય તેવા જ હતા, તેમા કયાય પણ લાગણી નહોતી, આશ્વાસન નહોતુ, કુટુંબીએ માટે સદાનુમતિ જેવું નહોતુ; ભરતી વખતે જે મમતા હતી, જે ભાવ હતો, તેમાનું કોઈ પણ આવા મૃત્યુ જેવા લીપણ ખખર આપતી વખતે નહોતુ આનું નામ લગાઈ આનું નામ લગાઈ વખતે ગળન વાની વચ્ચની । છાતી મૃત્યુ એ તો લગાઈમા સાધારણ નાત ! અને નિઃશ્વ માટે આવી સાધારણ વાતો તો અનેકવાર વચ્ચની છાતી ગળીને કરવી જ પડે ને ।

તાજીમ અપાય, માણસ ઢીલો પડે તો સ્વદેશભક્તિને નામે ઉત્સાહ પ્રેરાય અને રાષ્ટ્રપ્રીતથી માણસમા નરો રેડાય ! એટલે પછી મરણ અને જીવન માટે કંઈ લાગે નહિ જ, મા' લડાઈમા ભગ્ની વખતે ગણાય વીર, રાજા અને પ્રજા શાળારી આપે, સનિહતા માયાપને ધન્યવાદ આપે, પણ 'લડાઈ પૂરી થયા પછી સાંધારણ સિપાઈ-તેની આંખે નહિ, તેની હાજરી કોઈ ધમ્મે નહિ 'મારવા' અને મરવાનો ધધો ચોલતો હોય ત્યાં સુધી જ તેની ડિમત ! મા, હુએ એક વખતનો એવો 'વીર' આજે તો 'સામાન્ય સિપાઈ' છું' આટલું બોલતા તેને શ્વાસ થયો આવ્યો.

જ્યોજને ઝૂ પડીમા લીધો અને ડોશીએ પોતાની ગાભાની પથારી ઉપર તેને સુવાડ્યો, સાથીદારો થોડીક સૂચના આપી આવતા થયા. ઘરમા બીમાર પુત્ર, અપંગ મા, અજ્ઞાન બાળક, નરી ગરીબાઈ અને નિગશા બાકી રહ્યા. દીકરાની અશક્ત આખોએ ઘરના દીદાર જોઈ લીધા અને અકળાઈને પૂછ્યું.

‘મા, મારા બાપુ વગેરે કયા છે ? આપણી વાડી, ગાયો, ઘોડા વગેરે કેવા છે ? કેમ કોઈ દેખાતુ નથી ?’

‘બાપુ ! અત્યારે સૂઈ જાં તુ ખૂબ થાક્યો છે બધી વાત સવારે કરીશ.’

‘મા, ઉઘ નહિ આવે મને આ ઘરમા કેમ ગોઠતુ નથી ? અહા ! માદો માદોય ઘરે આવવા કેટલો ઝખતો હતો ! અને આવ્યા પછી કેમ જ પ વળતો નથી ? મા, મને નથી લાગતુ કે હવે હું લડીને મારા બાપુને મદદ કરી શકુ કે ઝાઝુ જીવી શકું.’

ડોશીતુ હેયુ, આ વાત સાંભળતા, સાંભળતા ભરાઈ આવ્યું, છતાં તેણે પ્રયત્નપૂર્વક આસુ ખાળી રાખ્યા તેને મનમા ધણુ થયું કે લાખા

વાત સાલળતો...મા, મા, મા, આ કોણ રહે છે ? બાગણ બધ કર !
 જો, જો, પેલા ખેડૂતની ઐરી મને માગ્યા આવી । તેના ધણીનું વેર લેવા
 આવી...અરે રે ! આટલા બધા અનાથો કોણે ઊભા કર્યા !...એ પશ્ચો !
 કેમ, કેટલું નુકસાન ? કાર્ક બદના નિશાન ફરે ? લગભગ ચાલીસ માણસ,
 છ વર અને પદર-નીસ પશુઓનો કચ્ચરધાણ !...યમ સર .એઈટી
 -સર...થે ક યુ ... ત્રણ ખુલ્લું રીઅન । યસ, આવતે મહિને કોસ । ખેડો
 પાર । ખાટકીખાતુ થોડું ખાલી જાય ? મા, હવે તારો ખેડો મોટો
 સરદાર, અમીર, બસ શહેનશાહ...અય ' માતૃભૂમિ નેરે...મારો મારો...
 ...પણ રક્ષ તું અમ રાજા.....'

‘ ખેડો, સૂઈ જા । ’

‘ હા મા, સૂઈ જાઉં છું આ ખીણમાં મારા મિત્ર યુગમને
 જીવતો મુઠ્ઠાની સાથે કોણે કેકી દીધો ? ઊભો રહેજે, આવું છું...’
 .. ઊભો થવા જાય છે. લ્યુસી તેને પગડી રાખે છે...

‘ મા, ભૂખ લાગી છે. પ્રેઝન્ટ ..સર ન મર એઈટી...સર મા,
 ભૂખ લાગી છે.’ રડવા માડે છે. લ્યુસી ડોશી મૂઝાય છે ઘરમાં ખાવાનું
 નથી શું આપવું ? માદા સનેપાનવાળા છોકરાને મૂડીને બહાર કેમ
 જવું ? રડતા રડતા અરધો ટ્રિસ તેમ જ ગયો, બપોરે થોડા વર ભટ-
 કીને થોડું ખાવાનું લઈ આવી

‘ ખેડો, લે ખા ! તારા માટે ખાવાનું લાવી છું.’

‘ મા, પહેલા તું ખા, પછી હું. આપણે તો રોજ સાથે ખેસીને
 ખાતા આજે મને એકલાને કેમ ખાવાનું કહે છે ? બધા સાથે ખાઈશું.’
 ડોશી રડી અને દુઃખથી પોતાનું મુખ બે હાથ વચ્ચે છુપાવી દીધું.
 એટલામાં નાનો જોન છાનોમાનો આવીને ખાવાનું ઉપાડી ભાગ્યો.
 આ બનાવે ડોશીનું દિલ તોડી નાખ્યું ‘ હે પિતા ! હવે તો નથી
 સહેવાતું જીવવું અને આવું દુઃખ જોવું માદા છોકરાને છોડી બહાર

જઈ ચકાવું નથી, તેમ તેને જુઓ. પણ જોવાનો નથી રુ ડુ? આ કરતા તો કા મારી જવાદારી ખેચી લે, કા તેની ખેચી લે આ જુખ અને માછી વચ્ચેની બીસ નથી સહેવાતી નહોતો આવ્યો ત્યારે જખતી દતી કે નથી આવ્યો, અને આવ્યો ત્યારે સહેવાતો નથી કેવી કરુખ અસગતતા !

તે રાત્રે પ્રભુએ માતાના દિલની આદ સાલણી જ્યોગ્ 'ઓ મા, જુખ લાગી...' કહેતા કહેતા ગયો. પાડોશીઓએ તેની અત્યેષ્ટિ કરી કોઈએ નિસાસો નાખ્યો, કોઈએ ડોશીની દ્યા ખાંધી કે પ્રભુએ લગઈમાંધી ઉગાર્યો તો શ્વેર આવીને મર્યો. આખર માના મો-મેળા થયા ખરા ! ડોશી નમીઅર !

ડોશી ખડખડાટ દસતી દસતી નાના જોતને લઈને બદાર નીડળી 'ચાલ ખેટા, ક્યાકયા ખાવાનુ માગી લાવીએ, નદિતર લોકો ખાવાનુ કાઢી નાખ્યો અને ડગકા કરવા પડ્યો દવે તને જુખે ખોવો નદિ પરવડે તારો ખાપ તો નમીઅર કે એ ગયો અને દુખથી છૂલ્યો, પણ આપણા મોત આધે છે, ખેટા ! જ્યોગ્ કેવો નસીઅર કે દવે તેને જુખ નદિ લાગે, માછી નદિ પચવે, કોઈ જાતની ચિતા ડરવી નદિ પડે ! કેવો બડલાગી ! એ તો જગ જતી ગયો. આગનો દી દમી લે, ખેટા ! જીવનમા તો રોવાનુ હતુ અને ખુબ ગ્યા, આગે તેના મરણની વખતે તો દમી લે. ડાગણકે કરી વખત જીવન આખુ મરવાનુ નો છે જ ને !'

સુધી અમે બધા દુઃખે મૂર્યા. આજે સરીને પળાઓ તો છુટ્યો ને
 ગરીબોને જીવને ફેરતો મેરણ જ મોકુ હોય, તેથી જાગરી મ કુનિયામા
 જીવનને રેડવાતું અને મોતને હસવાનું હોયનું.
 જિ... ને મોકુ... મેરણ... મોકુ... મેરણ... મોકુ... મેરણ...

‘ચાલ બેટા, ચાલ ! વાતોમા મોકુ થાશે તો ખોવાનું કોઈ
 આપશે નહિ, અને તારી આપનો જીવને મુક્તિનો મંગળદિન ઉર્જવાયા
 વિના રહી જશે.
 જિ... ને મોકુ... મેરણ... મોકુ... મેરણ... મોકુ... મેરણ...

‘ચાલો મા..... ભૂખ લાગી છે.....
 જિ... ને મોકુ... મેરણ... મોકુ... મેરણ... મોકુ... મેરણ...

સ્વર્ગમાં એક રાત્રિ

ધર્મગુરુઓને હું મનાતન ધર્મના એક તરીકે માનતો આવતો છું અને તેના વિના આપણો ઉદ્ધાર પામી નથી પરંતુ આજે સંસારી-ઓએ ધર્મગુરુઓના જ્ઞાનથી જીવનમાં ડોકિયું કરીને 'પણું' ગુમાવ્યું છે આથી મારી દૃઢ માન્યતાને કારણે જ્યારે જ્યારે સુધારક મિત્રોને ધર્મગુરુઓની દીકા કરતા હું સાંભળતો ત્યારે મને થતું જ હતું પણ તેમણે જ્યારે આજે સવારે જ ગુરુજીએ જાણાવ્યું કે, 'નાશિત-કતા તો પતિંગની જેમ રણીનું જ પરિણામ છે, આજે તો સુધારકા-ને મન આપણુ જાણું ખોટું અને જડનાદી પુરોપનુ સાચું ! આપણા ધર્મના વિચારો તો જાણે વહેમ જ ત્યાનો નગદ ધર્મ એટલે આ લોકના જીવન પૂરતો જ ધર્મ, સાચો, સુદર અને કલ્યાણકારક !' આવી માન્યતા હોય ત્યાં કલ્યાણ કયા સંભવે ? Life after death નુસુને પેલે પાર જિંદગી છે અને કર્મના ફળ જોગવાવા હોય કે જેન તેઓ માનતા હોય તેન લાગતુ નથી. માત્ર આખે દેખી લગત જયતા દર્શિત દ્વારા અનુભવી લગત નેટકુ ખટું આવી માન્યતા-ના પરિણામ એ આવતુ ક નીતિ-જીતિ જેવી ચતુર્માધી આજે મદદા હી મદદા જાણિયા પવના વચવા દર ધર્મ ગર્ભ કે એટલે હતા વિરુદ્ધ નથી એવું જ પવન કતા જાણે જરૂરે પડે નાજીમ રાખ

માથી બચી જતો. આજે એ ડર નથી. દુનિયાના માણસો સ્વભાવે તો શુદ્ધ, નીતિવાન, ચારિત્ર્યવાન કે સદ્ગુણી થોડા હશે, બાકીના ડરથી ‘ ખોટું કહેવાશે ’, ‘ એથી આખર નહિ રહે ’, ‘ સમાજમાં હલકો પડી જઈશ ’, ‘ વ્યવહારમાં વાઘો આવશે ’ વગેરે વગેરે બાબતોથી ડરી, પાપ ન કરતા સારા બનવા પ્રયત્ન કરે છે. આટલા જ માટે ‘ પ્રભુથી ડરીને ચાલો ’, ‘ આગળ ઉપર દુઃખી થવું પડશે ’, ‘ અહીંના કર્મનો બદલો ભોગવવો જ પડશે ’ વગેરે જાતના ભયો કે પુણ્યના ફળની લાલચો વગેરે બાબતો શાસ્ત્રોમાં વ્યવહારકુશળ દીર્ઘદર્શી પુરુષો-એ બહુ જ સ્ફુટ કરી છે આ સાબળી મારું દિલ આનંદથી બહુ જ નાચ્યું હતું અને મનમાં લાગ્યું કે સુધારકો કેટલા હલકા છે કે આવા ગુરુઓની નિંદા કરે છે !

‘ હે ! સ્વર્ગ કે નર્ક સાચા હશે ? ’ ‘ અહીંના કર્મનું ફળ ત્યાં ભોગવવું પડશે ? ’ વગેરે બાબતોનો વિચાર કરતા કરતા મારી આખ-મળી ગઈ, એટલે એક માણસ આવી મારા પગનો અગૂઠો પકડી મને જગાડી કહેવા લાગ્યો કે, ‘ અલ્યા સુસ્ત ! મૃત્યુલોકના કાળા માથાના માનવી ! ક્યા સુધી ઊઘીશ ? ચાલ, આજે જગતના શરીર બદલાસોનો કેસ ન્યાયમૂર્તિ ધર્મરાજ ચલાવવાના છે તે સાબળવા જેવો છે. ’ મેં તે નકારમાં જવાબ આપ્યો કે, ‘ ના ભાઈ, ના ! એવી માથાફૂટમાં શું કામ પડવું ? ત્યાં આવ્યા કરતા અહીં મગ્નની ઊંઘ ન કરું ? ’ એમ કહી પુનઃ આખ મીચી ગયો ઊંઘમાં મને કોઈ હીચોળીને હાલરડા ગાતું હોય તેમ લાગ્યું. મારો હોંચકો ઊંચો ને ઊંચો ચડતો ગયો, પણ કમલાગ્યે હોંચકાનો દોર તૂટી ગયો અને હું એક મોટા સભામંડપમાં જઈ પડ્યો ત્યાં જો માણસે મને જગાડ્યો હતો તેને બેઠેલો જોયો એટલામાં એક કૃષ્ણવસ્ત્રધારી સિપાઈ એક મોટું નોટિસ-બોર્ડ ત્યાં મૂકી ગયો. તેમાં લખ્યું હતું કે

કેન પહેલો—ગુનેગાર એક ધર્મગુરુ, ગુનો—વિશ્વાસઘાત, સફંગ-
પાણું, લુટ અને દગમખોરી

આ સિવાય બીજા ઘણા કેનો દતા. તે ગાયના માફું ત્યાં તો
સહામડપમા ફેટલાએક અધિકારીઓ આવવા માગ્યા અને પોતપોતાના
આસને બેઠા ધર્મરાજા ન્યાયાસન પર અને આણુમા ન્યાયમંદિરના કાય-
વાદકો બેઠા દતા માણીના પીરગ પમે ચિત્રગુપ્ત મોટા મોટા ચોપડા
લખીને પાનાં ફરવતા દતા. સામેના પાજગમા બીજા ગુનેગારોની
સારે માગ ધર્મગુરુને પોતાના મુજ પોચાકમા કામેલા મે જોયા એટલે
દમેલાની આગત મુજગ મારાવી નમસ્કાર થઈ ગયા, પણ તે ગિનત
ત્યાં તેમને ટુન્નો નદિ હેય તેમ કાચુ.

મિપાઈ નેને બાધીને પાજગની મદદ કાઢા ચિત્રગુપ્તની આણુમા
લઈ ગયો અને કોટીનું કામ દર થયું.

આરોપી : ન્યાયમૂર્તિ ! કહેવાનું તો ધણુ છે, પરંતુ હું તો અહીં-
નો આ વિચિત્ર મામલો જોઈને જ ગભરાઈ ગયો છું. ધર્માત્મા ! આ
આરોપ-પત્ર ધડયુ છે કેણે ? આમાથી હું તો કંઈ જાણતો જ નથી,
એટલે શું બોલું ? આપ જ સમજાવો એટલે પત્યું !

ન્યાયમૂર્તિ : બોલ ! મૃત્યુલોકમાં તું શું કામ કરતો ?

આરોપી : હું એક ધર્મગુરુ હતો.

ન્યાયમૂર્તિ : ધર્મગુરુ તું કામકાજ શું, કંઈ કહીશ ?

આરોપી : એવી મામૂલી વાતો સાથે ભેખને શું સંબંધ ? અને
ભક્તોને પણ એવી વાતો સાથે શું લેવા-દેવા ? તેણે તો સાધુને સર્વ-
ગુણસપન્ન માનવો ઘટે, તેથી ભેખ અને ભગવા સામું જ અમારે
જોવાનું હોય. ભગવાં કયોં ત્યારથી તે અહીં આવ્યો ત્યાં સુધીમા આનો
તો વિચાર જ નથી કર્યો. માત્ર એટલું જ જાણતો કે ભક્તોને વાડાની
બહાર જતા અટકાવી ક્રિયાકાંડમાં ચુસ્ત રાખવા અને ધર્મગુરુ, ધર્મ-
પુસ્તક તેમ જ દેવમા શ્રદ્ધા રખાવી મોક્ષ મેળવી દેવો.

ન્યાયમૂર્તિ : બદલામા તને શું મળતું ?

આરોપી : અમારા ભરણપોષણનો ભાર તેમને ઉપાડવો પડતો.
ઉદરપોષણ, કપડાલતાં, આશ્રયસ્થાન અને બીજી નાનીમોટી જરૂરિ-
યાતોની ચિંતા અમારા ભાવિક ભક્તો જ કરતા.

ન્યાયમૂર્તિ : વારું ! પણ એથી તારું કલ્યાણ શું થયું ?

આરોપી : કેમ, અમારું તો જ્યારથી ભેખ ધર્યો ત્યારથી કલ્યાણ
જ છે. ભેખ અને ભગવાનને ક્યા છેટું છે ? ભગવા કયાં એટલે સ્વર્ગ-
ના એકાદ ખૂણામા જગ્યા નક્કી થઈ ગઈ જ સમજો ને ! આ જ
અમારું કલ્યાણ !

ન્યાયમૂર્તિ : જગતમાં પોતાની સમજમાં આવેલું, અનુભવેલું કે

ગાજુનું નવ્ય પ્રાણ પામે તમે તે જોગે, માન-અપમાન કે છતાં
 બેન પળ, નિર્ભંગપણે ચ્છૂ કરું તે 'પર્વ'નું કામ ખરું કે? એક
 જગ્યાએ એક અંતે જોઈ જગ્યાએ બીજાં અર્થ' કરી જાણ-ચાતુરીથી
 પ્રવર્તે 'કર્તૃત્વ'ને વળે છટકી જવા જેવું કામ તે કયું કે કે નહિ ?

આનંદી . આ 'પર્વ' માત્રે કે નથી જાણનાં. સાંપ્રમા વખતે
 કે નુરુએ જાણુ નું નટનું જ અનાગ નજીગ અનુમાર, પ્રવર્તુ . ના
 નર્તન, અનાગી નાટ્યને સાધે ન આપે એવી રીતે જોધેનું. ખરું કહું
 નાં અમે તો આજ બીજીને નુરુના નટન જ કહેતી. એમા અનાગી
 અક્ષર સાધનાની નુરુની નાં હતી, અને અમને જરૂર પળું નહેલી.
 રતી તાકાત પ્રમાણે જ તેને સ્વપ્ન જાણાય. શ્રદ્ધા એ જ નોટું
 નટન કે જલ્દિ અમે અનાગમાં શ્રદ્ધા રાખતા નામ-નુ એમા પાપ
 નો નથી જ કયું પ્રાણને નાતના ગ્રામ જગના ઉતારો કાપેલાં તુ ?

નાનમૂર્તિ . અભણાં તાન નજીગ અને અત્યંત નમય નથી,
 તાન પર્વ અને અત્યંત નમય છે. તું નાંને છે કે —

મારે-લોક-પાર, એ ૧૨૪૪ની નાનમૂર્તિ

ઉત્તરચિત્રોને તે વિષ્ણુ અજ દુષ્ટ છે (નીત)

આમ માનતા હોવા છતાં તે પર્વના કેટલા કેટલા તથા, માન-
 નાતના કરી નાખ્યા, કેટલાને તે આ-નીના, મારા-અપમાન કરાવી
 રિકાનના દ્વાર તથા કરાવી નાખ્યા તે તું જાણે છે ને ? એટલું જ નહિ
 જાણુ જગતના વિષા વિવરનાં નો પળું તુ તો આત્મિક નથી એકા,
 અને આ નામ પ્રજા, પેર નમના પ્રજા, નામ પ્રજાનાં હતાં આજ,
 ત્યારે પ્રજા પેરનાં હતી, નામ પ્રજા પેરનાં, તમારું નામ પ્રજાનાં
 તમારું પેરનાં હોવાની આજ, તમારું પ્રજા આજ ત્યારે-ત્યારે આજ
 તમારું પ્રજાનાં કેટલાં પેરનાં પ્રજા કરી છે, અને પ્રજાનાં તમારું

ધર્મને નામે-આવી આવી વાતો લખાવી પ્રભુના બેહદા વૈભવોના વર્ણનો ચીતરી તેં ખુદ પ્રભુની બદનક્ષી કરી છે તે ડબ્બૂડ કરે છે કે નહિ ?

આરોપી : એમા બદનક્ષી શાની ? મારાપણુ ન હોય તો સપ્ર-
દાયનુ અસ્તિત્વ કેમ ટકે ? સપ્રદાયની માન્યતા વિના ગુરુમા શ્રદ્ધા કેમ
રહે ? અને ગુરુ વિના જ્ઞાન કે મોક્ષ થોડો મળે છે ? જ્ઞે જગતના સ્વામી
પ્રભુને ત્યા વૈભવ-વિલાસ ન હોય તો તે જખ મારવા પ્રભુ થયો ?
પ્રભુના વૈભવ-વિલાસની વાતો પણ તેના ગુણાનુવાદ જ કહેવાય !

ન્યાયમૂર્તિ : જ્યારે તારા પ્રભુને વૈભવ-વિલાસ હોવો જોઈએ
ત્યારે તારે-એટલે એના ભક્તને-કેમ ન હોવો જોઈએ ? તુ પોને
લેખવશાળી-વિલાસી હતો કે નહિ ?

આરોપી : હા ! સમય પ્રમાણે ! ભગવાનની દૃશ્યથી બધુ થતુ !

ન્યાયમૂર્તિ : એ લલા માણસ ! તારો વૈભવ ક્યાથી આવતો તે
તેં કદી વિચાર્યું હતુ ?

આરોપી : એમા વિચારવાનું હતું શુ ? એ તો ભક્તજનો જ
આપતા. શાસ્ત્રમા ધર્મગુરુને દાન કરવાનું મોટું પુણ્ય લખ્યુ છે, તેથી
પુણ્ય માટે દાનનિમિત્તે અમને બધુ મળી રહેતુ !

ન્યાયમૂર્તિ : પોતાના રડતા છોકરાને એક પાઈ ન આપનાર,
માદી પત્નીની દવા માટે દમડી ન ખરચનાર, પોતાના સુખ-સગવડ
ને નરી જરૂરિયાતને પણ સાચવવા અશક્ત હોય તેવા ગરીબ માણસોની
લોહીની-પસીનાની કમાણીનું ધન તારા વૈભવ માટે કે તારી ધૂન માટે
વાપરતા તને અરેરાટી ન થતી ?

આરોપી : એ તો તેઓની પાકી ફરજ હતી એવા દાન સિવાય
તો સ્વર્ગ કંઈ રસ્તામા નથી પડ્યુ ને ? દાન આપનાર કાણ છે
દ્રવ્ય ક્યાંથી આવે છે અને પાછળથી આપનારનું શુ થાય છે તે

જેવનું કાન અનારું નથી, તત્ત જોતકના નાખી જઈતું રમત-ફૂલ-
નું રમત-આસાનું કામ અનારું. તા એક કિતમ કિસા કે એમ
આપ જરૂર જાણતા રહો જા !

ન્યાયનૃતિ : અપ પૂનુ જ કાન લેતો કે દરેક પાનેથી લજ્જ
તરફે ડૂકીને નિસકતો જમાવતો ?

આરોપી : આ સૌ અછત રાતના જોતન પ્રતો કે.
જેન પર્વની પૈના નજથી ગિયતિ આરી, જેન ક્યમચ્ય જુ, તેમ
ગેલી દવાતી નાગી. આન અને માનીએ છીમે એટલે દરેક પાનેથી
અને તત્ત લતા. મોટી મોટી નિસકતો અને જનને નામે ગેલી કરી
જ, કે જે પર્વપ્રીતિ દગસા તસ તસ મળિમે, તસ તસ પૂનુમે
પાપા કે, દિગમે, જોજનનનાગમે, કિસાકડના પ્રસંગો જે દગસા
કે અને પ્રતના અપ જેનાકસ નાટ પા પૂનથી ગમનદાગવાલી
નામક નદતા જા દરિદ્રાગના આ નિસાવ પા જે દરેક પૂનુ કેમ ?

કઈ લૂલાં-લંગડાંની પાજરાપોળ નથી કે કોઈ અનાથાશ્રમ નથી. એ તો પ્રભુને દરબાર છે ત્યાં ભગવાન અને ભેખધારી સિવાય ખીજું કઈ વિચારાય જ નહિ એટલું તો ધર્મના ગોપાળ તરીકે આપ સમજો છો ને ?

ન્યાયમૂર્તિ : ત્યારે મહારાજ, તું કેટલા ભવ રૌરવ નર્કમાં રહીશ ? તે તારું આ હૃષ્ટપુષ્ટ શરીર તે પૈસાથી જ પોષ્યું છે. દેશમાં બેઠારીને લીધે જ્યારે પ્રજાના અર્ધાભાગને લૂપ્ત-સૂકુ ખાવાતું પણુ નહોતું મળતું ત્યારે તેં તો માલમલીદા અને છપ્પનભોગ ભોગવ્યા છે, સવત્સરીઓ-પણુ માણી છે. જ્યારે ગરીબો ટાઢમાં કાપતા હતા અને વરસાદથી ભીંજતા હતા અને ચીથરું પણુ નહોતુ સાપડતુ ત્યારે તે કીમતી વસ્ત્રો ભેટ લીધા હતા જ્યારે ગરીબો એક પૈસા માટે ભારે બોળે ઉઠાવી બે માઈલ ચાલતા ત્યારે તુ તો આગળ ઘીની મશાલો સળગાવી ગરી-બોની કાંધ ઉપર પાલખીમાં ફરતો હતો. જ્યારે દેવના દીન બાળકોનાં પગલા ઉંઝરામાંથી પાછા ઠેલાતા ત્યારે તું પગલા કરી જે હોય તે હજમ કરી જતો હતો. આ બધું ધર્મને નામે, ભેખને નામે, પ્રભુને નામે કયું હશે, કેમ ? જગત આખું તગીથી પીડાતુ હતુ ત્યારે તારે ત્યા હજારો ભોળા ભક્તોના પસીનાની કમાણી વેરણુછેરણુ થતી હતી તે ભક્તોના કટ્યાણુ માટે, ખરુ કે ? જ્યારે કોઈ તને સાચી વાત કહેતુ ત્યારે તારા ખુશામતિયા ભક્તોને ભ્રમાવી પૈસાને બળે તારા માર્ગના એ સાચના કાંટા તું દૂર કરાવી નાખતો એ ‘વસુધૈવ કુટુંબકમ્’ના સૂત્ર માટે જ હશે, એમ ? તારી આવી ગાદી ટકાવવા ગમે તેના, ગમે તેવી જાતના, ગમે તે રીતે, ગરીબોના બાળકોને ફસાવી ઉપાડી જતો તે ધર્મ ટકાવવાની પ્રીતિને કારણે થતુ હશે, ખરુ ને ? શાસ્ત્રોના જેવા-તેવા અર્થો કરી હજારો ભોળા હૃદયો ભેદાવી નાખ્યા, ધર્મલગની ખડિત કરાવી નાખી, તેનો શું જવાબ આપે છે ? મહારાજ ! તારા જેવાના પાપે જ પ્રજા ધર્મ વગરની બની છે તે જાણે છે ને ?

ફકીરી નહોતી અને બીજી કમળખત ભક્તોએ બનવા પણ ન દીધો. જ્યારે સ સારી હતો ત્યારે તો સન્યસ્તની સાચી તરસ હતી, ત્યાગની તાલાવેલી હતી, જગત-કલ્યાણની કામના હતી, પણ સાધુ બન્યા પછી જેમ જેમ મહત્તા વધતી ગઈ તેમ તેમ 'ભાવિક ભક્તોએ મને સ્વર્ગનો સરળ માર્ગ બતાવી દીધો ! પછી મારો શુ વાક ? સાધુઓને બગાડનારા હમેશા સ સારીઓ જ હોય છે, માટે તેમનો જવાબ દ્યો, સાહેબ ! મારી ફરિયાદ છે ।

ન્યાયભૂતિ : ધણો ગરીબ ! તને ભક્તોએ ખોટો માર્ગ બતાવ્યો કે તે ભક્તોને છેતર્યા તે વિચારવા જેવું છે. તારે ભરોસે પડેલા સ્વર્ગની આશાવાળા મુમુક્ષુઓએ પોતાનું સર્વસ્વ તારે ચરણે ધર્યું, તેં દોર્યા તેમ દોરાયા, પણ અફસોસ ! ને તેઓને અક્ષનમા, મતમતાતરના ઝઘડામા, ક્રિયાકાંડના કીચડમા જ દોર્યા છે અને તેઓનું મનુષ્યજીવન બરબાદ થયું છે. આ ભયંકર વિશ્વાસઘાતના ગુનાનો શો જવાબ ?

આરોપી . ક્રિયાકાંડ દ્વારા તો ધર્મની શ્રેષ્ઠતા સ્થાપી શકાય, અને ધર્મગુરુ તરીકે એ અમારી ફરજ પશુ ખરી. ધર્મની મહત્તા ખાતર કદાપિ ખૂનો ડરવા પડે, લોહી વહેવરાવવા પડે તો તેમ કરવું એ પણ ધર્મ જ છે એમ શાસ્ત્ર કહે છે ધર્મ માટે બધા પાપ માફ છે.

ન્યાયભૂતિ : જરાય નહિ, ધર્મ ખાતર તું પોને મરી પીટે તો તો તારી મોટાઈ, પરંતુ બીજાને તો ન જ મારી શકે. લોહી વહેવડાવીને તું ધર્મ રાખી શકશે ? આ ધર્મ નથી પણ ધર્મવેલણ કે ધર્માધતા છે, અને ધર્મ માટે થતું પાપ વળ્લેપ બને છે.

આરોપી આવો ધર્મ મારાથી ન સચવાયો તે કબૂલ કરું છું.

ન્યાયભૂતિ : વેલવ-વિલાસ અને ખોટી મહત્તાથી તું તારું ચારિત્ર્ય ન સાચવી શક્યો અને તારા સત્તાને જેવા ભક્તોને તે ફસાવ્યા તે વાત ખરી ?

આરોપી : સાહેબ, જે કહો તે કબૂલ । ભૂલનો ભરેલ છુ, આપ દયાળુ છો, ભેખની સામુ જોશો ।

ન્યાયમૂર્તિ : આરોપી । તારા કર્મથી તું નથી તો રહ્યો સ સાર-
નો કે નથી રહ્યો સ ન્યાસનો ! તારી દશા તો ઘોઝીના ફૂતરા જેવી
થઈ છે—નથી રહ્યો ઘરનો કે નથી રહ્યો ઘાટનો ! આરોપી । તારો ગુનો
સાબિત થઈ જાય છે. એનો ચુકાદો હવે પછી આપીશ.

(આરોપીને સિપાઈઓ લઈ જાય છે.)

*

‘ ધન હરે ધોખો નવ હરે,

એ ગુરુ કહ્યાણુ શુ કરે ?’

એ ભજનના નાઈથી જ્યારે હુ જાગ્યો ત્યારે શેરીમા ફૂતરા રડતા
હતા.

‘ હું તો ડોક્ટર છું ને ! ’

સ્વામાન્યતઃ. સરકારી નોકરાની બાબતોમાં બને છે તેમ ડૉ. વિદૂરના આવ્યા પહેલા જ તેમના સબધની અનેક સત્ય અને અસત્ય વાતો અમારા કાને આવી પહોંચી હતી અને જગતની જૂની આદત પ્રમાણે અમે તેમના માટે ભિન્નભિન્ન જાતના મતો પણ બાધી દીધા હતા કોઈએ કહ્યું કે—

‘ તે બહુ લલા છે ’

તો ખીજાએ કહ્યું કે—

‘ એ તો સાવ મૂખ છે ’

કોઈને તે ‘વેદિયા ઢોર’ જેવા લાગ્યા, તો કોઈને ‘ નમાલા ’ લાગ્યા, થોડકને તે ‘ ડ્યાળુ અને પ્રભુપરાયણ ’ પણ લાગ્યા, માત્ર એક—એ જણાએ જ ઉમ્મ્યાયું કે, ‘ આપણે મત બાધવામાં જરા ઉતાવળ કરીએ છીએ. કદી એ એવા ન હોય તો ? આવવા દો, પછી તેલ જુઓ તેલની ધાર જુઓ, લાડી—પાડીના નીવડયે વખાણુ ’ પણ ન્યાયાસન પર ચડી બેઠેલા એ સૌ ધરાય ન્યાયમૂર્તિઓને આ વાત શાની રુચે ! એ સલાહનો સારરૂપ જવાબ એટલો જ હતો કે ‘વર્ગમાં જરાક ઊંચે અસને બેસતા આ ધારીભાઈની તેલ અને તેલની ધાર ન જોઈ હોય તો જોઈ લેજો !’

હકીકતમાં વાત એમ હતી કે અમારા પ્રોફેસર ડૉ. બ્રૂજ ગરાવ લાખી નોકરી પછી નિવૃત્ત થનાર હતા અને તેમની જગ્યાએ ડૉક્ટર વિદ્વર સુરતથી આવવાના હતા. આ ડૉક્ટરની કેટલીએક ખરેખર આવવા યોગ્ય વાતો તો અમારી પાસે મોડી મોડી આવી, માત્ર તેમની વિચિત્રતા જ વહેલી આવી, જે ઉપરથી અમે તેનો ઉપર મુજબ આકે કાઢ્યો.

ડૉક્ટર વિદ્વર એક ગરીબ વિધવાના પુત્ર. કોઈ ડૉક્ટરની મદદથી ભણતા ભણતા કે પાઉન્ડિંગ શીખેલા. ત્યાર પછી નોકરી કરતા કરતા આગળ અભ્યાસ કરી એલ. સી. પી. એન્ડ એસ., એમ. સી. પી. એન્ડ એસ. અને છેવટે એમ. બી. બી. એસ. થયા હતા એટલે લગભગ પોતાની બત્રીસ વર્ષની ઉંમર સુધી તે વિદ્યાર્થી જ રહ્યા હતા. તે સમયમાં તેમણે સખ્ત વૈતરુ કરેલું, અનેક અગવડ ભોગવેલી અને ઓછામાં ઓછા સાધને અભ્યાસનો વિકટ માર્ગ કાઢેલો એ પરમ પુરુષાર્થની વાત અમે મોડી સાંજે, તેમની કારકિર્દીમાં ક્યા ક્યા તેમણે વીરતા અને માનવતા દાખવી હતી તે પણ મોડું સાંજે, અને તેમના જીવનમાં કેટલી આર્દ્રતા ને કરુણા ભર્યા છે તે તો તદ્દન છેલ્લે છેલ્લે જ જાણ્યું. તે વખતે તો તેમના જીવનનું પ્રત્યેક કાર્ય અમને મગ્નકરૂપે જ ભાસ્યું. તેમના અભ્યાસી સ્વભાવમાં અમને વેદિયા પત્રજીના દર્શન થયા તેમની ભાવુકતામાં મૂર્ખાઈ અને તેમની સહનશીલતામાં નબળાઈ દેખાણી તેમની સાદાર્થમાં રાકપણુ લાગ્યું જગત આખું લગભગ આવું છે ત્યાં અપકવ વિદ્યાર્થીઓનો શો વાકા! આજે જે વિદ્વરને અહીં આવ્યે લગભગ આઠ દિવસ થઈ ગયા, પણ કંઈ નવીન બન્યું નહિ એનો અર્થ રખે એવો કરતા કે વિદ્યાર્થીઓ ડાહ્યા થઈ ગયા હતા! વિદ્યાર્થીઓ ભલે નિર્દોષ દેખાતા હોય કે લેખાતા હોય, પણ વારતવિડ સીતે તેવા હોય છે કે નહિ એ એક

પ્રશ્ન છે. તેમાય મેડિકલ સ્ટુડન્ટ્સ એટલે પૂછવું જ શું ? લવિષ્યમાં ડાહ્યા થઈને રહેવાનું હોય છે તેથી કે જગનની અનિચ્છનીય વસ્તુઓ, માદગી, રોગ, મડદા, હાડકા સાથેના સતત પરિચયથી ઉદાસીનતા આવી ગઈ હોય તેથી કે માનવ-જીવનની નગ્નતા જાણી જાણી, તેના કણેકણ ચૂંથીચૂંથી, માનવ એટલે થોડો ચૂનો, થોડો ક્ષાર, ફોસ્ફરસ, પાણી, હેમોગ્લોબીન અને ચર્મી મળી ચાલુ બખર-ભાવે માત્ર ત્રણ રૂપિયા અને પાચ આનાની કિંમતનો માલ એવી વિજ્ઞાન-દૃષ્ટિએ કિંમત આકી માનવ-જીવનની નિરર્થકતા જાણી હતાશ થઈ ગયા હોય તેથી વિશ્વભરમા મેડિકલ વિદ્યાર્થી વધુમા વધુ તોફાની ટીખળી, ચબરાક, રોકડિયો અને લાપરવા લેખાયો છે. એટલે અમે સૌ વિદ્યાર્થીઓએ ડૉ. વિદૂરના સ્વભાવનો અભ્યાસ કરવામા એક અઠવાડિયુ કાઢી નાખ્યુ જો સામનો કરે અને માથામાં મારે એવા જણાય તો નમતું આપવામા અને આગળી ખૂચે એવા પોચા જણાય તો મજાક ઉડાવવામા અમે જરા પણ વિચાર કરીએ નેવા ન હતા. ડૉ. વિદૂરમા અમને લક્ષમનસાઈ-એટલે અમારી તે વખતની બ્યાખ્યા મુજબ નબળાઈ-દેખાણુકિ, તેથી અમે ડૉક્ટરને અમારી મજાકતુ રમકડું કેમ બનાવી શકાય તે વિચારવા લાગ્યા વિદ્યાર્થીઓના તોફાનમા ઘણે ભાગે અમુક પૂર્વતૈયારી હોય છે જ

ડૉ. વિદૂર અમારા મેડિસિનના પ્રોફેસર હતા. આ ઉપરાત દવા-ખાતાનુ Out-door Department (બહારના દર્દીઓની સારવાર કરવાનું ખાતું) સંભાળતા. સામાન્ય સીતે બધા ડૉક્ટરો પોતાના કામ કરતા પણ પોતાના સમયને બરાબર સંભાળતા અને તે સમયમા જેને લાભ લેવો હોય તે લઈ લેતા, બાકીના રહી જતા. ઘડિયાળના અગિયારના ટોકારા અને ડૉક્ટરોનું ઊઠવું સાથેસાથ બનતુ, કારણકે વખત, વેતન અને તે સમયમા થઈ શકે તેટલુ કાર્ય જ તેમની દૃષ્ટિ સમીપ

રહેતુ, બાકીના કાચ' માટે તેઓ નિર્લેપ રહેતા સરકારી નોકરો બાગ્યે જ સરકારી કામને પોતાનુ ગણે છે, અને જો ગણે તો .. દેશભરની સિકલ બદલી જાય ને !

ડૉક્ટર વિદુર જુદી પ્રકૃતિના નીકળ્યા તેમણે કામ અને જરૂરિયાતને સમય કરતા વધુ મહત્ત્વ આપવા માડ્યુ અગિયાર વાગ્યા પછી બાકી રહેલા દહીંઓ માટેનો ' આવતીકાલે આવજો, આજે દવાખાનું બંધ થઈ ગયુ, વખત પૂરો થઈ ગયો ' એવો જૂનો-જાણીતો વટહુકમ તેમણે બદલી નાખ્યો. અગિયાર વાગ્યા પછી નવા દહીંઓ ન લેવા, પણ તે પહેલાના ઊભેલા દહીંઓને ગમે તેટલો વખત લાગે પણ પતાવી દેવા તેવુ ફરમાન તેમણે કાઢ્યુ કદાપિ દહીંઓને કે ડૉક્ટરની માનવતાને આ ગમ્યુ હશે, પણ આવડ વગરની માથે પડેલી ફરજિયાત 'ડયુટી' તરીકે કામ કરતા વિદ્યાર્થીઓને આ શાનુ રુચે ? બાધ્યા સમયમા જ કામ કરવા ટેવાયેલા પગારદાર નોકરોને પણ આ શાનુ રુચે ? અમે અમારો કચવાટ સરખાતમા ' સાલો લાખી છે, ગુદરિયો છે એને તો બાયડી ગાડા જેવી છે એટલે ઘરે વહેલા જવુ શાનુ ગમે, પણ અમારે કયા તેવુ દુ ખ છે !' વગેરે વાક્યોથી આપસઆપસમા બતાવવા માડ્યો પછી ધીમે ધીમે અણગમતુ વાતાવરણ ઊભુ કરવા માડ્યુ તેમના દેખતા વારવાર થડિયાળ જેવા માડી દહીંઓને ધમકાવવા માડ્યા. ડૉક્ટર સમજી જતા અને થોડા જ શબ્દોમા આ મૂગા કચવાટનો ઉત્તર આપી દેતા: ' મોડુ તો જરૂર થાય છે, પણ સવારથી રાહ જોતા આ દહીંઓને પાછા કાઢવા કેમ ગમે ? થોડો વધારે વખત આપીએ તો દહીંઓને આશ્વાસન મળે આવા મહાન કાચ' પાસે એકાદ ડલાક શુ વધુ કીમતી છે ? આપણે ડૉક્ટરોએ કામ સામે જોવાનુ હોય, વખત સામે નહિ ! ' મોઢેથી ' સારુ સાહેબ !' પણ અતરમાથી ' તદ્દન વેદિયો પત્તુ !

આને સાધુ બનાવવો જોઈતો હતો, તેને બદલે ડોક્ટર કોણે બનાવ્યો ? એવો અવાજ સહજ નીકળી જતો.

ડોક્ટર જેમ દવાખાનાના સમયની બાબતમાં અજબ હતા તેમ દર્દીઓ સાથેના વ્યવહારમાં પણ તેવા જ અજબ અને અનોખા હતા. તેમણે એક વાત નક્કી કરી રાખી હતી કે વધારેપડતા બીમારો-ને તેમણે જાતે જોવા જોઈએ અને જો કોઈ દર્દી ત્યાં આવવાને અશક્ત હોય તો પોતે જાતે તેને ત્યાં જવું. દર્દીને દેખ્યા વિના દર્દીના દર્દનું સંપૂર્ણ નિદાન કે ચિકિત્સા થઈ શકે નહિ દવાખાનાનું કામ પતાવી એવા દર્દીઓના સગાઓની સાથે તે તેમને ઘરે જતા. આવાઓને દવા આપવાનો પ્રયત્ન તેમણે સાજનો કર્યો હતો આજ સુધી સાજો દવાખાનું બહારના દર્દીઓ માટે ઊઘડતું નહિ, તેથી આ નવી યોજના-થી કમ્પાઉન્ડર અને બીજા માણસો પણ ચિડાયા. સાજની હાજરી અને કાર્ય અલગત તેમની નોકરીના કાનૂન મુજબ હતું, પણ આણુ પ્રણાલિકાનો ભગ કોને રુચ્યો છે કે તેઓને 'રુચે ? ઓછામાં ઓછું કામ કરવું, ઓછામાં ઓછો સમય આપવો અને વધુ ને વધુ વેતન ઈચ્છવું એવો સાધારણ જનસ્વભાવ છે, ત્યાં વધારાનું કામ કેમ રુચે ? તેથી કામથી ચડેલો થાક ઉતારવા માટે કે કામ કરવું પડ્યું તેથી ચડેલી ચીડની શાન્તિ માટે ન્યારે તેઓ નવરા પડતા ત્યારે ડૉ. વિદ્યુરની અજબ-ગજબની નવી નવી વાતો બનાવી ફેલાવતા, તેમના પત્ની અને બાળકો પણ ઘણી વખત એ લઢાણમાં આવી જતા. તેમની પત્નીના ગાડપણની અને ખુદ તેને પોતાને માર માર્યાની વાતો રસભરી ભાષામાં આ લોકોએ જ ચડાવેલી. તેઓ ડોક્ટરને સેકડો ગણો દેતા. આનું બીજું કારણ પણ હતું અગાઉ તેઓને જે થોડું-ઘણું દર્દીઓ પાસેથી ખાનગીમાં મળતું તે ડૉ. વિદ્યુરના આવતા બધ થયું હતું.

ડોક્ટર બધા લોકોનો કચવાટ સમજ્યા હોય કે નહિ તે તો પ્રભુ જાણે, પણ તેની જીભમા અતિ મીઠાશ અને આર્દ્રતા ભર્યા હતા એટલે બધા ગમ ખાઈ ન ગમ્યું ગમ્યું કરી લેતા, દાઈ પ્રકટપણે વિરોધ કરતું નહિ, છતાં એક વિદ્યાર્થીએ વાતચીતમા કહી પણ નાખ્યું કે, ‘સાહેબ ! આપ દહીંઓની વિઝિટ-શી લેતા નથી તેથી બીજા ડોક્ટરો ચિડાય છે. તેના ધધામા ખલેલ પડે છે આ તમારી રીત માટે તેઓ ખૂબ નારાજ છે. તો આપ શા માટે શી નથી લેતા ? દહીંઓને ગરજ હોય તો કા તો અહીં દવાખાને આવે અગર તો આપને શી આપીને ઘરે તેડી જાય. આપને તે લોકો લૂટે છે. કેટલા-એક તો હરામખોર હોય છે અને તમારી ભવનનસાઈનો ચોખ્ખો ગરબપયોગ કરે છે એટલે તમે નાણું તો નહિ કમાઓ, પણ ડોક્ટર-મિત્રોની પ્રીતિ પણ ખોશો !’

‘તમારી વાત તો બરાબર છે, પણ દહીંઓ દવાખાને આવી શકતા ન હોય ત્યારે જ આવતા નહિ હોય ને ? દાઈને કારણ વગર બીજાનો આભાર થોડો માથે ચડાવવો ગમતો હશે ? એ ન આવી શકતા હોય તો ડોક્ટર તરીકે-પ્રજ્ઞના એક દૂરદી તરીકે-મારી ફરજ નથી કે મારે તેમને ત્યાં જઈ તેમને ઉપયોગી થવું ? હવે રહી વિઝિટની વાત અને એ તો સામાન્ય વાત. સરકાર તરફથી મને રૂ. ૪૫૦) પગાર મળે છે, પછી દહીંઓ પાસેથી વધુ લેવાની શી જરૂર ? આટલી આવક તો મારા માટે ઘણી છે. પેટ-ગુજરા માટે માણસે અવશ્ય થોડું લેવું ઘટે, પણ નાણા જમાવી ધનિક ગણાવા ખાતર આવો ઉમદા ધધો આમ ધૂળ મેળવી દેવો યોગ્ય નથી. માત્ર દૂધ વેચવું અને ડોક્ટરી જ્ઞાન વેચવું લગભગ સરખું છે પણ આજે કયા દાઈને ખરું હૃદય છે કે આ વાતનો વિચાર પણ કરે ! તમે કહો છો તેમ સહન પણ હોય કે દહીંઓ મને છેતરતા હશે, કેટલા-

એક હરામખોરીથી મારો ગેરલાભ પણ લેતા હશે, પણ થાય શું ? બધે ક્યા તપાસ કરવા બેસીએ ? છેતરવાની આશકામા કતબ્ય ભૂલવા કરતા છેતરાઈને પણ કરવા યોગ્ય કરી છૂટવું શું ખોટું ? મદદ માગનાર અને તેમાય દઈ તો ખાસ કરીને કાયમ લાચાર હોય છે ત્યારે જ મદદ માગતો આવે છે, એમ જ માનવું રહ્યું !

‘ હું કોઈ પણ ડોક્ટરનો ધધો તોડી પાડવા આવ્યો નથી. કોઈને ધધામા નુકસાન પહોચાડવાની કલ્પના સુધ્ધા પણ મને નથી છતા પણ તેઓને તેમ લાગતું હોય તો હું શું કરું ? આ ધધો અને તેના હાઈને યોગ્ય રીતે સમજાય તો કોઈને પણ કચવાટ ન રહે આ કામ ગણતરીબાજનું નથી, દિલની છલોછલ દયાનું છે ! ’

વિદ્યાર્થીઓ ચૂપ થઈ જતા. ધડીભર વાત ઠીક લાગતી, પણ બીજી જ ક્ષણે કીમતી મોટરો અને તેમા બેઠેલા અપ-ટુ-ડેટ કપડામા સજ્જ થયેલ ડોક્ટરો અમારી આખ સામે આવતા કે તુરત ડો વિદ્યારની વાત બિડી જતી, એટલું જ નહિ પણ અમે નેની દયા ખાવા લાગી જતા કે, ‘ અરે રે ! બીચારો આમ જ છેતરાય છે ! આવી ભાવુકતા પાછળ તો એની ડોક્ટરી એણે જશે અને લિખારીના લિખારી રહેશે ! ’ તે પોતાના ધધામા ઘણા હોશિયાર હતા અમારે મન તે વખતે તે સફળ ડોક્ટર તરીકે દેખાયા જ નહિ, કારણકે અમારી કલ્પનામા સફળતા એટલે વધુમા વધુ આમદાની હતી, અને ડોક્ટર એટલે ફેશનેબલ કપડા પહેરી ટાપડીપથી ફરનારો, અનેક રંગ કરી જાણનારો, રુઆબથી આખો આજી નાખી વાતવાતમા સિફતથી પૈસા રળી નાખનારો, મોટરમા બેઠા બેઠા રસ્તામા અનેકની હસી હસી સલામો ઝીલનારો, સૌને પોતાનો લાગે પણ કોઈનો પણ ખરી રીતે ન થનારો, અક્કડ છતાય પણ Smart (ચાલાક) માનવી ! એટલે દયા-ધરમની વાતો કરનારો, મુનિ મહારાજ જેવો ત્યાગી અને વગર

કમાણીએ સખ્ત મજૂરી કરનારો ડૉ. વિદ્વર અમારા માપથી ધણો
ઓછો પડ્યો. અમે એનો કાકરો કાઢી નાખ્યો.

અલખત, તિરસ્કાર નહિ પરંતુ અમારુ ડીખળ તો દિનપ્રતિદિન
વધતું જતુ હતુ, અને જેમ જેમ ડૉ વિદ્વર સદન કયે જતા હતા
તેમ તેમ અમને તેમની સહનશીલતામા તેમનુ નધરોળપણું—ભાનહીનપણું
દેખાતુ હતું. આજ સુધી અમે તેની ખાનગીમા જ મગ્નક હોવાતા,
હવે એક પગલુ આગળ વધ્યા.

કોઈ વિદ્યાર્થીએ કલાસમા બોડું ઉપર લખ્યુ કે— ‘આપણા
પત્ની, મુનિ મહારાજ વિદ્વરજીનુ આજે મેડિસિનને બદલે દયા—ધર્મ
ઉપર વ્યાખ્યાન થશે. સૌએ નાહી-ધોઈને, પીળુ પીતાબર પહેરી,
બગલમા મૃગચર્મ લઈ હાજર થઈ જવુ સાજે ત્યાગ અને મજૂરી
ઉપર ભાષણ આપશે, અને બાયડીને પાનરાપોળમા અને છોકરાઓ-
ને મોસાળ કેમ વળાવવા તેનુ પ્રેક્ટિકલ ડેમોન્સ્ટ્રેશન હાથમા રામ-
પાત્ર લઈને આપશે !’ વગેરે વગેરે ડૉક્ટર વિદ્વર કલાસમા આવ્યા.
બોડું પરનુ લખાણ વાંચ્યુ જગક મધુરુ હસતા હસતા તેઓ એટલુ જ
બોલ્યા કે, ‘મારુ વ્યાખ્યાન સાભળજે કોણ ?’ તે ભાષણ શરૂ કરે
તે પહેલા જ કલાસના એક ખૂણામાથી તેનો જવાબ આપતા હોય તેવો
અવાજ આગ્યો: ‘બટેટા’, તુરંત ખીજન ખૂણામાથી તેનો પ્રત્યુત્તર મળ્યો
‘ગરમ’ એકદમ આખો કલાસ ‘બટેટા ગરમ, ગરમ બટેટા ! બટેટા ગરમ,
ગરમ બટેટા’ના વિચિત્ર નાદથી ગુણી ઊઠ્યો. ડૉક્ટર અડળાઈ એક
વિદ્યાર્થી મિ ભટ્ટને સંબોધીને બોલ્યા ‘મિ ભટ્ટ ! સાયકન્સ પ્લીઝ’
તુરંત આખા રૂમ માં આ નાદ પણ ઝીંઝી લઈ ‘મિ ભટ્ટ, પ્લીઝ, મિ
ભટ્ટ, પ્લીઝ’નો ગણગણાટ કરી નૂડ્યો.

ડોક્ટર મૂંઝાઈ જાય છતાં કચવાટ પ્રગટ કરે નહિ, 'આવા વર્તનથી ત્રાસી જાય છતાં પણ કોઈની વિરુદ્ધ ફરિયાદ કરે નહિ, ગુનેગાર લક્ષ્ય બહાર ન હોય છતાં પણ કોઈને પકડે નહિ—એ વાતે વિદ્યાર્થીઓને શરૂ પર ચડાવ્યા. પછી તો ધીમે ધીમે કાકરા, ઠળિયા, લીખોળી વગેરે કલાસમાં ફેંકાવા લાગ્યા. ડોક્ટરે તેટલી જ તત્પરતાથી સહન કરવા માડ્યું અને વિદ્યાર્થીઓના વર્તન તરફ તદ્દન દુર્લક્ષ્ય કરી દીધું.

અ તે એ દિવસ આવ્યો કે જોણે અમને સૌને રડાવ્યા અને ડોક્ટરની માણસાઈ, સાધુતા અને વીરતાના દર્શન કરાવ્યા. તે દિવસે અમારો પગજય થયો, ડોક્ટર ખરેખર જીત્યા !

વર્ગ શરૂ થયો ડૉ. વિદ્વર તે દિવસે જ્યુરિસ્પ્રુડન્સ (Jurisprudence) માંથી ગાડપણ (Insanity) ઉપર ચર્ચા કરતા હતા. 'માણસમાં ગાડપણ ભિન્ન-ભિન્ન-સ્વરૂપમાં દેખાય છે—ઉશ્કેરાટ, ધૂન, ગણગણાટ, ભય વગેરે સ્વરૂપે. કોઈને કારણ વગર ચીડવવો કે કોઈની સામે ચિડાયા કરવું, કોઈને નુકસાન કરવાની કે માર મારવાની વૃત્તિ જાગ્રત થવી, ચોરી કરવાની કે એવી કોઈ ખીજી વિકૃત ઇચ્છા થવી, કોઈનું ટીખણ કરવું, કોઈની હાસી કરવી, વગર વિચાર્યું અર્થહીન બોલ્યા કરવું, વાતવાતમાં હસવું, બરાડા પાડવા, ચાળા કરવા કે મનોગત ગણગણવું, ભયની—અમગળની આશંકા યથા કરવી કે અવાસ્તવિક સ્વરૂપમાં માનવ કે ચીજને દેખવા કે દિલમાં કોઈ પણ પ્રકારનો ભ્રમ ઉત્પન્ન થવો વગેરે ગાડપણનું જ પરિણામ છે, અને ગાડપણ એટલે એક પ્રકારની માનસિક વિકૃતિ—મગજનો રોગ !' એ જ વખતે એક પથ્થર તડિંગ દઈને તેમના લમણામાં વાગ્યો તેમને તમ્મર આવી ગયા અને નીચે ખેસી ગયા. જખમમાંથી લોહીની ધાગ છૂટી અમે સૌ ગભગાઈ ગયા આવા બનાવની કોઈને કલ્પના નહોતી

તેમને શારીરિક ઇજા પહોચાડવાની કોઈની વૃત્તિ પણ નહોતી. ટીખળ કુચું અને સૌને આશ્ચર્યચકિત કરી નાખવા એટલી જ તોફાની છોડરા-ઓની કલ્પના હતી. અતિ ખૂબ થઈ ગયું. હાથ-છૂટી ગયા થઈ ગઈ. પછી બને શું ?

ખજર મળતા સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ દોડી આવ્યા. ચોગ્ગ ઉપચાર કર્યા અને ડૉ. વિદ્યરને ભારપૂર્વક કહેતા ગયા કે, ‘ગુનેગારનું નામ જણાવજો એટલે તેની સામે પગલાં લઈશ અને તેને ડોલેજમાથી ખરતરફ કરીશ’

‘ના ના, અહીં તો મારે કોઈની સામે ફરિયાદ જેવું નથી. પથ્થર બદારથી આવ્યો લાગે છે. ક્લામમા તો બધા વિદ્યાર્થીઓ જ છે, તેમાંથી કોઈ આવું કાર્ય કરે તેવી મને શકા પણ નથી, ‘જનાય તપાસ કરીશ’

‘હીઠ છે.’ સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ જરાક ગુસ્સામા આવી ગયા. થોડી વારે ડૉ. વિદ્યર અદ્ભુત સાતિથી ઊભા થયા ને લાપણુ શરૂ કર્યું.

‘વહાલા દોસ્તો ! આજે તમને સૌને ખૂબ આનંદ થયો જોઈ મને પણ અત્યંત આનંદ થાય છે જેમ જેમ તમારો આનંદ વધે છે તેમ તેમ મારો આનંદ પણ વધે છે હજી પણ તમને વધુ આનંદ થતો હોય તો બે મોટા પથ્થર લાવી માનુ માનુ છૂટી નાખો; મને હું ખ નહિ ધાય, આનંદ થશે, કારણકે તમારા આનંદમા જ હું મારો આનંદ માનું છું ! આનંદ કરતા જરા પણ અચકાતા નહિ. મને તેથી હું ખ થશે હું અહીં આવ્યો ત્યારથી માગથી તમને સૌને આનંદ થયેલો જ હું જોઉં છું ખરેખર તેને મારા મહાભાગ્ય માનું છું !’

ડૉક્ટર કોઈ ફિરસ્તાની માફક ખોલ્યે જતા હતા પણ અમે તે ગાંતીર આર્દ્રવાણી સાલળવા હવે તૈયાર ન હતા. અમારી આખો નીની થઈ. અનુધારા આવી પથ્થર મારનાર વિદ્યાર્થી હીંચકતો હતો.

તે આંસુભરી આંખે ડોક્ટરના પગમા પડી પુષ્કળ રજ્યો. ડોક્ટરની આંખમાથી પણ આંસુ વહી રહ્યા હતા—એકને શરમના, ખીજને માર્દવતાના; એકને પરાજયના, ખીજને વિજયના ! કેટલીયે વાર આ કરુણ અને ભવ્ય દૃશ્ય અમે જોઈ રહ્યા. મારનારનું મસ્તક ડોક્ટરના આંસુથી અને ડોક્ટરના પગ મારનારના આંસુથી ભીજતા હતા ! અતિ કરુણ ! અતિ ભવ્ય !

તે દિવસે અમે એમની સાધુતાના કે સાચી ડોક્ટરીના દર્શન કર્યા. પાટાથી બેડોળ બનેલ ચહેરામા તે વખતે સાચુ આત્માનુ સૌદર્ય દેખાયુ. થોડી વારે આસ્તેથી તેણે તેને ઊંચકી ઊભો કર્યો, છાતી-સરસો આધો અને તેના આંસુ પોતાના રૂમાલથી લૂછતા લૂછતાં આશ્વાસન આપ્યું કે, ‘તું શા માટે રડે છે ? તુ તો મારો નાનો ભાઈ ! મારો બાળક ! મને તારા ઉપર જરા પણ ગુસ્સો નથી ! રડ ના !’

*

ઘરે જતા જોડીદાર ડોક્ટરોએ અને થોડાક સહૃદયી વિદ્યાર્થીઓએ તેમને સમજાવ્યું કે, ‘ડો. વિદ્વર ! તમે સાવ ઢીલા થશો તો ગાડું નહિ ચાલે, જરા કડપ રાખો અને ગુનેગારને સજા કરાવી ધાક બેસાડો, નહિ તો વિદ્યાર્થીઓ ઊભી બજારે તમારુ લિલાઉ કરશે ! આ તો મેડિકલ સ્ટુડન્ટ્સ-જગતના ઉતાર !’

‘ખરું હશે ! તોફાની વૃત્તિની પાછળ એક જાતનુ ગાડપણ હોય છે, અને ગાડપણ એ એક જાતનુ દર્દ—રોગ છે એ તો નક્કી થયેલી વાત છે. એ ગાડપણ સામે—એ રોગ સામે—સજા કરી, વેર લેવાની વૃત્તિ દાખવી, મારે પણ તેવુ જ ગાડપણ દાખવવુ, એમ જ ને ! તમને ખબર છે કે મારા પત્ની લગભગ અર્ધગાડા છે, મને વારવાર ગાળો દે છે, ઘણી વખત મારી પણ લે છે ? ઘણી વખત દર્દીઓ પણ દર્દની

સ્થિતિમાં ગાળો દર્દ અપમાન કરી બેમે છે તે મૌની સાથે જો હું
પણ ગાડપણુ કરવા બેસું તો આરો ક્યા આવે ? મારે નો તે ગાડપણુ-
ની સારવાર કરી ગાડાનુ ગાડપણુ છોડાવુ છે, ડાંગણુકે હું તો
ડોક્ટર છું ને ? મને મારી રીતે એમની દવા કરવા દે । ’

*

આજે આ વાતને કમલગ પા મદી વીની ગર્ભ છે, જનાય જ્યારે
જ્યારે ડો. વિદ્યરત્નો લોહી-નીનગ્નો ચહેરો આખ સામે તન્વરે છે ત્યારે
ત્યારે ‘ હું તો ડોક્ટર છું ને । ’ એવો અપ્રદ્ય ધ્વનિ આત્મામાથી કોડે
છે અને આત્મામાથી ભક્તિભાવના આસુ દડી પડે છે ।

ગરીબોનાં હૈયાં

‘ગોરધન ! એમા તું ન સમજ, આવી બાળતોમાં તો તારે
અમે કહીએ એમ કરવાનું, સમજ્યો ને ! તૈયારી કર, આજ રાતની
માડીમા જ જા, કયું ઈ કામ !’ રામજીએ વડીલની અદાથી કહ્યું

‘પણ ભાઈ, ત્યા જઈને કડું શું ? મારું મન તો ના પાડે છે.
તમે નાહકના જીદ કરો છો. હાથમાં કંઈ જોગ તો હોવો જોઈએ ને ?
થોડા ઢીંગલીના ખેલ છે કે પતે ? ઘર કહે ઉમેળી જો, વિવાહ કહે
માડી જો !’

‘એ તારું કાંઈ હું નથી સાલજવાનો. પચીસ વર્ષને કાઠે આવ્યો
ત્યારે માડમાડ કયાય ઘરખારી થવાનો સમય આવ્યો, ત્યારે આમ
વટણીને બોલો ! તારું હવે નહિ ચાલવા દઉં. તૈયારી કર. મારા બે
ધોળેલ કાટ, ખમીસ અને ધોતિયા છે તે લેતો જજો. ખીસામા
ઘડિયાળ અને આંગળીમા મારી વીટી પણ પહેરી લેજો ટોપી તો
માગ કરતા તારી સારી છે ટિકિટ માટે આ દસ રૂપિયા રાખ,
ખાટી થોડા વધારેનો જોગ ચાર વાગતા સુધીમાં હું કરતો આવું છું.
માટી જેવો માટી થઈને મોજો શું પડે છે ? બંકડે રાવ થઈને
કન્યાના બાપની સામે બોલો રહેજો અને છાતી કાઢીને વાત કરજો
એટલે શું ભાર છે કે સોદો અટકી જાય !

‘પેસાય થઈ નહેશે, થોડું પાણીમા મોઢું જોયું છે ? ચોપ રાખીને બે વરસ કામ કર્યું તો બળબળીને સામે કાઠે પહોંચી જઈશું, પણ...અવસર ચૂક્યા મેઢુલા ! સારા કામ કોઈનાં પસા-વોકે થોડા અટક્યા છે ? અને નેળના ગાડા કેટલા નેળમા રહ્યા છે ? બે દિવસ મુસ્કેલીય નડે !

‘...કીક યાદ આવ્યું. થોડોક હલવો અને બગી પણ લેતો આવું છું. ત્યાં ભાતુ બતાવવું પડે તો કામ લાગે ! બીજું કંઈ લાવવું છે ? હ ...ગોરધન ! જરા જો તો ખરો, મારા ચંપલ તને થાય છે કે નહિ ? (ચંપલ પહેરાવીને) અરે વાહ ! બરાબર થઈ ગયા ! માજો ! નસીબનાર તો ખરો કે બધું શીટીટ થાય છે ! એ જ પહેરતો જાગે. તારા ખાસડિયા થોડા દિવસ હું ઢસરડીશ’

‘ગમજી ! આ તારું બધું હું લૂટી લઉં છું તે કીક તો નથી થતું હો ! તુય આજે હિમ્મોળે ચડ્યો છે ! આટલો હરખ તો તને તારા વેવિનાળમા પણ નહિ થયો હોય ! પણ મને તો સારમ થાય છે. તુ તો કણું દાનેશ્વરીની મારફ દાનની રેખ પણ કાઢી આપે તેવું છે, પણ માત્રેય વિચાર તો કરવો જોઈએ ને ! આ વખતે માડી વાગવા દે, આગળ ઉપર જોયું જાશે ક્યા સરડા થઈ ગયો છું ?’

‘જોયું’ હવે-આગળ ને પાછળ ! ગરીમના ગાડા આમ જ ચાલે એમા સારમ શાન્તી ? જ્યાં મારા કાડા સાબૂત છે ત્યાં તને આવી વળી સી ચિતા ? તારો જૂનો કોટ અને ખમીસ આદી નૂકતો જાગે, મારે પહેરવા જોઈશે ભલા ! મારી ગેતરજી અને ગોઠડી લેતો જાગે. તારી પથારીથી હું ચલાવી ગઈશ. માણસ જેવા માણસ થઈને જઈએ તો છાપ પડે-અને આ તો પછા આપણા જેવા ગરીમના વેવિનાળના મામલા !’

રામજી અને ગોરધન બંને કાઠિયાવાડના જુદા જુદા ગામન. લોહાણા. મુંબઈ રજવા આવેલા. એક દુકાનનો વગર-ભાડાનો ઓટલો ભાગમા સૂતા માટે મળ્યો ત્યાથી બંનેને ઓળખાણ થઈ. એક કપ ચાનાયે ભાગ પાડીને પીતા થયા. બંને એકબીજાનું ધ્યાન રાખતા થયા. ધીમે ધીમે ચીકી અને ચેવડાની મજસુ ફેરી કરતા થયા. રામજી માલ વેચવામાં ચાલાક અને ગોરધન બનાવવામાં.

આ ઓટલા ઉપર પ્રેમ અને સ્વાર્પણની ભાવનાનાં બીજ રોપાયા બંનેએ મૂકવાણીમાં ઐક્યનો-મૈત્રીનો ફાલ આપી દીધો. આ ઓટલે જીવનભર બળ રેડયું અને આ ઓટલે એમની માણસાઈને ટકાવી રાખી-સ્વાર્પણની જ્યોત કાયમ જાગતી રાખી. કોઈ સ્થળ અને કોઈ સમય ધન્ય હોય છે । ગરીબોની મૈત્રી સામાન્ય બનાવોમાંથી નીપજે અને સત્ય ભાગમા પરિણમે તેવું ઘણું સ્થળે જોવામાં આવે છે.

ગોરધનના કાઠાએ ‘મુબઈની કમાણી’વાળા ભત્રીજાના વેવિશાળ માટે એક કન્યાના બાપને તૈયાર કર્યો અને તેને મુબઈથી દેખાડ કરાવવા બોલાવ્યો હતો.

પેટિયું માડ માડ નીકળે ત્યાં લગતું ખચ્ ખેમ થઈ શકે ? દેશમા દેખાડ કરવા માટે પણ કપડાં-લત્તા અને થોડું નાણું જોઈએ, એ વાત ગરીબ ગોરધનને મૂઝવતી હતી.

રામજી પાસે છ મહિના પહેલા ફેરિયા પામેથી લીધેલા બે જૂના કોટ અને અધોતા થઈ ગયેલા બે ધોનિયા, ખમીસ અને ચપલ હતા, આગળી ઉપર ચાદીની સોનાના ગિલેટવાળા વીંટી હતી, અને ખીસા-મા વારતહેવારે માડમાડ ચાવી દઈએ તો ચાલે એવું રૂપાના અછોડાવાળું જૂનું રૉસ્કોપ ઘડિયાળ હતું. ગોરધન પાસે પૂરા કપડા પણ ન હતા; અને જોટલાં હતા તે ફાટી ગયેલાં થીંગડાવાળા અને મેલા હતા.

ગમછને લાગતું હતું કે પચીસ વરની ઉંમરે પહેલેલા ગોરખનું
જો આ સમયે વેચિંગ નહિ થય તે સરિન્દના ઉભરે રહેત. કહી
નહિ થાય, અને મચ્છ-કાંડે આવેની માની હોત. મનની મનના વધી
જશે અને અવગતિ થશે એટલે રહે તેને તે પલુ જેટલું વર પચતી
આપવું અને તેમ કાના પાતાનું સરસર આપવું પડે તે આપી
છેલ્લું એમ તેણે નક્કી કર્યું.

રામછ ત્રણ-ચાર વર પહેલા જ પહેલો હતો. તેની પત્નીને
વેણામા એક કોચરી, પડે, કાનના કપ, કાથની ટુચરી અને
મણગદા હતા. પગના પેલા તોડા હતા અને પામના ગામલાવાળું
ખાવડાનું કુટુંબ હતું એક પીત્તમની સાડી અને મખમલનું જરી જાંતું
પોલકું હતું તેણે પણ ગમછને કીધું કે, 'ગોરખનખાઈનું' ક્યાય થાવું
હોય તો આ ઘણા અને લૂગડા તેની રહેને આપણે ચડાવીશું મેં
તો ત્રણ-ચાર વરમ સુધી પહેર્યા છે, દલે ભલે તેની નહસાડી પહેરે,
આપણી આખી ટાઢી !'

ગોમ્દન દેગમા ગયો અને વેચિલાળ પણ થઈ ગયું. રામછએ
લખ્યું કે, 'થોડો રખત દેશમા મોકાજે અને લગન કરીને જ આવજો.
તારી લાભીના મળીયા અને કપડા મોકલાવું છું તે ત્યા કન્યાને
ચડાવજો થોડા વધુ પમાનો જોગ કરીને ટાળે છું કાગર થઈ જઈશ.

'આપણી ફરી મારી ચાલે છે. વહુ કોઈ નારા પગલાની ગાજે
છે કે તેના વેચિલાળનું નામ પડતું ત્યારથી તડાકો પડે છે અરચના
નમીજ મોટા હોય કે કાઈ ફિક્ક કરતો નહિ બે દિવસ નામ થઈને
માણજે, ફરીવાર એવો અમર નહિ આવે ખાત્રી હમરડા તે નિશ્ચય
આપી કન્યા જ કે ને !'

ગોરખનના લગન આવ્યા. રામછએ પોતાના એક જૂન

સારવાર કરી, પરંતુ તેની મહાન મુસાફરી નજદીક આવતી હતી. એક નિવસે તબિયત લથડી અને ગોરધન આખરી મેળા કરવા દેશમાં ગયો.

‘ગોરધન, ગાફ કરજો ! બહુ ત્રાસ આપ્યો છે ! ભગવાન તારું શલુ કરશે !’

‘ભાઈ ! પ્રભુ પ્રભુ કરો ! શાંતિ રાખો ! કોઈ જાતની ફિકર કરશો નહિ ! વગર-ભાડાને ઓટલે સૂતા સૂતા તમે જગાડેલી પ્રેમની જ્યોત હજુ પણ એવી જ જલે છે. માટીના માનવીમાં તમે તે દિવમે માણસાઈ પૂરી છે તો આખરી આશિષ આપો કે તે માણસાઈ મારામાં ટકી રહે ! બંધી વળગણા તજી દેજો ! બોળો ઉપાડવાની નાકાત તમારા પ્રેમે મને આપી છે યાક નહિ લાગે પેલો ઓટલો અને ફાટેલા કપડાં, એવડાની ચાળી અને તમારી મમતા મને અથાગ બળ આપ્યા જ કરે છે’

*

રામજી ગયો.

*

બર્ષો વીતી ગયા છે. રામજીના ચાર સતાનોમાથી બે પુત્રોના લગનનો બોળો માથે ઊભો છે, ત્યાં તેના નાના ભાઈ મકને સાત હજાર રૂપિયાનું દોણ સદ્દામાં કર્યું. ગોરધને તે ભરી મકનને છોડાવ્યો ત્યારે ભાભી મટી મા બનેલી રામજીની પત્નીએ કહ્યું ‘ગોરધનભાઈ, ક્યા સુધી અમારો બોળો વેઢારવો છે ? ક્યા સુધી અમારો ઢસરડો તમારે ઢસડવાનો છે ? તમારી લલમનસાઈની પણ હદ યઈ !’

‘જ્યા સુધી જગતમાં ભાઈની માયા અને આ કાયા મને માણસ રાખે ત્યાં સુધી, મા !’

બનેતી આખમાથી અશ્રુધારા ચાલી રહી—એકને કૃતજ્ઞતાથી અને બીજાને આત્મસંતોષથી !

ગરીબની અમીરાત

‘ જીવન ને જીવના ફૂલો, આકસ્મિક સૌ અરે !

પાસા ફકે જનો સર્વે, દા દેવો દરિ હાય છે. ’

—કંઠાપી

સ્વેચ્છાએ ગરીબાઈ સ્વીકારનારા વિરલ હોય છે, બાકી તો જ્યાં સુધી પાસે કંઈ હોતુ નથી ત્યાં સુધી ‘ગરીબીમાં અમીરી’ જગતનો મોટો ભાગ માણે છે, પણ દષ્ટિ તો ધનિકચૃષ્ટિમાં પ્રવેશવાની જ હોય છે તેવી જ રીતે યુવાન વોનલેસે પણ ધણા વર્ષ સુધી દારુણ, ‘ગરીબીમાં અમીરી’ માણી, પરંતુ જ્યારે મેડિકલ કોલેજમાં પ્રોફેસર તરીકેની મારા પગારની નિમગ્નક્રોડનો હુકમ તેના હાથમાં આવ્યો ત્યારે તેની દષ્ટિ પાસે કાંઈ ખાતર ચૃષ્ટિ ખડી થઈ ગઈ અનેક સુખદ વ્યવસ્થા લાક્ષણિકતા તેને આવી ગયા અનેક ભાવિ સુખની સ્પષ્ટતાઓ તેણે કરી કઢી. પોતાનું પૂર્વનું કુખી-દીન જીવન આખ સમાધી મરી જઈ અદન્ય થતુ લાન્સુ જગતમાં જ્યાં તેણે નવો સ્વતંત્ર જીવનનો દત્તો ત્યાં તેણે વિજયતા આપતી ભાળા અને ‘જગત કંઈક જીવન નેતુ છે ખરું’ એમ તેને ચર્મ આવડતુ ગુલામો પધ કરતા જનતા થોલા ગતિનો જન હિંમતના આપી નવ્ય. હવે સ્વેચ્છાએ જીવનના ધરના હવે તેમ વેળેનવતુ હવે નવું. અને આ ભાવિ સુખ તો

મંગળ ખખર તેની એકની એક બહેનને આપવા જ્યારે ગામને છેડે આવેલા અનાથાશ્રમ તરફ તે દોડ્યો ત્યારે તે લગભગ હર્ષોન્માદની સ્થિતિમાં હતો. તે પોતાના મન સાથે વાતો કરતો જતો હતો કે, હવે જેનને અનાથાશ્રમમાં રહેવાની શી જરૂર છે ? મારું પોતાનું ઘર વસાવીશ અને બહેનને કોઈ રાજકુમારીની માફક રાખીશ. ખીચારી-એ બહુ દુઃખ ભોગવ્યું છે. આ દુનિયા પણ કેટલી ભલી અને દયાળુ છે કે મને ગરીબને ઉછેર્યો, ભણાવ્યો અને મુખી કર્યો ! આ અનાથાશ્રમવાળાઓએ પણ મહદ્ ઉપકાર કરીને માખાપ-વચિત નાની બહેનને 'ઉછેરી મોટી કરી' જેણે જેણે મારા ઉત્કર્ષમાં પોતાનો હિસ્સો અને હાથ આપ્યો છે તેને હવે ખાતરી કરાવી આપીશ કે જગત ઉપકારી છે તો ગરીબો અપકારી નથી. હુયે ગરીબોને ઉપયોગી થઈ ઝાણુ ફેડીશ. આવા આવા તરગોની ભવ્ય પળે તેણે અનાથાશ્રમમાં જેનના ઓરડામાં પગ મૂક્યો, પરંતુ ત્યાંનો દેખાવ જોઈને જ તે થભી ગયો—સૌ સ્વપ્ના ઊડી ગયા, ભાવના ભાંગી ગઈ અને આખમાથી આસુ ખરી પડ્યા જેન તાવમાં પડી છે અને એક પરિચારિકા તેને માથે ખરફ મૂકી રહી છે. અનાથાશ્રમનો અધિકારી ચિતિત વદને ત્યાં ઊભો છે. સનેપાતમાં પડેલી જેન અસ્પૃશ્ય શબ્દમાં બોલે છે કે : 'ભાઈ !' તે જ વખતે વોનલેસ તેની પથારી પાસે પહોંચ્યો. પાસે પડેલી ખુરસી ઉપર બેસી જઈ બહેનને કપાળે હાથ મૂક્યો. તાવ ભય કર હતો.

ચાર દિવસ સુધી વોનલેસ બહેનની પથારી પાસે અખંડ રાત ને દિવસ બેઠો છે પોતે ડોક્ટર છે છતાં પણ સારવાર કરનાર ડોક્ટરને વારંવાર આતુરતાથી એકનો એક જ પ્રશ્ન પૂછે છે કે, 'ડોક્ટર, જેનને કેમ લાગે છે ? સાજી તો થઈ જશે ને, ભય તો નથી ને ?' ડોક્ટર અને નર્સ આગા તથા બેઠા હતા બહેનનું જીવન ઝડપથી ખીજી દુનિયા તરફ જઈ રહેલું હતું.

જાળકને મૂકીને દૂર દૂર જતી માતા જતા જતાય જાળકને કંઈ કહેતા જેમ વારવાર પાછી વળે છે તેમ પાંચમે દિવસે ભાઈને કંઈ કહેતા બહેન ફરી વખત ગુદ્ધિમા આવી અને તૂટક તૂટક કંઈ સંદેશો આપતી ગઈ.

બહેનના મુખ ઉપર કોઈ હાડી ઘેરી વિષાદની ગાંઠ હતી સ્પષ્ટ રીતે બોલાતુ નહોતુ જતાય જીમ કંઈ ખામ રાત કહેતા માગતી હતી તેમ ભાઈને થયું.

‘ભાઈ, દુનિયા દુખી છે. બીમારી અને ગરીબી સાથે હોય તો દુખતી અરધી ! તેને કોઈ દુઃખમુક્ત ન કરે ? આશ્વાસન અને આગમ ન આપે ?’ જરા થંભી ‘કંઈ નહિ, ભાઈ ! તને કહેવું તેનો અર્થ શું ? તું તો ગરીબ છે એટલે તારાથી શું થાય ? પણ...’ દુનિયા દુખીના નિશ્વાસથી જ મગગી રહેતી છે પ્રેમી ! કોણ અટકાવે એ ? કોણ માનતા આળા આળા જખ્ખોને-દંડને-પાણી આગમ આપે ? કંઈ નહિ ભાઈ, મારાથી ફોગટનું લવાઈ ગયું.’

ભાઈ પૂછે છે કે, ‘બહેન, બોલી દે, જે કંઈ કહેવું હોય તે કહી દે. આપણુ દુઃખ તો ગયું ! હું કોલેજમાં પ્રોફેસર થયો !’ જેન, હવે તો આગળે સુખી થવા સરળતા છીએ જે મનમાં હોય તો બોલી નાખ.’

‘તું કહુ, ભાઈ ! સુખી થા, પ્રભુ તને આખરે અને અંતર્ય’ અને આપે ! પણ...’—આટલું કહેતા કહેતા જેન યારી નઈ અને આખ ગીચી દીધી ખૂણેથી અત્રુમિન્દ્રઓ ખરી પડ્યા.

‘જેન, આ માટે મૂંઝાય છે ? કહુ દુખ તને આ કંઈ વાતો વગર નહોતો ? આ તારો ભાઈ જે કંઈ તેનાથી જાનને તે કંઈ છૂટને, મોલ !’ બહેન ફરી વખત આજ કિધાડી ‘બાઈ, આપને ક્યા છીએ ? આ બીમારો આ માટે જીમ પાડે કે ? તેને કંઈ કમ નાસ્તન નથી

આપતુ ? અરેરે ! દુનિયામા દર્દીની કાને પડી છે કે તેને સભાળે ? ચાલ ભાઈ, આપણે કાઈ નવી દુનિયા સરજીએ કે જ્યાં દર્દી દર્દ બૂલે, દુઃખિયા દુઃખ બૂલે. આ માદાઓ પાસે કાઈ ગાતું કેમ નથી ? ભગવાને સગીત તો આપ્યું છે. 'આમ કહેતા કહેતાં પુનઃ એ આખ મીચી ગઈ. ભાઈ અનિમિષ આખે તેના ઝાખા ચહેરા ઉપર અનેક સદેશ વાચી રહ્યો. પુનઃ થોડી વારે આંખ ઉઘાડી. 'ભાઈ, મારું ગાતું' ગમ્યું ને ? દિલને કરાર થયો ને ?'

ભાઈ બહેનની ભ્રમણા સમજી ગયો. 'હા જેન, બહુ જ ભવ્ય સગીત !' આટલું કહેતા ભાઈની આખમાથી આસુની ધાર વહી બહેનના કપાળ ઉપર પડી.

'ભાઈ, હું તો નહિ જીવું બા અને બાપુને જોયા નથી તે હવે જોઈશ. તું સુખી થજે !'

'જેન, સ્ક્રી જા. જરા ઊંઘી જા એટલે શાન્તિ થશે. ચાલ હું તને એક ગીત સભળાવું '

ૐ શ્રી શાન્તિ શાન્તિ કરો !

અધ-દુઃખ-મોચન, અમીમય લોચન,

સજીવનતા ઉત્સાહ ભરો !—ૐ શ્રી.

વિવેક સ્વાતંત્ર્યનો આનંદ બક્ષો,

અલૌકિક શાન્તિ-સામ્રાજ્ય કરો !—ૐ શ્રી

—વિવેકાનંદના પત્રોમાંથી

ગીત સાભળતા સાભળતા બહેન ઊંઘી જાય છે ભાઈ બાળુ પર ખેટો ખેટો બહેનના ભાગ્યા-તૂટ્યા શબ્દોમાંથી સાર તારવે છે દુનિયા દુઃખી છે માદગી અને ગરીબી ત્રાસદાયક છે. જગતમા કુદરતે સગીત આપ્યું છે છતાં શા માટે ગરીબ દર્દીઓના દિલના કરાર માટે જગત

તે નથી વાપરતુ ? તેને દુષ્ક્રમિક કેમ કોઈ નથી કંતુ ? દુષ્ક્રમિક
નિશ્ચયથી જ સમાર સજગી બ્રહ્મો છે તુ ગરીમ છે. તારાથી શુ
યાય ? છેવટે ચાલ આપણે કોઈ એવી દુનિયા સરજીએ કે જ્યાં દુષ્ક્રમિક
જન્મ ભૂલે, દર્દી દર્દી તજે.' વગેરે વગેરે વચનો તેને સૂચક કાવ્યા
બહેન કેમ જાણે કહેતી ન હોય કે—'ભાઈ, આ કામ તુ કરજે' એવું
સ્પષ્ટ જ્ઞાન તેને થયું

પાંચ દિવસ પહેલાના સુખના ભવ્ય સ્વપ્ના અને અત્યાદે ચાલતું
મથન જુદા કતા—શ્રવનને જુદી દિશામાં લઈ જનારા કતા

બહેન ફરી વાર જાગી અને ભાઈ સામે દ્યારાં આંખે જોઈ ચી

‘ભાઈ, એક છેલ્લી માગણી છે કે તે મને તારી ગરીમીમાં
આપેલી નાનકડી માસિક રકમમાંથી મેં નવ રિલિંગ બચાવ્યા છે, તે
કોઈ ગરીમ દર્દીના ઉપયોગમાં આવે તેમ કરજે મેં વાચ્યું હતું કે
દિનમાં ગરીમી ઘણી છે અનેક દર્દીઓ સાધનને વાટે અડાળે મર છે
તેના કોઈ ફંડમાં મારી આ નજીવી જોટ મોકલી આપજે. આટલા ન
મારી મન્જ છે બીજું તો શુ કહું ? સુખી થજે અને ગરીમ જાત
કે જેમાં આપણે વર્ષો થયા જીવ્યા છીએ, તેને ન જૂનજો પ્રતિ તારું
કલ્યાણ કરે !’

‘ભલે જેન, તારી મન્જ મુજબ કરીત !’

✽

તે રાત્રે તે ગરીમ પદર-મોજા વર્ષની મહેલ અઠાદ નિવસ બેઠે
એકેયો મૂકી આતમા બોલી ગઈ, પણ કોઈએ ધ્યાન પા ન દે
તેણે કંઈક પાછળ મૂકી ગઈ

૨

જેમ દીવામા દિવેટ અને દિવેલ હોય અને દીવાસળી જો કોઈ આપી શકે તો દીપ્તિ તુરત થાય, તેમ યુવાન વેનલેસના જીવનદીપમા દિવેલ હતુ, દિવેટ હતી અને દુ.ખી દીદીએ દીવાસળી દીધી અને એને દીપ્તિ થઈ, જીવન ઊધડી ગયુ, જીવન-રાહ સ્પષ્ટ થઈ ગયો. અનાયા-શ્રમમા ઊછરેલી પદર વર્ષની ગરીબ બહેન રકના દુ.ખ અને દર્દયા સ્વયં દુ.ખી થઈ, ભર્યા-ભાદર્યા સસારમા અન્યની અનેકવિધ મુખ-સાલ્જીની સામે પણ ભાઈની દીધેલ રક બેટ પોતાને માટે ન વાપ-રતા આખરી વિદાય વખતે જતા જતા તેનો આવો ઉપયોગ સૂચવી કઈ કઈ ગૂઢ વાત સમસ્યામા સમજાવતી ગઈ. પોતે ગરીબ છે, પ્રભુએ જ્ઞાન અને લાગણીની બક્ષિસ કરી છે, તેનો ઉપયોગ કેમ કરવો તે મૂક વાણીમા બોલતી ગઈ પોતાનુ ભાવિ જીવન કેમ ધડવુ તે વાત હૃદય ઉપર બહેને દયામય આમુધા લખી આપી. કયા પ્રદેશમા ગરીમી છે, કયા તેની જરૂર છે, ને પણ કહી નાખ્યુ.

*

બહેન ! તે તો માગ્યુ છે ‘વામનસ્વરૂપે’ ત્રણ જ પગલા પૃથ્વીનુ દાન, પણ માપી ગઈ છે વિરાટની વસુધરાને ! તે દીધુ છે માત્ર નવ શિલિંગનુ દાન, પણ કહેતી ગઈ છે દુ.ખીની દુનિયાની દુઃખદ આરજી ! બહેન, તું તો ગઈ, મારુ પાર્થિવ જગત અધારું થયુ, પણ જતા જતાયે આતરિક જીવન ઉગાળતી ગઈ.

તે આમ્યું છે નવ શિલિંગનું દાન, પણ આ ભાઈ આપે છે પોતાના જીવનનું દાન દુ.ખી અને દર્દીને !

*

વેનલેસને પોતાનું ભાવિ જીવન સ્પષ્ટ થઈ ગયુ. તે પ્રોફેસર મટી સેવાનો બેખધારી થયો.

*

એક દિવસે પોતાના સુખી જીવનના વરણા આગી ના મા, નગીય
દર્શને જીવનતરુદય અનાવી તે આવી તીકજ્યો તેની પાસે અગ્નિજ્વા
પ્રદેશના આ મદાન દુરંદ કાર્ય માટે આવન ન કતા, ક્ય નહોતુ,
કાર્કનો સક્રિય માય નહોતો, ક્રિષ્ણા અગ્નિજ્વા અગ્નિજ્વા નહોતુ—દુ
માત્ર એક દર મેરાપગયજી દિવ, મરી ગીટસની તમજાવાળુ દુખી
દર્શના દર્શથી વ્યામય ગતેતુ ગીજી જેવુ નગ્ન ક્ય, અને મદાય ગમત
ગમતી અદેનની આખરી વાણી !

લાગતરસમા ૭ ૭ રમ્મ સુધી દેશની નુનિ તેને પગ નજો ખૂદી
નાખી, પણ ધાર્મિક સંકલિતનાએ તેને કાર્ક પણ અજો પગ દેશના
ન દીધો 'વર્નના બેખધારીઓએ મેરાના દીક્ષિતને ક્રિષ્ણા અગ્નિ
દીધો અનેક અજોથી એને ગમતો મગ્યો, અનેક અજોથી અપનાતો
મગ્યા, અનેક કળને અગ્નિય દેશની સાતો નગીસી દિવ દુખી ક્ય .

સાધન-મામયો ખૂલ્યા, કપડા નગ્નન કારી ગરા, પના ખલ્યા.
નિગરા, તેના દિતને બાગી નાજો એસા પ્રનગો રોગને રોગ અના.
વણી રખત જીવ અકારુ લાગે, પોતે કીધેતો મેરાનો મગ' દુકર
અને અજો લાગે તેમ પણ થતુ, પગુ મદેતે ગનાવેના દી. દિ
એના કુરુજી આદેશની યાદી તેને પુત. દરાર કની 'બાર્ક! ક્રિષ્ણ
દુખી છે તેને કાર્ક' અનુક્રમ ન કરે તેન આગમ-આગમન ન
આપે દુખીના વિચારન નનાને કારમ નગમતો ન ગમ્યા કે.
દુખી ગમત કે જેમા આપને રંગ સુધી જીવના ગીએ તેને ન મૂતંગો
એસી અતિગતી ગમતી નદેનની આખરી વાણીએ નિગરા, નગી-
પાસી અને અનેક માતાઓ રમે પણ : ન ગનીને મેનું નાજી કુતું

પ્રતિષ્ઠા માની હતી. એટલે ‘ અર્થ સાધયામિ વા દેહં પાતયામિ ’ એ તેનો નિર્ધાર હતો.

એક દિવસે પરમાત્માએ તેની આરજી સાલળી એક પાઠ દિલના મુરલિમે તેને પોતાના ધરમા આશરો આપ્યો.

આર્કિમિડિઝે કહ્યું હતું કે, ‘ પગ ટકાવવા જગ્યા અને સાધન માટે એક લાકડી મળશે તો દુનિયાને હયમચાવી દર્શા ’ તેમ યુવાન વેનલેસને પગ ટકાવવા માટે જગ્યા અને આશ્વાસન આપનાર એક ઉદાત્ત દિલ મળી ગયા એટલે તેણે દુઃખી જગતને મીરજ હોસ્પિટલની ભવ્ય બેઠ આપી !

વખત જતાં તે વૃદ્ધ થયો, કીર્તિની કલગી પણ ચડી, પરંતુ તેના દિલની ધગશમા—અહેને આપેલી પ્રતિજ્ઞાના પાલનમા—કદી ફેર નહોતો પડ્યો. બાળકોના વોર્ડમા દયામૂર્તિ જેનની છંપી છે ત્યાં રોજ અપોરે મીઠા સરોદમા બાળકો પાસે સંગીત કરવામા આવે છે.

દર્દીઓના નિરીક્ષણને અ તે ડોક્ટર વેનલેસ તે છંપી સામે ક્ષણભર જોઈ જ્યારે ગભીર વદને ધીમે ધીમે પાછા વળતા ત્યારે આખા વોર્ડનું વાતાવરણ અતિ ગભીર અને પવિત્ર બની જતું.

દર રવિવારે ઈસુની મૂર્તિ સામે ઘૂટણ પડીને જ્યારે ગળગળા સાદે પ્રાર્થના કરતા કરતા તે કહેતા કે, ‘ હે પ્રભુ ! અહીં આવેલા દર્દીઓને દર્દમુક્ત કરી તેનાં વહાલાઓ પાસે મોકલી આપજે ! ’ ત્યારે તેની આખો આસુથી છલકાઈ જતી. આ દશ્યે અનેક દર્દીઓને ભાવથી રડાવ્યા છે.

પાછા ફરતા ફરતા એ આખરી દષ્ટિ અહેનની છંપી ઉપર નાખીને ભકિતભાવથી માથું નમાવતા, તે વખતે કેમ જાણે તેનું હૃદય કહેતું ન હોય કે, ‘ ઓ નાનકડી અહેન ! તારા નવ શિલિંગના દાને શું કર્યું તે તો જગત કહેશે, પણ તે મને તો માણસ બનાવ્યો છે ’

પ્રતિષ્ઠા માની હતી. એટલે ‘અર્થ’ સાધ્યામિ વા દેહ પાત્યામિ ‘એ તેનો નિર્ધાર હતો.

એક દિવસે પરમાત્માએ તેની આરજી સાલળી એક પાત્ર દિલના મુરિલમે તેને પોતાના ધરમા આશરો આપ્યો.

આર્કિમિડિઝે કહ્યું હતું કે, ‘પગ ટકાવવા જગ્યા અને સાધન માટે એક લાકડી મળશે તો દુનિયાને હયમચાવી ઝંઝર’ તેમ યુવાન. વોનલેસને પગ ટકાવવા માટે જગ્યા અને આશ્વાસન આપનાર એક ઉદાત્ત દિલ મળી ગયા એટલે તેણે દુઃખી જગતને મીરજ હોરિપટગની ભવ્ય ભેટ આપી.

વખત જતા તે વૃદ્ધ થયો, કીર્તિની કલગી પણ ચડી, પરંતુ તેના દિલની ધગશમા—અહેને આપેલી પ્રતિજ્ઞાના પાલનમા—કદી ફેર નહોતો પડ્યો. બાળકોના વોર્ડમા દયામૃતિ જેનની છંખી છે. ત્યાં રોજ અપોરે મીઠા સરોદમા બાળકો પાસે સંગીત કરવામા આવે છે.

દર્દીઓના નિરીક્ષણને અંતે ડોક્ટર વોનલેસ તે છંખી સામે ઠાણુ-ભર જોઈ જ્યારે ગભીર વદને ધીમે ધીમે પાછા વળતા ત્યારે આખા વોર્ડનું વાતાવરણ અતિ ગભીર અને પવિત્ર બની જતું.

દર રવિવારે ઈસુની મૂર્તિ સામે ઘૂંટણ પડીને જ્યારે ગળાળા સાદે પ્રાર્થના કરતા કરતા તે કહેતા કે, ‘હે પ્રભુ ! અહીં આવેલા દર્દીઓને દર્દમુક્ત કરી તેનાં વહાલાઓ પાસે મોકલી આપજે !’ ત્યારે તેની આખો આસુથી છલકારી જતી. આ દશ્યે અનેક દર્દીઓને ભાવથી રડાવ્યા છે.

પાછા ફરતા ફરતા એ આખરી દષ્ટિ બહેનની છંખી ઉપર નાખીને ભક્તિભાવથી માથું નમાવતા, તે વખતે કેમ જાણે તેનું હૃદય કહેતું ન હોય કે, ‘ઓ નાનકડી બહેન ! તારા નવ શિલિંગના દાને શું કહું તે તો જગત કહેશે, પણ તે મને તો માણસ બનાવ્યો છે.’

મોંધીયુગ જન્મે છે.

સ્વથળ • ધનિકોની હવેલી સામેના મેદાનમાં થોડાક ગરીબોના ઝૂપડા.

દેવલો : બાપા, સામેનો ધનામલ શેઠ બીજી નવી હવેલી બધાવે છે અને એ માટે તેણે ભગા માળીનું ઝૂપડું પડાવી નાખ્યું. તે બીયારો રાતે પાણીએ રોતો હતો. શેઠના ઘરમાં માણસ છે આખા ચાર, તેમાં આ ત્રીજી હવેલી ! બાપા, એના શરીર શું એવડા બધા મોટા છે કે બે હવેલીમાં પણ સમાઈ શકતા નથી તે સાત માણસને સઘરતું ગરીબનું ઝૂપડું પડાવીને ત્રીજી હવેલી બાધવી પડે ? બધા છતના છાગ છે શાહુકારો પક્ષીત હોય છે એટલે આવું જ સૂઝે, પણ ભગવાન આ ફાટ નહિ સામે !

બોળો : બાપુ, એવું ના બોલીએ સૌ પોતાના પુણ્યનું ફળ ભોગવે છે. શેઠના ગત-જનમના પુણ્ય મોટા હશે કે આ ભવે તેને શેઠાર્થ મળી ! આપણા ગરીબના પુણ્ય પાતળા હશે કે આવી દશા થઈ ! બધા ભાગ્યશાળી પુણ્યશાળી જ ગણાય એટલે તેની ખૂરાઈ બોલીને શું કામ લેવાદેવા વગર પાપમાં પડવું ?

દેવલો : બાપા, તમેય કેવી વાતો કરો છો ? પારકાના ખોરડા પોતાની ધૂન માટે પડાવી નાખે, ગમે તેને રસ્તામાં રખડતા કરી મૂકે, મરજીમાં આવે તેમ મળ્યું હોય, ગમે તેની બેઈજજતી કરી નાખે તોય

તે પુણ્યશાળી ! ભગવાનના ધરમા ધોર અધારુ લાગે છે, નહિતર આવો અન્યાય થોડો હોય ! પુણ્યશાળી હોય તો પુણ્ય ડરે, પાપ થોડું કરાય ?

ભોળો . મૂક ને વાત, આપણે નાહડનો આપણો જીવ ખગાડવો નહિ કે અદેખાઈ કરવી નહિ, લાડકુ લાડકાના ભારે ભાગશે આપણે જો ભગવાનના મારગમા હૃદયિયુ તો આ વખત નહિ તો આવતો ભવ તો આપણા સુખનો છે જ. પુણ્ય અને નીતિના ઉદરમા સૌના સુખનો ગર્ભ સરળઈ રહ્યો છે, તો તેને ખૂરાઈથી ગાળી નાખવામા, દીકરા, સાર નહિ હુ તો ભગવાન પાસે રોજ માગુ છુ કે ‘બાપ, બળ દેજે કે વગર અદેખાઈએ દુનિયાના રગ છૂરવી જાઉં અને તારા મારગમા ટકી રહુ ! માડમાડ આ માનવદેહ મળ્યો છે તો તેને સાર્થક કરી લેવા દેજે ! હવે ચકડોળમા ફરી વખત નથી ચડવું.’

(માળા ફેરવે છે. શેઠિયાઓને પોતાની હવેલી સામે પડેલા ઝૂપડા ભૂડા લાગતા. એ ઝૂપડા જમ તો તેના બાળકોને ખેલવાનો એક નાજુક બગીચો અને મદિર ત્યાં બનાવી ચકાય તેથી તેમણે સુધરાઈને અરજી કરેલી. બનકોને રાજી રાખવા આરોગ્ય અને સરકારના નામે માલેતુજર લત્તામા પડેલા આખના કણા જેવા ઝૂપડાને કઢાવી નાખવા એક અમલદાર પટાવાળા સાથે આવે છે. સાથે થોડાક શેઠિયાઓ છે.)

અમલદાર : મ્યુનિસિપાલિટીની આ જમીન ઉપર રજા વગર ઝૂપડા કેમ બાંધ્યા છે ? શુ બાપની જમીન સમજી ગયા ? આવો સુદર લત્તો ગધવી માર્યો ! એય બુડથલ, શુ સામુ જોઈ રહ્યો છે ? ક્યારથી બાંધ્યા છે આ ઝૂપડા ? ભાડુ-ખાડુ કાઈ આપે છે કે નહિ ?

ભોળો : ના સાહેબ, ભાડુ તો નથી આપ્યું. ભગીવાસની છેલ્લી આગમાં ધરવખરી અને કમાનાર છોકરો બળી ગયા પછી આહી જ

તમારા આશરે બારેક માસ થયા પછા છીએ તમ જેવાની રહેમ છે તો રે'વાય છે. બીજે કયાય ઊભા રહેવાનો આશરો અમારો નથી.

અમલદાર : એમ ? કીક ! ત્યારે તો પહેલા બાર માસનું ભાડું રૂપિયા બાર આપી દે અને પછી જગ્યા ખાલી કર. આ જગ્યા ઝૂં પડા માટે નથી, બગીચા અને મંદિર માટે છે જલદી ઉઠાવી લે તારા ગાલા અને આપી દે ભાડાના રૂપિયા !

ભોળો ગાલા ઉઠાવીને, સરકાર, કયા જાઉં ? આજે કયા ગરીબો માટે કાર્કાએ જગ્યા રહેવા દીધી છે કે જાઉં ? અને ભાડુય કયાથી કાઢું ? છોકરા તો જાન વગર ટળવળે છે, રે'મ કરો, માથાપ !

અમલદાર . કયા જમ્મીએ એટલે ? જાવ જલ્લમમા, પડો ખાડ-મા જો બીજી જગ્યા ન હોય તો ! આહોં તો કાયદો ઈ કાયદો, અને તેય કાર્ક થોડો મારા બાપનો છે ? સરકારી કામમા તો લખાણુ ઈ વચાણુ ભાડુ નથી તો શુ સરકાર છોડી દેશે એમ ને ? (નોકરને) અબદુલ, આ ઈસમની કોદાળી, પાવડો, તગારુ અને બકરી ભાડા પેટે જખ્તીમા લે. પછી કાણુ તેનુ ઘર ગોતવા જશે અને સરકારને જવાબ દેશે ? અને જો સાલાઓ મેળે મેળે ઝૂં પડા ન પાડી નાખે તો આપણા માણસ પાસે પડાવી માલ જખ્તીમા લેજો (અબદુલ ઝૂં પડા પડાવી નાખે છે શેઠિયાઓને-) અસ ને શેઠિયાઓ ! હવે ઘાણુ નહિ થાય મારો પટાવાળો બે-પાચ ત્રિસે એકાદ દેરો મારી જાશે છ માસમા લીલોજમ બગીચો ! મ્યુનિસિપાલિટી ખર્ચ આપશે એવુ ગઈ સલામા જ નક્કી થઈ ગયુ છે

શેઠ સારુ સાહેબ ! તમારા જેવા સમજુ માણસ ખુરસી ઉપર છે તો આટલુ થયુ બે મહિના થયા રોજ સાલાઓને ભાઈ-બાપ કર્યા કે, જોઈએ તો રૂપિયો-બે રૂપિયા લઈ જાઓ પણ આખ સામેથી

હું નહીં. જેમ સતારે પૂજા કરતા જઈએ ત્યાં આ કાળસુખા
નમા ને નમા ! 'પડુ જ કટાક્ષા હતા તમે આજે હુ.ખ કાઢ્યું !
નાદુષ્ટ, જરા એ પવન કરો અને આ-પાણી પીને જઈએ !

૨

દુષ્ટી • ગામના પાટરના એક આખાના ઘડ નીચે

ગામના • (નાચત) આખા ગામના ભટકયો, કયાય કામ ન
• ૧૭૩ અને કામ હેતુ તોયે જાણવાને આજે કોણ ! એક ડેકાણે હતું
તે કામના, પાટો અને તમારું નહોતા એટલે જતું કર્યું. અને
ગામના નાચ એકા એક આત્મીકાત્મી ચિંતા કરતા હતા સો કહે
તે કે જ્યારે અમારે એ કામ હતું ત્યારે અમે જીમને કામ આપતા,
અજ નો નીડિયાએએ કામના કર્યા એટલે અમારા કામ પણ ગયા
નું કરીએ, મૂળે મગાનો અને ગામ તજવાનો નમય આવ્યો છે !

કામનાનામાં ગામ નો નેય જોઈ પડ્યા ન માન બનાવવો કે
જે નામ ગામના પાટો તો કામના આવે ને ! ગાડીયુતી ગાડીયુ
મનનીને માત્ર પંડેનચી કાઢી આવે ત્યાં મગા વાદે ક્યવતા આ કામ-
નાનાં મુ મુ મુ મુ મરકાર માગાને કામનાનાવાળાને માવા. કાર-
નાનાને નરીનમને માવા. કારીગરએ મનુષ્યને માવા મનુષ્ય દત્તે
પામ મડિને તેને માના એકા ન. અને માગનાની પરપરા આતી છે,
કામ નિરાકારનું કાઈને નથી મૂકતું, ત્યાં હવે કેમ નિરાકાર નથી
કે છે પેટના પાપતા થવા ! નમય આવ્યો છે ને કાઈ !

એક કેરી દેખે છે તે લઈને છોકરીને આપી તેને ખોળામાં બેસાડે છે. આખમાથી આસુ દડ દડ દડી પડે છે. દૂર બેઠેલો આબાવાડિયાનો રખોપિયો આ દેખી નમ્ર છે. એ ગુસ્સામાં આવીને છોકરીના હાથમાંથી કેરી આચકી લઈ ભોળાને મારે છે.)

રખોપિયો : સાલા હરામખોર, કેરી ચોરીને ખાય છે ? શું આપનો માલ છે ? કાલે હું રૂપિયો રોકડો આપીને રૂડકી સાથે વાત કરતો હતો તેમાં તારી આજરૂ જાતી'તી, આજે ચોરીનું ખાતા નથી જાતી ? આહીં તો રૂપિયા છે તો ઘણી રૂડકી મજામ ભરવા તૈયાર છે તારી રૂડકી તારે ઘરે રાખ બેટમજી ! ચાલ થાણા પર એટલે દેખાડી દઉં કે હું કોણ છું ! (ભોળાનું કાકુ ખેચીને લઈ જાય છે) કેરી મફતની નથી આવતી. તારા ડોસાએ કાટ એક રૂપિયા સરકારને આપ્યા છે ગરીબ ગોલા નહિ તો !

ભોળો . માફ કર ભાઈ, ભૂલ થઈ ગઈ ! છોકરી ભૂખે રડતી હતી એટલે નીચે પડેલી સૂડાનો ખાધેલી કેરી લીધી છે મારી તો નથી લીધી જરાક તો મ્યા રાખ !

રખોપિયો . મ્યા ને બચા ! બોલ, રૂડકીવાળી વાત કબૂલ છે ? હમણા છોડી દઉં—અને માથેથી રૂપિયો રોકડો !

ભોળો . જરા તો શરમ રાખો ! બાપની આગળ દીકરીની બેઈજજતીની માગણી કરતા ભગવાનનો ત્રાસ તો રાખો ! તમારેય દીકરી હશે, દાદા !

રખોપિયો : ચાલ, એમ ન સમજે ગોલા !

(થાણા પર લઈ જઈ રખોપિયો પોલીસને કંઈ કહે છે પોલીસ ભોળાને તમાચો મારે છે)

પોલીસ . સાલા ચોર, ચોરી કેમ કરી ? કેવો કેરી ચોરી ? બોલ, આપનો માલ હતો ?

(બીજો તમાચો મારે છે.)

ભોળો : જમાદાર સાહેબ, રસ્તામા પડેલી એક સડી ગયેલી કેરી લઈને ભૂખી છોડરીને આપી એમા મેં શુ ઘોર પાપ કરી નોખ્યું છે કે તમે બને મને ઢોરની પેડે મારો છો । ઝાડ ઉપર કાગડા, સૂડા કે બીજા પક્ષીઓ ખાઈ જાય તે માટે તમને વાધો નહિ, માત્ર એક ભૂખ્યુ માનવબાળ સડી ગયેલુ કળનીચેથી વીણીને ખાય તેમા આટલો બધો ત્રાસ ! સાહેબ, જરા મેન રાખો । ભગવાન આમા રાજી નહિ થાય । જ્યારે કંઈ ખાવાનુ નહિ હોય ત્યારે કેરી લીધી હશે, ખાપ !

પોલીસ . પેટ ન ભરાતુ હોય તો ફેડી નાખો ને । ચોરીનો માલ ખાઈને શુ કામ ભરો છો ?

(એક વધુ તમાચો મારી કાઢી મૂકે છે)

૩

(સમજાન પાસે આવતા એક મુડદુ બળી રહેલુ જીએ છે પાસે એક વડા ઉપર લાડવો અને દીવો છે દૂર એક ઝાડ નીચે ડાકુઓ બેઠા બેઠા ગપાટા મારે છે. ભૂખ્યા ભોળો દીવો કારી નાખી કોડિયાનુ ધી કુલેરના લાડવામાં મેળવીને ખાવા પ્રયત્ન કરે છે એ બેઠેને—)

ડાકુઓ . અરે હરામખોર ! આ શુ કર્યું ? દેવીનો નૈવેદ્યનો લાડવો લઈને આ મુડદાને વટલાવ્યુ ? મૂકી દે, નીચે મૂકી દે । (બીજાને) શુ જોઈ રહ્યા છો ? આચકી લ્યો એ લાડવો અને નાખી દો ફૂતરાને ! જો દેવીનો લાડવો ભગિયાના પેટમા જશે તો બ્રાહ્મણનો મનખો બગડી જશે—સાત ભવેય સદ્ગતિ નહિ થાય । કળજગ જ આવ્યો છે ને ! માણસમાંથી ધરમ—કરમ ગયા । દેવ—દેવીની શરમ પણ ગઈ ।

(બ્રાહ્મણોનુ ટાણુ ભોળા ઉપર તૂટી પડે છે. તેને નીચે પછાડી તેના મોમાથી લાડવો બેચી કાઢી ફૂતરાને ફેંકી દે છે)

ભોળો . (રડતા રડતા લોહી—નીંગળતા મોઝે) મુડદાનો લાડવો

એક ભૂખ્યા માણસે ખાધો તેમા તમારુ કે દેવીનુ શુ બગડી ગયુ ?
કૂતરું ખાય તેમા વાધો નહિ, માણસ માટે જ વાધો ! રમશાનનો
લાડવો કૂતરાને બદલે માણસ ખાય તો મરનારની દુર્ગતિ થાય ! હરિ !
હરિ ! દિલમાથી દયા ગઈ !

રમશાનનો ખાવો . મારો સાલા ભગિયાને ! રમશાન વટલાવી
માથું દેવીનો લાડવો ખાઈ ગયો દીવો બૂઝવી નાખ્યો. નક્કી...ગામનુ
આવી બન્યુ—જો રોગચાળો ન આવે અને ગામના દીવા ન બુઝાય
તો ખાવો ટળી જાઉં ! ભગિયાના કારસ્તાન કમ નથી હોતા ! હુ
તો કહુ છુ કે સાલાને આ સળગતી ચિતામા હોમી દો એટલે પાપ
ટળે. ગામમા થાળી પિટાવી દેજો કે આવતા મગજવારે દેવીના નિવેદ
કરે. નીકર આ ભગિયાને પાપે દેવી ગામને દૂણે

(ભોજો માર પડવાની બીક ભાગી છૂટે છે.)

૪

રથળ ગામ—જાપે ફવો ભોળાનો છાકરો કૂટલો ઘડો લઈને એ પાણી
ભરવા બય છે અને ફવાની ફૂડી પાસે ઊભો રહે છે એ જોઈને ફવે કપડા
ચોતો બ્રાહ્મણ મુમટા ગુસ્સે થાય છે

મુમટો મહારાજ . એ....કોના પેટનો છે ? નાહીને ઊભો છુ ત્યા
માથે પડછાયો પાડ્યો ! ઊભો રે' સાલા ! (પાસે પડેલુ ટેકુ ઉપાડીને
છટ્ટુ મારે છે એટલે ઘડો અને છોડરાનુ માથુ બને ફૂટી જાય છે) સાલા
ટેકાઓનુ હજાર વાર નાક કાપ્યુ કે બ્રાહ્મણ નાતા—ધોતા હોય કે પાણી
ભરતા હોય ત્યા ફરડવુ જ નહિ, પણ તમને તો નવે નાકે દિવાળી !
માથે જ પાધરા, ભાઈ—આપા કયે કામ ન આવે ! (ફરી વખત નાહ
કે) જય રા કર પાર્વતીપતે ! દલિતો—દીન તુ ઉદ્ધારતો !....જય રા કર....
જય....જય !

છોકરો : ફૂડીયા તો દૂર ઊભો છું અને તમથી તો હેઠવાશમાં છું, છતાંય નરાતાળ ખોટું બોલીને મારું માથું અને એકનો એક ઘ્રોડો ફેડી નાખ્યો ? હવે પાણી શેમા ભરીશ ? જરાક તો ભગવાનનો ડર રાખો ! મોઢામાં શકરનું નામ છે ત્યાં સુધી તો સાચું બોલો ! અમનેય કપાળમાં આખ તો છે કે એાતમ વરણ નાતુ-પ્રોતું હોય ત્યાં ન જવાય. આથી ઊભો છું ત્યાં તો માથું ફેડી નાખ્યું ! (રડે છે)

મુગટો . જાજા, ડાહ્યાની તથેા છે તે ! આ તો પડછાયો પડ્યો તેમાં માથું ફૂટ્યું, પણ જો ફૂડીને હાથ લગાડ્યો હોત તો જીવતો ધરે ન જાત શું બધાને તારા જેવા લગિયા સમજી ગયો ? પૂજા વટલાવી-રસતે પડી જા હવે હેમખેમ રહેવું હોય તો !

છોકરો . રસતો શું કાઢના આપનો છે ? એક તો વગર વાકે માથું ફેડી નાખ્યું અને ઉપરથી ગાળ્યું !

મુગટો હા ! હા ! મારા આપનો છે, મારા આપનો ઊભો રે', દેખાડી આપુ !

(મારવા દોડે છે છોકરો ભાગીને બચવા બાબુના કાલિકા માતાના મંદિરમાં ધૂસી ન્ય છે. પાછળ ભીને ઘોતિયે મુગટો દોડે છે. દૂરથી ભોળો આ દેખીને છોકરાને બચાવવા દોડતો આવી મુગટા અને છોકરાની વચમાં ઊભો રહે છે મુગટો ભોળાના માથામાં લોટા મારે છે એટલે તે બેભાન થઈને પડી ન્ય છે.)

(પૂજારીને) : મહારાજ ! આ લગિયાએ મંદિરને અલડાવ્યું છે અને દેવીની ભ્રષ્ટ કર્યા છે. હવે નમે જાણો અને તમારો ધરમ જાણો ! તમને ચેતાવવા એટલું બાહ્યણ તરીકે મારું કામ !

(પૂજારીઓ માતાને બકરાનો ભોગ આપવાની તૈયારી કરી રહેલા છે. કપાળમાં કકુનો ચાદલો કરેલો એક બકરો કંઠણ આક્રંદ કરી રહેલો)

છે મુગટાની વાત સાંભળીને પૂજારીઓ બધું પડતું મૂકી બેસાન બોળા અને તેના છોકરા ઉપર તૂટી પડે છે અને બનેને ઠસરડીને મંદિરની બહાર કાઢી આપ્યું મંદિર પાણીથી ઘોવા માટે છે)

પૂજારી : દેવી ! માતા ! માકે કરજો ! અમારો વાક નથી સાક્ષા ભગિયાઓએ અજ્ઞાઈથી મંદિર વટલાવ્યું તારું પવિત્ર બલિદાન બ્રહ્મ ક્યું અમે તો, માતા, લાચાર છીએ આવતી અમાસને દિવસે એક વધુ બલિદાન ચડાવીશ માતા, દયા કરીને માકે કરજો !

ધન્ય હો ચંડિકે, મૂંડિકે, કાલિકા, અબિકા !

જગતતારિણી દયાધારિણી !

જગત-ભાવડી પાપહારિણી-જય હો ! જય હો !

૫

રથજી . ગામઝાપે ઝાડ નીચે આવેલું બોળાનું રહેઠાણ.

(બોળાની પાસે કેટલાએક તેના જેવા દુખી માણસો આવે છે તેઓએ પણ બોળાની જેવા જ હાડમારીઓ, અપમાનો, અત્યાચારો અને ઉજળિયાત વર્ગની પાશવતા, સત્તાધારીઓના તુમાખીસર્મા જીલ્લો અને વર્માધ ધર્માચાર્યોના પ્રહારો ભોગવ્યા છે ભૂખમરો, નસાવરયા અને તિરસ્કારોએ તેના દિલને વળગી કરી નાખ્યું છે તેઓમા વૈરની-પાશવતાની ભાવના સળગી બેઠી છે.)

પહેલો જણ . બોળા, તારા અને તારા છોકરાના હાલહવાલ વિશે જાણ્યું ત્યારથી અમને લાગે છે કે આ જગમા ભક્ષા, ગરીબ અને નમ્ર થઈને હવે નહિ છુપી રાજાય ઘણા વર્ષો સુધી દુખ ભોગવ્યા, અપમાન વેડ્યા, લૂંટાણા અને માણસ મટીને પશુ જેવા થઈ ગયા, પણ દુખતો અત ન આવ્યો ન ભગવાન મદદે આવ્યો કે ન કોઈમા રામ ગયો. બસ, સહનશીલતાનો હવે અત આવી ગયો. બધાને હર હોય ને ! હવે એક જ અવાજ અતરમાથી કીડે છે કે- 'વેગ' ! હવે લાતો

ખાઈને નથી જીવવું, હવે બીખી બીખીને નથી નભવું, હવે દયા નથી માગવી તે નિશ્ચય । જે ભોળા, અમે શેઠિયાઓની હવેલીઓ ફાડવાનું, ધનિકોની મિલકતોમા આગ લગાડવાનું, તક મળે ત્યાં લૂટવાનું અને જેણે જેણે આપણને રાજક્યા છે તેનું કાસળ કાઢી નાખવાનું નક્કી કર્યું છે, તો રાત્રે તૈયાર રહેજે. આજથી આ પણા દુઃખનો અંત । યરાયર યાર વાગે આવશુ, સમજ્યો ને ! કા આ પાર કે કા પેલે પાર ।

ભોળો . અરે ! આવો અધર્મ ફરવો કેમ સૂઝ્યો ? એક પાપના ફળ તો આ ભવે પૂરા થયા નથી ત્યાં નવા પાપ કરીને કરવું છે શુ ? કાઢ્યા એટલા હવે નથી કાઢવા. ભગવાનનો ભરોસો રાખો, મારા ભાઈ ! કરમ-ધરમનો હિસાબ દીધે જ છૂટકો છે

ખીજે જણુ જોઈ લીધો તારો ભગવાન અને જોયો તેનો ભરોસો ! આવી નમાલી ભગતાઈમા જ ભવ આપ્યો કરમ-ધરમને રોઈ રોઈને કાઢ્યો, છતાં કાઈ ભાળ્યું નહિ, તોય અક્કલ નથી આવતી ? તારે ને ભગવાનને શુ ? જે ભગવાન હશે તો કોઈ શેક-શાહુકારનો હશે, વાણિયા-બ્રાહ્મણનો હશે, રાજા-મહારાજા કે ધરમ-ગુરુનો હશે-તારો કેવો ? કાલો થયો કાઈ ! ભગવાન ભગિયાનો થવા નવરો નથી ! આ યુગમા તો બધા પાપે જ પેટ ભરે છે ત્યાં સત્ધરમની પૂછડી થઈ મરીશ તોય સુખનો મારગ નહિ દેખ ! હવે તો પાકું વેર લેવું તે કાળાન્તરેય નિર્ણય ! તૈયાર રહેજે. ભલો થઈને અમારી બાજુ જોઈ વાળીશ મા ! કાઢ્યા એટલા નથી કાઢવા એટલે શુ ? તું તો મરીશ પણ તારી પ્રજાનું શું ? તેની પ્રજાનું શુ ? તારી નાત બિરાદરીનું શુ ?

ભોળો . મારું દિલ તો ના પાડે છે. તમતમારે કરવું હોય એમ કરો અને મને મારે મારગે જવા દો !

પહેલો જણ એટલે ? છટકી જઈશ, એમ ? જ્યાં જ્યારે
કઈ મારગ કાઢીએ ત્યારે આવા ને આવા ભગતડા, ધગમના પૂઝડા
આડા ને આડા ! હવે તો મારગમાથી આવા મેઢાઓને કાઢ્યે જ
છૂટકો, ખીજું પછી. જો મોળા ! આજે જરાય આડો ચાલ્યો કે
ચૂચા ક્યું તો તારી ખેરિયાત નથી અમારા વેરની આગમા શેઠાઈ
જતા ખીજને તો ઠીક, પણ તને તો વાર નહિ લાગે નાહકને
વાલોળ ભેગી ઈયળ માફક બદાઈ જઈશ ! કા તો અમારી ભેગો
ખભેખમો મેળવીને ચાલ અને કા તો દુશ્મન બનીને બિમો રહે
અમારે તારી ભગતાઈ નથી જોઈતી. આજે હિમામ ચૂકનો કરવો છે
અમે મરશુ અને એ જીવમીઓ જીવશે ? અમે મૂખે ટળાળશુ અને
તેઓ નિરાતે ખાશે, એમ ? એમ હવે નહિ બને અમારે તો આમેય
મરવું છે અને મારીનેય મરવું છે.

ખીજો જણ એમ કર. તુ રાત સુધીમા નિચાર કરી રાખજો
પછી ન કહેતો કે અમે તને ચેતવ્યો નહોતો ! (બંને જણ ગળ્ય છે)

મોળો . હે ભલા ભગવાન ! શુ કરુ ? આ લોકોને પણ શુ
કહુ ? સૌ વાતને હદ હોય છે ને ! દુખમા ભાન બૂની જવાય તો
ઠપકો શુ અપાય ? હુ તો મૂઝાણો, માત્રિક ! કયા જાતિ ? તે તો
કૃપા કરીને માનવ-દેહ આપ્યો, પણ આહી તો માગ જ લાઈઓએ
મને પશુ કરતા પણ નપાવટ કરી નાખ્યો ! બિજાડા કે દૂતરાથી ન
અલડાય, પણ મારો તો પડાણ્યો પણ પાપી ગણી મને દૂર ગએ
છે ! શુ મારી આવી મશ્કરી ઉડાવવા માટે ને માનવ-દેહ આપ્યો
છે ? શુ કહુ વા'લા તને ? શુ ઠપકો આપુ ?

તે તો મને સશક્ત શરીર આપ્યું કે જેથી જગતમા તેના
આધારે જીવનનો માર્ગ કાઢું. તે કુદરતમા ઘણું બનાવ્યું કે જેમાથી
હું કઈ પામી શકું. પણ નાથ ! આજે ધનિકોએ કોઈને માટે વ્યથા

કે કામ કયા રહેવા દીધા છે કે મારું શરીર વાપરી જીવન ધરી રહું !
ક્યા કુદરતની બક્ષિસો ખુલ્લી પડી છે કે તેમાથી ચેતન મેળવું ! આમ
ભૂખે મરવા, લાચાર જીવન રોતા રોતા વિતાવવા તેં મને શા માટે
માનવી બનાવ્યો ? પશુ બનાવવો હતો ને કે દુઃખ-સુખ સમજી શકત
નહિ અને જીવન પૂરું કરત !

નાથ ! દુઃખથી હારીને લાન ભૂલી રાત્રી પશુ જેવો કે લાગણી-
શૂન્ય જડ પથ્થર જેવો ન થઈ જાઉં એટલા માટે આશ્વાસન શોધવા
તને શોધતો આવું છું તો ત્યાં દ્વાર બંધ છે, ત્યાં મને માર પડે
છે, મારી અને તારી વચ્ચે દીવાલ બાંધી દેવામા આવી છે. એટલે
મારામા માણસાઈ પણ કેમ ટકશે ? કોના ભરોસે, કોના આધારે હું
દુઃખ સહી શકીશ ? પ્રભુ ! કદાપિ માણસાઈ વગર હું મારગ ભૂલી
પતિત થઈ જાઉં તો ઠપકો ન આપજો ! પેટનો બળ્યો-વેરનો બળ્યો
પાપ કરું કે જગતને આગ લગાવી દઉં તો એમા મારો વાક પણ
શો ? પણ હું ગભરાઉં છું કે અનેક ભવોના પુણ્યના સચચથી આ
માનવદેહ મળ્યો છે તે મિથ્યા થઈ જાય અને ફરી વખત એ ને એ
એકઠો ઘૂટવો પડે ! ભગવાન ! બળ આપ કે મારા અનેક ભવોનું
ભારણું મિથ્યા ન થાય !

મારું મન-માકડું મૂઝાણું છે મારા સમદુ ખી લાઈ એ આકળા
થયા છે એ બનેની ભીસમા ભીસાઈ મારે મારવાનું આગ્યું છે. તેથી
બહેતર છે કે પાપમા પડવા કરતા મારા જીવનનો અંત લાવું ! આમાય
પાપ થાતું હોય તો, માલિક, માફ કરજો !

(અતરિક્ષમાથી)

વગે જ્ઞાનિ જ્યારે ધરમ લોપાય અહોંયા,
પીડા પામે પ્રાણી સબળના અન્યાયથી જ્યા,
અનાથોની વહારે ધસી જવા અનુન અરં !
લાઉં છું જન્મો હું જનરૂપે આ વિશ્વ-આરે.

(ભોળો એ અપચિત્ત થઈ એઈ રહે છે. એક સ્વેતવસ્ત્રધારી માનવી નજરે પડે છે)

સ્વેતવસ્ત્રધારી અરે ! ઓ ભાઈ ! આ શું કરી રહ્યો છે ? આ શો ગજબ તારી જાત ઉપર ગુજરી રહ્યો છે ? બોલ, શું દુખ છે કે આવા મૂલ્યવાન માનવદેહનો નાશ કરવા તૈયાર થયો છે ? જરા સખૂર કર, મને વાત કર, કંઈ ઉપાય થઈ રાકતો હોય તો કરીએ. ઉતાવળો થા મા.

ભોળો . જા, ભાઈ જા, મને મરવા દે તમે મુખે જીવવા તો દેતા નથી, હવે મરવાનો પણ મારો અધિકાર નથી ? મરીને તમારી આભડછેટ મટાકુ છું, સમાજની શરમ અને મૂગ દૂર કરુ છું અને તમે અને તમારો ધરમ બંને એટલા માટે હું મારે માંગે ચાલ્યો જાઉં છું, તું જા તારે મારંગે નાહકનો આ ગદડીમા ઊભીને શું કામ હેરાન થાય છે ?

સ્વેતવસ્ત્રધારી : એકવાર મને તારી વાત કરી અને તું મારી વાત સાંભળ, પછી ફીક લાગે તેમ કરજે. થોડી વાર તો સખૂરી કર, એકાદ લાલુમા શું ખાદુ-મોળુ થઈ જવાનું છે ?

ભોળો બરાબર છે પેટ ભરીને આગ્યા હો એટલે ભૂખ્યાને સખૂરી પકડાવવી કેમ ન પાલવે ! જો પેટમા લાય લાગી હોત અને આખ સામે હોકરાઓને ભૂખે મરતા જોતો હોત તો ખબર પડત કે સખૂરી કેમ પકડાય છે ! નવત્રા દેહે ચીંધરેલાલ દરામા જો ટાડમા થરથર કાપતુ પડતુ હોત અને આખ સામે ઝૂપડીય તૂટી જતી દેખી હોત તો ખબર પડત કે એક લાલુ પણ જીવવામા કેટલી કડવાસ છે ઝગલે ને પગલે માર, અપમાન અને જાડારો મળતા હોત તો તમે કોઈને કોઈ દિવસ સખૂરી પકડવાનું કહેત નહિ. તમને ધનિકોને, ધર્મમા-

ઓને, મત્તાવાળાઓને બોધ આપવાનો અને બીજાને રમાડવાનો અખા-
ધિત અધિકાર હોય છે ને, એટલે શુ કામ અમારા ગરીબના દુઃખની
કરુણ મશ્કરી કરવા અને જીવવાનુ અને સખૂરી પકડી રાખવાનુ તમે ન
કહેો ? આજ સુધી તમારા જેવા અનેક કાનમા શાસ્ત્રના પૂલડા ભરીને,
આખ આડે ધર્માધનાના પડળ પહેરીને, હૈયા ઉપર સમાજરક્ષાની શિલા
બાંધીને અને હાથમા સત્તાનો દડ લઈને આવી ગયા; દયાના-પ્રેમના
ગીતડા ગાઈ ગયા; હૈયા પપાળી ગયા અને કારાધાકાર ચાલી ગયા—
અને અમે કરમફૂલ્યા, અક્કલના આધળા આ દોગાઈ-ખોટાઈને ન
સમજ્યા એટલે તમોએ નચાવ્યા તેમ નાચ્યા, તમે ઇચ્છ્યુ તેમ કરુણ
પ્રલાપો કર્યા, તમે કરાવી તેવી ગુલામી કરી અને આપી તેવી સ્થિતિ
પત કરી. હવે હદ થઈ! અમારી માણસાઈ પરવારે અને દુનિયાને
સળગાવી દઈ નરકાગાર કરી મૂકે તે કરતા અમે જ પરવારી જઈએ
તો શુ ખોટું છે? બોલો, અને જિવાડીને તમારે શુ લાભ કાઢવો છે?
એમાથી તો કંઈ સ્વાર્થ નથી સાધવો ને? કોઈ છાપે ચડાવી તમાસો
તો નથી કરવો ને?

શ્વેતવસ્ત્રધારી . (સ્વગત) માચો છે આનો પુણ્યપ્રકોપ-હૃદયનો
કરુણ પ્રલાપ! સદીઓ થયા શાસ્ત્રોએ અને શાસ્ત્રકારોએ, સમાજે અને
સમાજના ધુરીણોએ, ધર્મે અને ધર્માર્તમાઓએ અને રાજ્યે અને રાજ્ય-
સત્તાએ ગરીબોના દુઃખ સામે આખમિચામણા જ કર્યા છે. તેના રક્ત
ઉપર-રુદ્ધ ઉપર રાચ્યા છે. કવિઓ અને લેખકોએ તે ઉપર મરસિયા
માણ્યા છે, ત્યા આજે તેને કયું મોટું લઈને સખૂરી રાખવાનુ કહુ
બીચારા માનવ-પશુઓ! જ્યા સુધી અમારા કાનમાંથી શાસ્ત્રના પૂલડાં
ન જાય, આખમાથી ધર્માધનાના પડળ ન ખસે, હૈયા ઉપરથી સમાજ-
રક્ષાની શિલા અને સત્તાનો ડારનારો દડ દૂર ન થાય ત્યાં સુધી ગરીબો-
ની ખરી વાત કેમ સંભળાશે? તેમના દુઃખનો ખ્યાલ કયાથી આવશે?

એનું મહેલું સાચું છે—હું ધગયો છું, તે ભૂખ્યો છે, હું વસો-
 થી દડાયેયો છું, તે લગભગ નગ્ન છે, મારું બધું મન્માન થાય છે,
 તેને ગળે રથળે લાત અને અપમાનો મળે છે ત્યાં મને કેમ આવે
 તેના હું ખતી સાચી દ્રવ્યના ? મને કેમ મમળાય તેના દિલની જ્વાળા ?
 અને તેને ગળે પણ મારી વાત કેમ ઊતરે ? હું ખિયાઓની આ ગિયતિ
 તેનાં કર્મે સગ્ગવી હોય તે કરતા અમારા આજ્ઞાન અને આર્થે નહુ
 મગ્ગ છે, અને તે સ્થિતિ પલટાવવાની નાકાત કે તક પણ ન મળે
 અને વધુ ને વધુ ખરાબ થતી જાય તેની સમાજ અને ધર્મવ્યવસ્થા ચી
 દીધી છે. આ વસ્તુસ્થિતિ આખી પલટાવી જોઈએ નેઓને તેના
 માનવસ્વરૂપની અને તેમા વસેલ અનતશક્તિના ધણી આત્માની
 પિઠાન કગળ્યા સિવાય સદીઓ થયા દડાયેલ છાન, મસ્કારશક્તિ
 અને માનવતા જાયત નહિ થાય. આ કાર્ય ક્યે જ હુટકો છે પણ
 જ્યાં સુધી હું મારું અગત વ્યક્તિત્વ ત્યાગુ નહિ, જ્યાં સુધી સ્વેચ્છાએ
 ગરીબી સ્વીકારી તેના જેવો થઈ રહું નહિ, જ્યાં સુધી મારી કેળવણી,
 સંસ્કાર અને સ્થિતિના મિથ્યા-ખ્યાલને તજી તેની માથે આત્મીયતા
 આધુ નહિ ત્યાં સુધી બધી દયા, બધી સખૂરી, બધું તત્તજ્ઞાન ખોટા-
 હજાર વાર ખોટા ! નહું પાખડ અને દયાનો દલ !

(પ્રકટ) ભાઈ, સમજણી તારી વાત. જ્યાં સુધી સૌ કાઈને સ્વ
 ન મળે, જ્યાં સુધી સુખ ન મળે, જ્યાં સુધી સમાજમા યોગ્ય સ્થાન
 ન મળે, જ્યાં સુધી સૌના ભૂખ્યા પેટમા અન્ન અને આત્મામા ધર્મ
 અને જ્ઞાનપ્રકાશ ન મળે અને જ્યાં સુધી સૌને કાર્યક્ષેત્ર ન મળે ત્યાં
 સુધી હું સુખે નહિ જંપું—આ મારી પ્રતિજ્ઞા, આ મારું નયન. જરા
 મળૂં કર, દિંમત ગમ્ય તારા દુઃખો અને મદનશીલતાએ મને નરવ્યો
 છે અને તારી સખૂરી અને સન્ન્યાઈ મને ટકાવશે. જો તું લાગી પડીશ
 તો મારાથી નહિ ટકાય, જો તું નિર્બળ થઈશ તો મારા પગ લીના
 નહિ રહી રાકે, અને જો તારું સાચું ગયું તો મારું સરન બાલ્યુ જરો

આ, આવ, આપણે સમઠુઃખી બનીને સુખને હઢોળી જગાડીએ ।
આ, આપણે જગતને નવો માનવતાનો ધમ આપીએ । આવ, આપણે
સુદ્ધિના રથને ઉતારીએ ।

ભોળો : અરે ભાઈ, હવે ભાગી નહિ પડું, નબળોય નહિ પડું
એવો હતો ત્યારે પગ ભાગી ગયા હતા, નબળાઈએ હીર હરું હતું.
સદાનુભૂતિ મને તનુ બગ આપણે, આપ । દુઃખ તો ભોગવી નાખું,
પાનું દિલના ડગલાય, તિરસ્કાર, અપમાન અને જાકારો અમારાથી નથી
મળેવાતા તે આજે તનુ ડગત આપ્યું હવે શા ભાર છે દારુણ
દુઃખના કે મને તોડી રહે ? શા ભાર છે પાપના, ગાલચના કે ખૂરાઈના
કે અમને પટ્ટીને બવનું ભારણ મિથ્યા ડરાવી નાખે ?

એવતવસારી-(રાગત)

લીએ ગતી દૂરીયા નુ, ભટ્ટીયા ખૂણે-ખાચરે,
આ આખના આમુ વડે કારીયા હુખની આગને,
વેરાત સમઆ વિમમા અગમિત અરે મુદ્દા પગ્યા,
તે યમમની મૂત્રીયા નુ જાત્રીયા મીડી ચેતના.

—વિહારી

(બ ન એકબીબને ખમે દાગ મૂકીને બચ છે.)

ત્રૈલોકી નુ દને, અત્રૈલોકી નુ ગયા,
જગાડ મારું, જલ મારું, જાતવાદી નુ ગયો.

—કડાપી

(અવરિસમાળી)

શ્રમજીવી-જગૃતિની પહેલી પળ

જેમ જેમ લોકજ્ઞાનને હાથવાના પ્રયામે મૂડીપતિઓ કરતા જાય છે તેમ તેમ તેનો પ્રતિકાર પણ નેટલા જ બળથી થઈ રહ્યો છે. જુદા, શોષણ કે લૂટના પ્રતિકારની જેટલી ચક્તિ અને તમત્તા, તેટલી જગૃતિની પ્રતીતિ આ સામાન્ય નિયમ છે.

નવા સુધી પ્રજામા ચલ્લાન નહોતુ અને નવજાગૃતિના માવીતરે મમી કિંમત, પ્રભુની મરજી અને મતોપ જેવી પ પાળનારી વિચારણા લાવના જાગતી હતી ત્યા સુધી જેમ કચર્યા તેમ તેઓ કચરાયા, જેમ લૂટ્યા તેમ લૂટાયા અને જેમ દોર્યા તેમ મેદાની માફક દોગયા. આજે મધુ પત્રતાતુ જાય છે હક્ક, મલ્લો, સમાનતા અને ભ્રાતૃભાવ જેવી નવી નવી નક્કર વાતો શ્રમજીવીઓ મમજતા થયા છે ઓછા-વત્તા પ્રમાણમા દુનિયા આખીમા આ જગૃતિ અનેક સ્વરૂપે દેખાઈ રહી છેઃ કોઈ ગ્યજે વર્ગ-વિગ્રહના વિકૃત સ્વરૂપે દેખાય છે, કોઈ સ્યજે હડતાલ અને હુલ્લડ સ્વરૂપે, તો કોઈ ગ્યજે આ જગૃતિના પ્રથમ પગલારૂપી દુઃખ અક્ત ડરવા અને માગણીનુ સ્વરૂપ નક્કી કરવા માટે ભરાતા પરિષદ, સભા, સંઘ કે એવા કોઈ સ્વરૂપે.

પહેલા સ્વરૂપમા કચરાયેલાઓ પોતાનાં દુઃખની વરાળ રાખ્દેનાં કાટે છે, પછી કામ કરવાનો હંકાર કરે છે, અને પછી પ્રજાની સમ-

જૂતી, સારમાણસાઈ, સરકૃતિ કે દોરનાર સત્તા યા નેમની દોસ્વણી-
મુજબ વર્ગ-વિગ્રહ વધે છે કે સ્વરૂપ બદલે છે. વર્ગ-વિગ્રહનું છેલ્લું
વિગ્નસિત સ્વરૂપ જગતને રશિયા દેખાડે છે.

હિંદમાં મિલમજૂરોનું યુદ્ધ હડતાલની ભૂમિકા સુધી પહોંચ્યું
છે, ખેડૂતોનું યુદ્ધ કરના બદલામાં માલ-મિલકત લિલાઈ કરાવવાના
તખ્તે પહોંચ્યું છે, અન્ય શ્રમજીવીઓ પોતપોતાના સઘ અને સગ-
ઠનના જોર મુજબ ઓછી-વત્તી ભૂમિકાએ પહોંચ્યા છે, જ્યારે મધ્યમ
વર્ગ, એટલે કે સામાન્ય રીતે જે શ્રમ અને બુદ્ધિજીવી એટલે મિશ્ર-
જીવી છે અને જે વધારેમા વધારે નરમ, અનાથ, લાચાર અને
અવ્યવસ્થિત છે તે માત્ર પોતાના દુઃખ રડતા શીખે છે પરંતુ તે પણ
જાહેર રીતે સપૂર્ણ જોરપૂર્વક નહિ

શિસ્તપાલનની ભાવના, સરકૃતિ, વ્યાપારી ગણતરીબાજ બુદ્ધિ
એટલે વ્યવહારકુશળતા પાછળ વળગેલી અનેકવિધ જવાબદારી અને
સમાજનું પાગળપણું તેને ઊંચતાની હદે હજી જવા નથી દેતા. આ
સુરતી કે નસ્રત, આ સતોષ કે નબળાઈ, આ શિસ્તપાલન કે ગુનામી-
મનોદશા વિદાય લઈ લેશે ત્યારે જો મૂડીપતિઓ સવેળા નહિ જાગે તો
એમની શી રિયાત હશે તે કાણ કહી શકે ?

અધા વિગ્રહ શમાવી શકાય છે, નથી શકી શકતો એક વર્ગ-
વિગ્રહ. કા તો બને વર્ગ મડદાસમાં ચાપ કે કા તો બને ભિન્ન મટી
સમજૂતીથી એક થાય. આ જ વર્ગ-વિગ્રહનો અંત !

મધ્યમ વર્ગ જ્યારે જાગે છે ત્યારે અજાણ જોવા ગમાર માણસો
પણ કેટલું નગ્ન અને નક્કર સત્ય પ્રજ્ઞ પાસે રજૂ કરી જનતાના
સુગત પ્રાણને જગાડે છે તે આજે જાગૃતિના પ્રસવકાળની વેદના
અનુભવતો સમાજ ઠેર ઠેર બતાવી રહ્યો છે અજાગૃત પ્રજ્ઞને પોતાના
દુઃખનું ભાન પણ હોતું નથી, એને દુઃખ રડતા પણ નથી આવડતું,

કાઈએ માનેલો જ નહિ. આજે, બિરાદરો, તમે બધા મારા કાની થોરુ ભનેલા અને સેથિયાના તપલા ખાઈ ખાઈ રીધા થયેલા છો એટલે તમે તો ખસૂસ સાબલશો જ. મારુ જિગર કઈ કઈ કહેવા કાત કાત થઈ રહેલું છે. મારા દિલની વાત તમેને કહીસ.

બિરાદર ! તમે મારી ઉંમર સુ ધારો છો ?

પચાસ ? ના, બાવા....ના ! મુને બત્તીસ સાલ જ થઈ છે તેટલું-મા તો મારા બાલ બી પાકી ગયા છે અને હુ બુધો થઈ ગયો છું. કેમ, કહુ ? સેથ નામદારની કૃપાસી, ફઝલીહુસેનની રહમતી !

નાનો હુતો તીવારે બુધા બાપને જોયેલો. થોરાક મોતો થિયો તીવારે નેકનામ ફઝલીહુસેન સેથને જોયો. આ દુનિયામા-દેસમા ભાદાની ઓરદી, સેથની રાધની, ગોદામ, દુકાનનો અધારો દોજખ જેવો ઓરદો અને રાત્રે સેથની દુકાનનો ઓતલો દેખેલા. આજે આ નવી દુનિયા, બિરાદરો, જોઈં છું અને મારુ રજદિલ ઊદુ ઊદુ થઈ જાય છે !

બિરાદરો ! પડિયાની ઇસ્કોલમા આ ફિદાએ થોરી ધૂર પાતી ઉપર નાખેલી, અને મદરસામા થોરાક કલમા પરેલો, ત્યા તો મારા બાવાજન મને અગિયાર વરસનાને મુબઈમા સેથ ફઝલીહુસેનને વા મૂકવા આવ્યા-પચીસ રૂપિયાનુ દેતુ કરીને સેથ અમારા સગા હુતા એટલે રહમ ન કરતા હોય તેમ મને ગરીબ સગો જાની રાખી લીધો-ઉમેદવારી કરવા, મુક્તની ગુલામી કરવા ! પગારનુ બે વરસ કામ સીખ્યા પછી ફિદાને કામ સીખવીસ, હુસિયાર કરી દર્દસ અને આગલ ઉપર ચાનસ મલી રહેસે એવુ એવું ઘનુ-ઘનું સેથ સાહેબે મારા બાવાજનને તીવારે કીધેલુ

પન બાવાજન થોરા વખતમા ગયા બેહિસ્તમા, એટલે સેથને કોણ પૂછે કે ફિદાનું સુ કીધુ, સુ સીખવ્યુ અને સુ ચાનસ આપિયો ? હુ હુનો નાનો...ગરીબની વકીલાત જાન કરે ?

મારા મેથ મવાર-સાજ ખાધેલુ પચાવવા ફરવા જાય તેની પાત્ર વરસની દીકરી હુગ્ગાઈને માથે લે મુને પન માથે મેથની ગરમ માલ ઉપારીને આવવાનુ કહે થોરુ ચાલીએ ત્યાં તો મેથ સાહેબ ફરમાવે “ ફિદા, હુગ્ગાઈને ઉધારી લે, તે યાકી હોમે ” તેજ વચ્ચેના અગ્નિ બૂખો ફિદો જરા ખી યાક જ નહિ ને ! રસતે ચાલતા હુગ્ગાઈ ગમડગ ખરીદે એટલે ફિદો તેજ ઉધાવી લે થોરી વાર પછી ખાવાના પરીકા લે અને ફરમાવે “ ફિદા, આ જરા ઉધાવી લે ” ફિદો પરીકાય ઉધાવે હુગ્ગાઈ ફિદાઉપી થોરા ઉપર ખેસી તેની તોપી ઉપર ખાવાનુ પરીકુ મૂકી મઝેમી ખાયા કરે, ફિદાઉપી થોરાને હાડિયા કરે, મેથ હગ્ગમી હસિયા કરે અને ફિદો ભાર અને લાતસી દબાયા કરે. મરી જાય તોયે સુ-થોરા મેથનો લરકો છે ?

ખિરાદરો ! આ મારું પેદલુ લેસન ! સમજિયા ને, કે ફિદો સુ સીખ્યો અને સેથે સુ મીખયિયુ ? ન સમજિયા હો તો કંડી દેઉં ? કે ફિદો સીખ્યો હુગ્ગાઈને ઉધાવવાનુ, તેના ગમડરા ઉધાવવાનુ, તેના પરીકા ઉધાવવાનુ, અરે, માનુમ મરીને થોરા મનવાનુ ! આ લાયકાત ઉપર-આ હોસિયારી ઉપર ફિદાને ચાનમ મતનાનો હુતો અને સેથ ફઝલી બાપને દાધેલો ખોલ પાતનાનો હુતો ઉમેદવારીમાયા જુદમી સેથિયા પામેથી ઠઈ મિખાતુ નથી એમ ફિદા આજે નીખ્યો છે ખિરાદરો ! આ જાતના કોઈ ઉમેદવાર રહેમો નહિ કે ગળમો નહિ.

આ ફિદાએ ધનીનાર કતાલીને મરી જવાનુ મન ડીવેલુ, ધનીનાર પાપ કરવાનુ દિલ થયેલુ, પન કુરાનના કતમા પરેલો ને ! એટલે આ ફિદાએ પાપ નહી ફાધુ, થોરી નહી કોંપી અને મરી પન નહી ગિયો આટમઠા કહેવા આદી છે-છેલો છે.

ખિરાદરો ! નન વરસ પછી હુમારે પગાગી નાન કરી તીનાર

એ ' મામૂલી વાત ' સેથ સાહિબને ગમી જ નહિ. " કામ કર. હું સુ આપીસ, ખુદા આપી રહેશે ! " એટલી જ વાત ડહી. આપને જ મહિના વધારે ખેડ્યા. ન તો સેથે કંઈ આપ્યું કે ન ખુદાએ કંઈ આપ્યું. મુફતની મજૂરી કરવા સિવાય કંઈ કામ આવિયું નહિ એટલે કા જાઉં ? બધે કંઝલીના જ ભાઈ હોય ને ! મારું માથું ફરી ગયું. કયાય ભાગી જવાનું નહીં કયું ? સેથ જાની ગયા કે કિદો હાથમાસી જાસે મુફતનો ગુલામ ખોઈ ખેસીસુ આમ સમજીને રૂપિયા છતો પગાર બાધી આપ્યો. કિદો થેરી ગયો રાધણીમાસી દુકાનમા બયો. રૂપિયો આપી રાટલો લઈ લીધો.

જ્યાગે પેલ્લો પગાર મલ્યો ત્યાગે, બિરાદરો, હું નાચ્યો હુનો તેમાથી તોપી લીધી, સદરો લીધો, ચોરજાનરમાસી લેથો લીધો, જોરા લીધા અને આઠ આના આધરા ફકીરને દીધા. કેવો મીઠો પેલ્લો પગાર !

આ કિદાએ સેથને રાતલી રલીયે દીધી છે અને પકાવી બી દીધી છે, છતાં પામ્યો સુ ? કિદાને કામ મલ્યું છે, બલ્લો નહીં મલ્યો કિદાએ સેથને રાજી રાખવા ખુસામત ધની કાંધી છે પન મીથો સખદ કે સુખન પણ પામ્યો નહીં કરમની બલિહારી જ કહેવાય ને ! અલ્લાહ મિયા પૂછસે, બિરાદર, અલ્લાહ મિયા પૂછસે એ સેથિયાને અંજામને દિવસે !

બિરાદરો, સવારથી મધરાત તક સખત વૈતરું કરીએ એટલે ભૂખ તો લાગે ને, પન ખાવા કેન દે ? કાળજી ખાઈએ ? બિરસા-મા દોરિયું હોય તો ચાઈ પીવા મલે ને ? સેથ કંઈ કામ ન કરે, ખાઈ-પી, આરામ કરી, દુકાને આવી ફૂની ફૂની ગાદી ઉપર બેઠી ચાઈ પીયા કરે, પૂરી-પગોરી, ફરટ ખાયા કરે; સરખત, સમોસા અને ચાઈસ-કરીમની પલેટ પર પલેટ ઉડાવિયા કરે-તે પન આપની જેના ભૂખા

દાસ ઢાયા પીસનાગએ સામે ! જગત સરમ નદિ, જાગતી નદિ,
આપન તગર તગર જોયા કરીએ

આજ, દિન તક તો, બિગદો, આને કિસ્મતના ખેત નમકો,
અપના બંધનસીંગ સમકોએ એટલે ચૂપ ઊભો રહેતો, પન આમ હિન્દો
સાને રહેવા દે ? તુરત બ્રમ માટે 'દિન !' હુ આસામા ને આમામા
દોરતો દોરતો જાઉં કે કંઈક આવતુ મનમે બિગદો, તમે પૂછો 'કા
કે સુ મલ્યુ ? ચાઈ કે પાઉ ? કદા દઉ ? મલ્યુ મલ્યુ, બિગદો, મલ્યુ -
ખાલી બસી-ખાલા પલેટ ઉધાવવાનુ અને તેજસ સાક કરવાનુ !

ભાઈઓ ! તમને સુ નહી જાગતુ કે જૂથમી પત્તરી ગઈ છે !
નહિતર જૂખાને આવવાનુ ન મલે અને ખાઈને બેસેલા વધુ ને વધુ
ખાયા કરે અને પેત બગારિયા કરે ! આ બધુ તમે ચલાવી લેમો !
તેની ખાણી-પીણીના પરદરશનો જૂખાની સામે ચલાવી લેમો ! દબ્બુ
પન જૂખા જૂખા તેમેથિયાની નામે મેવાની માકક તગર તગર જોયા
કરસો અને કરમને રોયા કરસો ! બિગદો, કેઉ છુ, ખુનાને માથે
રાખીને કેઉ છુ કે કિસ્મતને જૂમી નાખો મેથિયાને ખવરાવી વેથિયાને
જૂમે મારનાર એ ખુદાનેયે જૂમી નાખો આપનો ખુદા કોઈ જુદો છે !

અધારુ દોજખ જેવુ ગોઝમ, ગતર જેવી દુકાન અને અડધા
બખા તા કામ કરીએ સવાગની સાજ તલક પિસાયા કરીએ દવા-
ઉત્તસ કે પરી ઊંધ પામીએ નદિ, દિનમા દોસ દોય નદિ ત્યારે માન
તો પરીએ ને પન કોને પગ છે તમે માદા પરા કે મરી ગએ
તેની ! સી દિકર ને તમાગ અગની કે તમાગ દિલની તમારા ને અતુ
ખરીદનાર સેયને !

જ્યારે ચાઈને દતાસ થઈ ગએ કે કામ કરવાને કટાણે અપને
ત્યારે કોઈ દિવસ સેથિયા પામે જન માગી છું રતિયારે નાવા-તેવા,
દબ્બમત માટે કે કપડા દોવા માટે, કોઈ એકબીતાને જ મલકા ને

માટે રજની મામૂલી વાત કરતા પન સેથ કેવા છેરાઈ પરે છે તે જનો
છો કે ?

તમે કામને માટે નાલાયક થાઓ ત્યારે કા તો ધરમાદાની ધરિષ્-
તાલમાં હડસેલી દે અથવા તો વગર પગારે દેસમા ધકેલી દે છે. આ
સિવાય તે સું કરે છે ? તેને ગાડે લગાર ફેરકી થાય તો બોલાવે
ઝાકતર પતેલને, બોલાવે પાવરીને, બોલાવે દેસમુખને કે જય દોરતો
માથેરાન કે મામલેસર, કે કરી આવે દેવલાલી કે ઉટી. પણ તમે મરતાં
પહેલા થોરો વખત અગાઉ રજની અને થોરી મદદની માગની કરો
તો જુઓ કેવો બચ્ચા-ઈ-માકુની કાની સામો થઈ જાય છે તે ! મદદ
સાની કરે ? હજાર કરવા સખદ સુનાવી દે તે વધારામા !

તમારુ પૂરું થતું ન હોય અને પગારના વધારા માટે કાલા-
વાલા કરો તો તો સામો રરવા બેસી જાય, એને ટાઢ આવવા માડે,
સારી દુનિયાની ખોત તેના ગણા ઉપર આવી બેસે. બિરાદરો, તે દેવામા
દાતરડા જેવો અને કામ લેવામા ખપાળો જેવો છે ! તેની મોતર વધે,
માલા વધે તોપન તેરોતો ને રોતો-ત્યા તમારા આસુ ફાન લૂછે ?

પ્રમુખ સાહેબ : (એક જાણીતી પેઢીના માલિક અને શ્રમજીવી-
ના પ્રશ્નોમા રસ લેનાગ એક જાહેર વ્યક્તિ છે. તે ટકોરી મારી ભાષણ
બધ કરવાનુ કહે છે) એઈ મિતર ! તમે ઘણો સમય લીધો. લાખા-
લયક ભાષણો કરવાનુ આ સ્થળ નથી. બેસી જાઓ તમારું કહેવુ
સમજાન ગયું.

કિદાહુસેન : સાહેબ, મારા ન્લિની આગ બહાર કાઢવા દો !
વર્ષો થયા બેગી થઈ છે તમને તો પેલેથી જ બધુ સમજાયું હશે,
પન જેને નથી સમજાયુ તેને સમજવા દો અમારુ દુઃખ અમને પૂરું
રરવા દો. મને અતકાવો નહિ. મારુ જિગર ફાટી જાય છે !

પ્રમુખ . બધું કરે આખી રાત જોની નથી રહેવું અને તે અમારું કામ પૂરું કરવા દે જોની જાઓ. ખીજા કોઈને કોઈ કહેવું છે .

સાબળનારાઓ પ્રમુખ સાહેબ ! ફિદાદુમેનને બોલવા દે અમારા સહુની આગ તેને મોટીથી કાઢવા દે. અમારા સૂતેલા પ્રાણને જાત કરે તેવું એનું કરુણ બયાન ચાલુ રાખવા દે. આખી જિંદગી મમજ્યા વગર રહવામા કાઢી છે તો એક રાત વધુ મમજપૂરક કરુણ રુચ્છ સાબળવા દે ! ફિદાદુસેન જિંદાબાદ ! આજ રાત જિંદાબાદ !

પ્રમુખ પાંચ મિનિટનો વખત આપુ છું.

ફિદાદુમેન . ભાઈઓ, આ ફિદો આજ તક એમ માનતો હતો કે તે એકલો જ હુ ખી છે, એકલો જ ફજલીદુમેનનો મિકાલ કે કોલિયો બની રહેલ છે, એકલો જ જિંદગી દારી બેરલો છે પણ આજે માત્રમ પર છે કે આ બગરેલી દુનિયામા ચેર ચેર ફિદો છે અને ચેર ચેર તેના ખૂતના ચૂમનારા-સિલાઉ પોઝારનારા ફજલીદુમેન પણ છે "

આ ફિદાને, ફિદાનો વાતને, તેના હુ અને ફજલી મેંથ નહે તો સમજ્યો, ફિદાને ફિદો જ સમજો ! આપતને અપનાવાલો જ નમજો, ખીજા કારી સમજો ! ભાઈઓ, આંદો તમારા સહુમા હુ તો ફિદો જ દેખુ છું તમે મને ખસૂત સમજમે જ એમ માનીને પૂકુ પૂકુ કે તમે સેધિયાની આવી વાતકી વર્તણૂક ચલાવી લેસો ! તમારા સહુનાં નહેનતથી ચાલતા ધધામાની ધી-કેલા તે જમે અને તને તેના છોતરા ને છોકરા ઉધાવ્યા કન્મે ? તે મોજ માટે માધેરાન, માનલેલન કે કોઈ દોજખ કે બેદિસ્તમા ફરિયા કરે અને તમે માદગ માદગ એક રાજનો અથવાનિયામા જગ પાળુ ન પાને તે નિબારી દેમે ! બેચે, નિતાફરા બોલો, તમારા ગાવરી, ગન્ના, બાં, જિંદા નહેને તમારો સેધિયાના સારથી ખરખરના હજુ પાળુ દેનિયા કન્મે !

તમારી મહેનતસી મલેકુ તમારો સેચિયો વડા મુલ્લાંજી સાહેબને આપી દે, મોજમજમા દે કે ઉદાવી દે કે અગત્તા-અગત્તીમા ખર્ચા નાખે અગર તો છાપામા મોટા ગનાવા ફદ-ફાજામા પોતાના નામે ભરાવી દે અને તમે કંઈ પામો નહિ તે ચલાવી લેમો ?

સાબળનારાઓ હરગિજ નહિ ! હરગિજ નહિ !

ફિદાહુસેન . ભાઈઓ ! હું અત્તીસ માલતો ચિયો. તન વરસ ઉમેદવારી અને અરાર વરસ ચિયા તોકરી કીધી પન કમાયો સુ ? નસીખમા ઓરદી મલી નથી. પૂરુ-પાધરુ ખાધુ નથી. ખે પૈસાની ચાઈ અને પાઉ ઉપર ભૂખ લાગે તીવારે ખુદાના સુક ગુજરુ છું.

કહી દઉં, એક દિલની છાની વાત ! ખેઅદખી થતી હોય તો માફ કરજો ખિરાદરો ! શાદી કરી દિલની આહ કાધવાનુ અખી તન્નડ બો થેકાનુ નથી ! કાસી મલે, સેથ કઝ્જીના રૂપિયા બાવીસમાસી ?

ગરીબીએ લતવા દીધો નહિ મેથે હુરખાઈને ઉપારતો નવરો રહેવા દીધો નહિ. અને પછી તો દાત્યો ગોદામમા. ત્યાથી માથુ ઊંચું થવા દે તો લતુ ને ? ભક્ષા, લન્યા વગર દી વલે કેમ ? એટલે સૂતથી સર થયેલો ફિદો પચીસમા પૂરો થઈ જસે ! ખિરાદરો, ફિદો આવો તેવો જસે. ન પદ્તો રહ્યો, ન પાદોસીનો, ન દુનિયાનો રહ્યો કે ન રહ્યો દેસનો ? ન રખ મલ્યો ન રોટી. જિંદગીભર રોતલી પાછલ દોર્યો પન પૂરી-પાધરી મલી જ નહિ !

સાબળનારાઓ : મૂડીવાદનો અંત લાવો ! શેઠાઈને તોડી પાડો ! ઇન્કિલાબ જિંદાબાદ !

પ્રમુખ : શાન્ત થાઓ ! શાન્ત થાઓ ! મિસ્તર ફિદાહુસેન, બેસી જાઓ. ધમાલ ન મચાવો. સભ્યતા રાખો.

સાબળનારાઓ . શાન્તિ ! પ્રમુખ સાહેબ, શાન્તિ તો મસાણુમા ! ખિરાદર ફિદાહુસેન, ચાલુ રાખો ! તમારુ કરુણ સંગીત ચાલુ રાખો !

પ્રમુખ (ટોડરી વગાડે છે) ચાન્ન થાઓ ! બેની મળઓ !

માલગનાગઓ - પ્રમુખ આદેશ, તમે મેની નમ્મે. તમે
 દિદાને નુ નમન્ને ? મૂડીપતિ છે આ ધનાય નથી, દિવની આદ છે,
 દિલની આગ છે ! દિદાદુમેન જિદાયાદ ! દિદાદી આગ દિદાયાદ !
 દરુબુ રુન્ન જિદાયાદ ! ધોર અસાન્નિ જિદાયાદ !

(પ્રમુખ બહીને ચાલતા થાય છે.)

માલગનાગઓ જરા દો, એ પૂછપતિને જરા દો આપણો
 નામો પ્રમુખ દિદાદુમેન દિદાને દિદો જ નમન્ને, દરના ન નમન્ને.
 દિદાદુમેન જિદાયાદ !

(સખા બીજરાન રે.)

માતાની ઝંખના

અનિલે પોતાની માતાને જોઈ હતી, તેનો ખોળો ખૂંદો હતો, અનેક વાર તેણે તેને હસીને હસાવી હતી, વગેરે વાતોની સ્મૃતિ પણ તેને નહોતી. પોતે દોઢેક વરસનો હતો ત્યાં તો તે અદૃશ્ય થઈ હતી પણ જ્યારે તેને ધરના જૂના સામાનમાંથી પોતાને તેડીને ઊભેલી માતાની એક છબી મળી ત્યારે જ માતાની ઝંખના તેના દિલમાં જાગી. જેમ જેમ તે માતાની કલ્પના કરતો ગયો તેમ તેમ મનોમન માતાની જ નહિ પણ માતૃત્વની પણ મધુર-મ ગળ મૂર્તિ તેના હૃદયપટ ઉપર અકિત થતી ગઈ અને દિલમાં માતૃમિલનની ઝંખના વધતી ગઈ. ધરના માણસોની ચડાળ જીભે વર્ણવેલી માતા કોણ હતી ? કેવી હતી ? વગેરે બધી અમગળ વાતોને બદલે તેના દિલમાં નર્ત્ય શુદ્ધ માતૃત્વ સ્થપાતું હતું.

વાત એમ હતી કે અનિલની માતા જ્યારે તે દોઢ વરસનો પારણામાં પોઢતો ધાવણો બાળક હતો ત્યારે ધર તજીને ક્યાં ચાલી ગઈ હતી, પણ ક્યાં, કોની સાથે, અને શા કારણે તે કોઈ કહેતું નહિ, પણ જ્યારથી તે ભાગી ગઈ ત્યારથી અનિલના કાકા પુરુષોત્તમ ગામમાં અનેકની ખાટી-મીઠી ચર્ચાનો વિષય બન્યા હતા અને ટીકાથી કટાણી આક્રિંકા તરફ ચાલી ગયા હતા, જ્યાંથી હજુ સુધી ન તો પાછા ફર્યા હતા કે ન કોઈ ખબર મોકલ્યા હતા અનિલને મન આ એક અગમ્ય

નમર્યા ૪૮ દત્તી અને ધનમા વતી સામાન્ય વાતોમાથી કહીએ. મેઝરીને
નેને તે ઉકેલવાની દત્તી લોકનિર્મલ કે લોકસાધક નમાન્યુવનની પ-
સીંગી છે અને અનેક કેવળનો ઉકેલ તેમાથી સાપડે છે.

અનિલ મજૂરી સહયો કે તેના પિતા કીસનદાસ વ્યાર ૫-૪
ત્યાગે તેની ઉમર ૮૫ વરસની અને તેની માતા માયાની માત્ર ૧૮ વરસ-
ની દત્તી. માયાના મામાએ અને તેટલા વધુમા વંડુ દુમા લઈને આ
વન-મજૂર યોગ્યો દત્તો. બદારગામ દીકરી ન પન્નાવાની કાશી-
એની પ્રચલિત રીતેને કારણે માયાની ખૂબમા બેઠેલી વિધવા મામાએ
આમા ખીજવર સાવના લગ્નની સનતિ આપી દત્તી.

જન્મ પછી બે વર્ષે અનિલનો જન્મ થયો અને તે માત્ર એક
વરસનો થયો ત્યાંતે કીસનદાસ પ્લેગથી આ દુનિયા તરુ ખીજ દુનિયા-
માં ચાલી ગયા. પાછા રહી જીવકર કમ્મલિ ગરના, નમ્મરુ પાજ-
લિધરા અને આધાર વગરનો ધાવણો બગક. કીસનદાસના નાના
ભાઈના લગ્નની આછી આછી દૂરની નાનાના પન્ના આવી અદ્ય
ચેતે જઈ મોટા વખત મન્નાર ભાઈની આજની સરમ દટી, પછી તે
ધીમે ધીમે લગ્નના બેઠા ને લાખા દત્તી તે અગાનક રૂલખાની દીકરી
બની રહી અને તેના કાગ-પત્રાએ જ રમ્મો ના ૧ કો ૭ મેરમ ન
ખૂલેખૂલે ને કહેવા લાગે. પછી તે અનેક મનની કવરનત અને
પતન થઈ જવા ત્યા નીચી નિધિતિને તન પડાની. પછી તેના
૪૫ હેવ, મહેતા દીકરી ન નિધિતિ તેની રિધિતિ લેવ, પન્ના લગ્નના
મોટા અન્નને પહેલા પોતે તેની રિધિતિ ન લેવ કે તેની રિધિતિ નુનમ.

માતાની ઝંખના

અનિલે પોતાની માતાને જોઈ હતી, તેનો ખોળો ખૂંદો હતો, અનેક વાર તેણે તેને હસીને હસાવી હતી, વગેરે વાતોની સ્મૃતિ પણ તેને નહોતી. પોતે દોઢેક વરસનો હતો ત્યાં તો તે અદૃશ્ય થઈ હતી પણ જ્યારે તેને ધરના જૂના સામાનમાથી પોતાને તેડીને ઊભેલી માતાની એક છબી મળી ત્યારે જ માતાની ઝંખના તેના દિલમાં જાગી. જેમ જેમ તે માતાની કલ્પના કરતો ગયો તેમ તેમ મનોમન માતાની જ નહિ પણ માતૃત્વની પણ મધુર-મગ્ન મૂર્તિ તેના હૃદયપટ ઉપર અકિત થતી ગઈ અને દિલમાં માતૃમિલનની ઝંખના વધતી ગઈ. ધરના માણસોની ચડાળ જીભે વળુંવેલી માતા કોણ હતી ? કેવી હતી ? વગેરે બધી અમંગળ વાતોને બદલે તેના દિલમાં નયું શુદ્ધ માતૃત્વ સ્થપાતું હતું.

વાત એમ હતી કે અનિલની માતા જ્યારે તે દોઢ વરસનો પારણામાં પોઢતો ધાવણો બાળક હતો ત્યારે ધર તજીને ક્યાં ચાલી ગઈ હતી, પણ ક્યાં, કોની સાથે, અને શા કારણે તે કોઈ કહેતું નહિ, પણ જ્યારથી તે ભાગી ગઈ ત્યારથી અનિલના કાકા પુરુષોત્તમ ગામમાં અનેકની ખાટી-મીઠી ચર્ચાનો વિષય બન્યા હતા અને ટીકાથી કટાણી આક્રિંકા તરફ ચાલી ગયા હતા, જ્યાંથી હજી સુધી ન તો પાછા ફર્યા હતા કે ન કોઈ ખબર મોકલ્યા હતા અનિલને મન આ એક અગમ્ય

નમન્યા ન દત્તી અને વનમા યતી સામાન્ય વાતોમાથી કહીએ. મેઘચીત્રે
તેને તે ઉદ્દેશવાની દત્તી લોકનિદા કે લોકસાચકા નમાન્યકવતની પા-
શીલી છે અને અનેક દેવકાનો ઉદ્દેશ તેનાથી સાપડે છે.

અનિલ વદખી સચો કે તેના પિતા કીમનદાસ જ્યારે ૪૦ વ
તાકે તેની ઉંમર ૪૫ વરસની અને તેની માતા માયાની માત્ર ૧૧ વર-
સની હતી. માયાના મામાએ જાને તેટલા વડુમા વડુ દુન્યા લઈને આ
વન-વનજીથ યોગ્યો હતો. બહારગામ દીકરી ન પન્નાવવાની કહે ની-
ઓની પ્રચલિત રીતેન કાળે માયાની ખૂબીમા બેઠેલી વિધવા મનમાં
આસા પ્રીતવર સાચેના કાળની સમતિ આપી હતી.

ત્યજ પછી બે વર્સે અનિલનો જન્મ થયો અને તે નાર અને
વનનો થયો ત્યાનો પ્રાન્નદાસ પ્લેયથી આ દુનિયા નીચી ગીડ નિસા-
ના નાલી ગસા પાછા રહી જમકર કમરકે ગરીના, ગમરુ બધ-
વિધા અને આધાર વગરનો ધાવેના પાશકે કલ્પનદાસના નવ
બાઈના જન્મની આછી આછી દુની નાનાના પખુ આવી આ ન
પને ની રાકા વખત નાના બાઈની આજની રાત્રી દરે, પછી તે
પીને પીને બાઈના પેદા જે બાની હતી તે અમાનક દુન્યાની દીકરી
જની ગઈ અને તેના કામ-પણાએ જ રાત્રી નાના કાંઈ ને નેમ ન
ખેડે ન કહે ના જાના પછી તે અનેક વનની કલ્પનદાસ અને
પત્રા થઈ વન ત્યા સુધીની નિર્ધારિત રાત્રી પડેલી. રાત્રી નેમ
ત્યા દેવ, નંદાવ કરીને ધર નિર્ધારે તેરી દિવસી નામ, પખુ વનના
મેઘા વનને પહોંચી વેળે તેરી નિર્ધાર નામ કે તેરી નિર્ધાર નામ.

પ્રયત્નપૂર્વક જીવનને કચરી, ભાવના મારી નાખી, કોઈ પણ પ્રકારના રસ વગર જીવે છે, પણ મોટે ભાગે તો તે વિકારમા સંપૂર્ણપણે ગળી જઈ વિકારમૂર્તિ બની જાય છે તે અથ બને છે. ગૃહજીવનના અતર્ગત સડા આ અથતાનું પરિણામ હોય છે. પ્રથમ મનમાં છુપાયેલો વિકાર દષ્ટિમા દેખાવા લાગે છે અને ત્યાંથી શરીર સુધી વ્યાપી તે પશુતાની હદ સુધી પહોંચી જાય છે. ગરીબ દુનિયામા મોટી ઉંમરના કુવારા-ઓમા દેખાતો વિકાર આવા કારણે જ છે. પૈસાની ખામીએ ઊભી થતી કુવારાપણાની દુખ સ્થિતિ સમાજનો એક અતિ ભારે પ્રશ્ન છે. માયાએ મોટી ઉંમરના કુવારા દિયરની આખમા પશુતા દેખી. અતિ મૂઝાઈને આગળ-પાછળનો વિચાર કર્યા વિના પ્રભુને ભરોસે આળકને મૂકી તે ભાગી નીકળી.

પછીની હકીકત અસ્પષ્ટ હતી કોઈએ માયાને અમદાવાદમાં તો કોઈએ તેને વડોદરામા જોઈ હતી એવી ભિન્ન ભિન્ન વાતો સંભળાતી, પણ એક વાત તો તે ઉપરથી નક્કી થઈ કે તે અમદાવાદ, સુરત કે વડોદરા જેવા શહેરની કોઈ સરથામા હતી

માતાના ગૃહત્યાગ પછી અનિલને કોઈ ઉછેરે તેવું નહોતું એટલે તેની એક ફાઈએ તેના ઉછેરનો જોગો લોકજાગે માથે લીધો હતો. જેટલી કાળજી અને પ્રીતિ તેને તેની નિર્જીવ મૂર્તિઓ માટે હતી, જેટલી ફળીમા ચાલુતા કચૂતરા માટે હતી, તેટલી નમાયા-નખાપા દુઃખી જાળક માટે નહોતી. તે આકસ્મિક એક જાળકના ઉછેર પૂરતી માતા બની હતી, પણ તેનામા માતૃત્વનો મધુભાવ કદી આવ્યો જ નહોતો—જાકી તો તે ધાર્મિક વૃત્તિવાળી હતી ! જ્યારે બોર્ડિંગમા મૂકવા જેવડી અનિલની ઉંમર થઈ ત્યારે તેને એક અનાથાશ્રમમાં અનાથ તરીકે દાખલ કરી દીધો આ સમયથી જ માતાની ખોટ તેને જણાવા લાગી. અનાથાશ્રમમા સગવડ મળવા છતાં પણ જીવન-

મા ખીયારાપણુ આવતુ હતુ, ઉછેર થતો હતો છતાં પણ તેને જીવન-
મા ખાલીખમપણુ લાગતુ હતુ, પ્રતિક્ષણે જીવનમા કંઈ ને કંઈ
સમજ-પ્રકાશ ભરાતો હતો છતાં પણ ત્યાં ધોર અધકાર દેખાતો
હતો. ખીજા બાળકોને પોતાથી લિન્ન રિયનિમા જોતો ત્યારે સહજ
તેના મનમા થઈ જતુ કે ‘તેને તો માઆપ હશે, પણ મારે ક્યા
છે કોઈ? હું તો અનાથાશ્રમનો બાળક!’ અચાનક તે વિચારે ચડી
જતો કે, ‘માતા શુ કામ ચાલી ગઈ હશે? કોઈની માતા ચાલી જતી
નથી ને પોતાની જ માતા કેમ જતી ગઈ? શુ કાઝાએ પરાણે કાઢી
મૂકી હશે? હશે, ગમે તે કારણ હશે પણ તે સુખે તો નહિ જ
ગઈ હોય! કોઈમા પોતાના બાળકને તજીને થોડી સુખે જઈ શકે છે!’
તેનું હૈયુ પોકારી ઊઠતું ‘મા, મા, તારે કેટલુ યે શોખનું પડ્યુ હશે!
કેટલાયે કડવા ઘૂટડા ગળવા પડ્યા હશે! કેટલાયે મર્મના ઘા છૂપા
છૂપા સહવા પડ્યા હશે! માતા, મમતાનો તાર તોડતા તારું દિલ
તૂટી ગયુ હશે! આનો બદલો, મા, જીવીશ તો વાળીશ! મા...મા...!’

પ્રતિદિન માતા માટેની તેની ઝખતા વધતી જતી હતી પછી
તો તે મેટ્રિક થયો સ્કોલરશિપ મેળવીને કોલેજમા નાખત થયો
સ્વરિથિતિ સલાળી શકે તેવા શક્તિ અને વય આવી ગયા, પણ
માતાની ઝખતા તો એક નાના બાળકની માફક જેવી ને તેવી જ રહી
તપાસ કરાવતા વડોદરા શ્રદ્ધાનંદ આશ્રમમાથી કેટલીક માહિતી મળી
કે, વર્ષો પહેલા એક દિવસે બેલાન અવસ્થામા કોઈ તેને લઈ આવ્યું
હતું ચાર-પાચ વર્ષ આશ્રમમાં તેણે અભ્યાસ અને નોકરીમા કાઢ્યા.
પછી માધવરાવ જોશી નામના એક દક્ષિણી બ્રાહ્મણ સાથે પુનર્લગ્ન
કરી સુરત ગઈ ત્યાં.....પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમા તે ગૃહસ્થ મેનેજર તરીકે
કામ કરે છે. માયાનો એક પત્ર ચાર-પાચ વર્સ પહેલા હતો તેમા
તેણે આશ્રમે કરેલી મદદના બદલામા આભાર માન્યો હતો અને

પચાસ રૂપિયા ભેટ તરીકે મોકલ્યા હતા. ત્યારપછી દર દિવાળીએ એ રીતે ભેટ નિયમિત મોકલે છે. આ માહિતી ઉપરથી તપાસ કરતા જણાયું કે એક વરસ થયા તે કુટુંબ સુરત છોડીને નાસિક ગયેલ છે અને ત્યાં સ્વતંત્ર ધધો કરે છે.

માતૃમિલનની તીવ્ર ઝખ્ખનાએ અનિલને સુખે ખેસવા ન દીધો. થોડા વખત પછી એક પ્રભુ-પ્રેમ-વેલા લકતની માફક તે પુનઃ ઉપડ્યો નાસિક. બે દિવસની સતત મહેનત પછી ભાળ મેળવી જ્યારે તે તેને ઘેર ગયો ત્યારે તેણે ત્રણ નાના બાળકો અને એક ૩૫-૪૦ વરસની ઉંમરની સ્ત્રીને ઘરમા જોયા. છાની રીતે પોતાની સાથેના ફેટા સાથે બાઈને સરખાવી જોતા અને બાળકો સાથે વાત કરતા તેને ખાતરી થઈ કે તે તે જ છે કે જેની તે વર્ષો થયા ઝખ્ખના કરી રહ્યો છે. આ રીતે તેને તેની માનસિક માતા મૂર્તિમત સ્વરૂપે મળી. તેનું દિલ નાચી ઊઠ્યું. આ બધો વખત તે બાઈ તેને નીહાળી રહી હતી. જ્યારે બાળકો સાથેની વાતચીતમાંથી તે નવરો પડ્યો. ત્યારે બાઈએ પૂછ્યું કે, ‘ભાઈ, કોનું કામ છે? અંદર આવો.’ અનિલ અંદર જઈ ચઢાઈ ઉપર બેઠો અને પોતાની ઓળખાણ આપી. બાઈ પહેલાં તો આ સાંભળીને આશ્ચર્યચ્છિત થઈ ગઈ. તેના મુખ ઉપર મિશ્ર લાગણીના પ્રવાહો એકીસાથે પસાર થઈ ગયા—શરમના! આનંદના! ગભીર વિપાદના! પોતાનું અંગત આત્મજન મુખદુઃખના કહિત રીતે વીતેલા વર્ષો પછી જ્યાં માડ ઠરીને ઠામ ખેસાયું ત્યાં જૂની દુઃખદ કથા ઉખેળવા અને વીસરાયેલા પૂર્વજીવનની વાત સ્વમુખે જાણવા આવ્યું છે તે વિચાર તેને અસહ્ય લાગ્યો. પુત્ર માતાની અંગત કથા જાણવા આવ્યો? જાણીને તેના દિલમાં શું થશે? માતા પુત્રને તે વાત કેવી રીતે કહી શકશે? વર્ષો થયા દાટી દીધેલી જીવનની અંગત વાતો ફરી વખત કયા સુખે ઉખેળી શકાશે? આ વિચારે તેને

વ્યગ્રચિત્ત કરી નાખી ત્યારે શું કરવું ? આવનાર અમ્મણ્યો જેને શોધે છે તે પોતે નથી એવું જૂઠું બોલીને આશાસહ આવેલાને પાછો કાઢવો ? તે પણ કેમ અને ? એક તરફથી વર્ષો પછી પોતાના જીવનમાથી સર-જેલો બાળક તેને મળ્યો, જેની સ્મૃતિથી અનેક વખત આખના આસુ અરુખલિતપણે વહેવરાવી અનિદ્રિત રાતો કાઢી છે, તેવા બાળકને કેમ છેતરવો ? શરમ અને દુઃખના દ્વંદ્વમા માતૃત્વ જીતી ગયું । તેણે અશ્રુસહ આખે કહી દીધું કે, ‘જેને તું શોધે છે તે અભાગણી માતા હું જ છું’ । જેના નામથી શરમાવું પડે તેવી કલકિણી માતા હું તું-તારા સમાજની અરુપૃથ્થ નારી હું જ છું ।’ અનિદ્ર એકદમ માતાના પગમા પડી ગયો અને રડી પડ્યો ‘બા ! હું એ કંઈ નથી જાણતો, હું તો જાણુ છું માત્ર મારી બાને-મારી જનેતાને । મા, મારે પૂરુંતું કંઈ નથી જાણવું મારે તારી દુઃખ વાર્તા નથી સાંભળવી એ કંઈ મારે માટે મારી બાની વાણી નથી. બાની વાણી બાળક માટે જીવી હોય. તે વાણીનો આ બાળક ભૂખ્યો છે તે મને તજ્યો ત્યાગ પછી લાગણી વગરના બીજાઓએ ઉછેર્યો તારી ઉપરનું વેર મારી ઉપર લેતા લેતા । પછી ઉછેર્યો અનાથાગ્રમે પાજરાપોળના પથ માફક દયાધર્મનિમિત્તે । પછી પડ્યો શહેરની વચમા ડોલેજની હોસ્ટેલમા । પણ કયાય મે નથી સાંભળી માતૃ-વાણી । જીવનભર તે વાણીથી હું વચિત રહ્યો છું. આજે એ સાંભળવા માગુ છું આજે મને તેની ભૂખ છે આજે મારી તે વાંછના છે, મા !’

મા-દીકરાએ કયાય સુધી રડ્યા કયું અને વાતો કર્યા કરી. બીજા છોકરાઓ પણ નવાઈ પામતા હતા કે આ નવો રડાવનારો અને રડનારો કેણુ છે ? શા માટે રડે છે ? શા માટે રડાવે છે ? કેટલાં રુદ્ધ એવા હોય છે કે જેનો ચેપ બીજાને જલદી લાગે છે, એટલે બાળકો પણ ચુપચાપ રડતા હતા આખો પ્રમગ અર્થગંભીર બની ગયો. સૈ

અપૂર્વ મિલન પામ્યા હતા છતાં પણ રડતા હતાં ! આ સુખ મિલન. અશ્રુમય કેમ તેય કોઈ જાણતું નહોતું ! ભૂતકાળના દુઃખ અને તેની વાતો હવે ગુજરી ચૂકી હતી, દુઃખભાર નીચે દટાઈને ભુલાણી હતી, તેમાથી પાર નીકળી જઈ શાન્તિના કિનારે સૌ બેઠા હતા, છતાં પણ રુદ્ધ કેમ ? ભૂતકાળ કે દુઃખભાર આસુ દ્વારા 'વહેવડાવી માણસ હળવો' અને છે એમ સૌ હળવા બન્યા.

માતાએ આસુ લૂછી બાળકોને કહ્યું, 'જુઓ, આ તમારો મોટો ભાઈ ! તેની સાથે વાતો કરો, હું દૂધ લઈ આવું.' માતા ઊઠી દૂધ અને કંઈ ખાવાનું લાવી તે દરમિયાન અનિલે આખા ઘરનું નિરીક્ષણ કરી લીધું કે સામાન્ય રીતે ઠીક ઠીક સ્થિતિના કેળવાયેલા દક્ષિણીના ઘર જેવું તે ઘર હતું—ઝોછી વસ્તુઓ અને ઘણું સુદર. ઝોછી આવક-ને પણ દક્ષિણીઓ કેવી રીતે વ્યવસ્થાથી સગવડભરી રીતે વાપરી જાણે છે તે જોઈ તેને લાગ્યું કે સિન્ન સિન્ન પ્રાંતો અને પ્રજામાં કંઈ ને કંઈ વિશિષ્ટ તત્ત્વો હોય છે, એટલે તેઓના પરસ્પરના મિલન રાષ્ટ્રીય અને સંસ્કારનો દૃષ્ટિએ અતિ મહત્વના છે. આ રીતે માતાના આતરપ્રાતીય અને આતરજાતીય લગ્ન પ્રત્યેની સૂઝ પણ ચાલી ગઈ તે જ વખતે માધવરાવ પણ આવી ગયા તે કંઈ પૂછે તે પહેલા જ માયાએ તેને કહ્યું કે, 'આપણે ઘણી વખત જેની વાત કરતા હતા તે મારો આ બાળક આજે મને શોધતો શોધતો મળવા આવ્યો છે.' અનિલ તરફ ફરીને તેને કહ્યું, 'બેટા, આ તારા કાકા. એણે તો મારું અનેક રીતે રક્ષણ કર્યું છે અને જગતમાં જીવવા જેવું રહેવા દીધું છે. જો એ ન હોત તો તારી માતા કૃતરાને મોતે રસ્તામાં મરી ગઈ હોત. એણે અને એના સ્વર્ગસ્થ દેવીએ મને રસ્તા ઉપર બેભાન પડેલીને યુશ્મતા કરીને જિવાડી, પછી માદગી અને બૂખમરાથી પ્રભુપ્રીત્યથે અચાવી અને આશ્રમમાં મારા રક્ષણ અને વિકાસ માટે રાખી. પોતાની

ગરીબ આવકમાયી મને તે ૬ પતીએ મદદ કરી, પણ વધુ તો તેણે તે દેવીના મૃત્યુ વખતના વચન ખાતર ૫ દર વર્ષ પહેલા મારી સાથે પુનર્લગ્ન કરી મારા જીવનની એકાત ટાળી મને પુનર્જીવન આપ્યું અને આજે મારા ગુમાવેલા બાળકને જીવનમાં પાછો આપ્યો તારા એ કાકા !’ અનિલે હાથ જોડી નમન કર્યા તેણે તેના માથે હાથ મૂકી આશીર્વાચન ઉચ્ચાર્યા.

એ દિવસ પછી જ્યારે અનિલ પાછો ફર્યો સારે તેની માતા, નવા કાકા અને મરનાર દેવી તેના હૃદયનો મીઠો ખૂણો રોકી બેઠા હતા.

પછી એ વર્ષ વીતી ગયા તેનો અભ્યાસ પૂરો થયો વધુ અભ્યાસ માટે વિલાયત જવાની સગવડ થઈ તેની આખી જાતિમાં વિલાયત ભણવા જનાર પ્રથમ પોતે હતો, તેથી જેટલો તેને પોતાને આનંદ હતો તેટલો જ બીજા રનેહીઓને પણ હતો પણ માઆપ જેટલો હર્ષ બીજા કોઈને ન હોય તે ખ્યાલે અનિલને વ્યગ્રચિત્ત કરી નાખ્યો. ‘આપ તો ન હતા બા હતી તે શું ન આવી શકે ? મને સ્ટીમરમાં જતો નજરે ન નિહાળી શકે ? હું જતા જતા દૂર દૂરથી પણ તેને હાથમાનો રૂમાલ હાલાવી મારા આખરી નમન ન આપી શકું ? અનેક વ્યક્તિઓ ત્યાં આવી હશે, પણ બધું લૂખું—મા વગર બધું અધૂરું ! તેના આશીર્વાદ પામવા એ પણ એક લહાવો ! જતા જતા કહું કે, ‘બા, હું દૂર દૂર સફેદ પરીઓના દેશમાં ભણવા જાઉં છું તું આશિષ આપ ’ મા કહે કે, ‘માડી, ભણીગણીને વહેલો આવજો. શરીર સાચવજો સાંજે—નરવો રહેજો ’ આવા ગામઠી વચનોમાં જે લહાણ છે તે બીજે કયા મળે ? સદાય મને બાળક જ કલ્પનાર કોણ છે બીજું !’ તેણે માયાને મુખર્ષ આવવાનું લખ્યું અને તે આવી મા—દીકરો ચાર દિવસ સરદારગૃહમાં સાથે રહ્યા. અનિલ વિલાયત ગયો અને માયા પોતાને ઘેર

વળી બીજાં ત્રણ વર્ષ વીત્યા. અનિલ પરીક્ષા પાસ કરીને પાછો આવ્યો. ધંધો શરૂ કર્યો એક વર્ષમા તો તે સારી રીતે ફાવવા લાગ્યો. દિનપ્રતિદિન તેની આવક અને સુખ વધતાં જતા હતા. તેના ઘરમા હતા માત્ર બે જણા—પોતે અને તેની પત્ની શ્યામા. છતાંય વધતા જતા સુખ સાથે અનિલને માનસિક દુઃખ વધતું જતું હતું. તે વધુ ધૂની બનતો જતો હતો કે, ‘આ બધું શા કામનું ? જે પુત્રનું સુખ તેની મા ન વખાણે તે કાયમ અધૂરું જ ! મારી મા મારી સાથે હોય તો તેના જીવને કેટલી શાંતિ થાય, કેટલો આનંદ થાય, કેટલી ઓછી ઓછી થઈ જાય ! પણ મારે તો છતી માતાએ પણ જીવનમા શૂન્યતા છે !’ તેનું મન તેને કહ્યા જ કરતું કે, ‘શા માટે માતાને નથી બોલાવતો ? બોલાવીને શા માટે સાથે નથી ગયતો ? પુનર્લગ્ન કરેલા મામા અને પુત્રાની સાથે રહેતા વાઘો નથી આવતો, તો પુનર્લગ્ન કરેલી માતા સાથે રહેવામા શો વાઘો છે ? લગ્ન થોડું માને મા મટાડી દે છે ? તું તો લગ્નની બાબતમા ઉત્તર વિચારતો છે, પુનર્લગ્નની બાબતમા માનવાવાળો છે અને વધુ તો માતૃત્વનો પૂજારી છે. તો શા માટે અચકાય છે ? એક વખત મનની નબળાઈ ખંખેરી નાખ, લોક-શરમની ભ્રામક વાત છોડી દે, અને અન્ય બધી બાબત મામે આખ મીંચી મનને માતૃત્વ ઉપર ગ્રિય કર, એટલે માર્ગ સૂઝી જશે.’ એક દિવસ તેણે શ્યામાને પોતાના મનની મૂઝવણ કહી ત્યારે તેણે લોક-અભિપ્રાયની બીનિ આગળ ધરી કે, ‘દુનિયા શું માનશે ? આપણી આબરૂનું શું ? સમાજમા ભાગેડુની સાખ સારી નથી ગણાતી, એટલે આગળી-ચિંધામણ થશે અને લોકો ડાલે ને પગલે ટીકા કરી આપણને અને આપણી પ્રજાને પજવશે ’

‘શ્યામા, મેં બધી વાતનો ખ્યાલ કર્યો છે—લોકાપવાદનો અને આપણી શાન્તિનો માગ દિવસમા ત્રણેય થયા જંગેથી ઝંખના મારી

માતાના પ્રેમાળ દિલનો પડ્યો છે. તે પોતાના બાળકને છોડી લાગી ગયેલી, ગમે ત્યાં ગમે તે જાતનું જીવન જીવેલી, અને છેવટે પર-નાતીલાની સાથે લગ્ન કરી ખેડેલી છે, એમ જાણ્યા અને જોયા છતાં પણ મારી વૃત્તિમાં જે નિશ્ચયતા રહી છે તે તો માતાના પ્રેમની સાત્ત્વિકતાની જીવંત અસર છે. ‘હૃદયેષુ હૃદયમ્’ જો સાચું હોય તો આ બે ભિન્ન ભિન્ન હૃદયોનું એક જ નિશામાં થતું આકર્ષણ તે સ્વયંસિદ્ધ મિદ્ધાબળું પરિણામ જ છે.’

‘તમારી લાગણી ગમે તેવી હોય અને તેમાં બાના જીવનની અસર હોય તે સમજાય છે, પણ સમાજમાં વ્યક્તિ એકની પોતાની લાગણી ઉપર જીવી ન શકે ને ? ખીજની લાગણી પણ આપણા સમાજ-જીવનમાં સંમિલિત થઈને જ સુખદ સામાજિક સૂર નીકળે છે તે પણ ભૂલવા કે અવગણવા જેવું નથી આપણે તેને મદદ કરીએ, તે સુખી રહે તેવો બદોબસત કરીએ, અવારનવાર તેને મળી આવીએ, અગર આપણી નજદીકમાં અજાણી રીતે તેને જીવન રાખીએ—એમ તો હું પણ જરૂર ઈચ્છું, પણ સાથે રાખવા અને તે પણ માં તરીકે, અને તેના પુનર્લગ્નના પતિ સાથે, તે તો અતિ અજીવન લાગે છે. ગમે તેમ તોય, તે જગત્ત્રીસીએ ચક્રા છે એટલે ! એકલા આવીને રહેતા હોય તો જીદી વાત છે.’

‘શ્યામા, આ એકલા આવે તો કદાપિ તું સહન કરી શકે, પણ તેના પતિ નહિ ! આમાં તું એક સ્ત્રીના દિલનો એક સ્ત્રી તરીકે વિચાર નથી કરતી આજે જેવો તારે મન હું છું અને જેમ મારું સાનિધ્ય અહોનિશ તું ઈચ્છી રહી છે તેવા જ બાને મન પણ તેના પતિ છે, અને તેથી તેટલી જ લાગણીથી તે તેનું સાનિધ્ય ઈચ્છે જ. દપતીના જોડા ખડિત કરવાનું કામ એક સ્ત્રીને ન શોભે

‘જો આખરની બીતિનો હાથ ન હોય તો તને વાધો નથી,

એમ જ ને? જો તારા દિલમાં તેના તરફ કડવી લાગણી નથી પણ શુભ લાવના છે તો બીજા શુ કહેશે તેની શુ પડી છે? આપણે પુનર્જન કરેલાને ક્યા ધરમા નથી રાખતાં? તારા પિતાએ પુનર્જન કર્યા હતા, મારા પિતાએ પણ પુનર્જન કર્યા હતાં, તે બધા માટે કોઈએ વાધો ન લીધો; માત્ર સ્ત્રી પુનર્જન કરે તેમા જ વાધો? એટલે, ખરી રીતે આપણને પુનર્જનનો વાધો નથી, પણ કોણે કરવા અને કોણે ન કરવા તે જ વાધો છે, બીજુ તો નહિ ને? આમા નીતિ-મર્યાદા કરતા પણ સગવડ-અગવડ તેમ જ આખરનો માની લીધેલો ખ્યાલ અને પ્રયત્નિત રૂઢિ જ અગ્રસ્થાને આવે છે. આટલું જો જતુ કરીએ તો બા સામેનો વાધો ન આવે, એમ જ ને?

‘ છતાય જૂના સરકાર છે ને, એટલે મનને ક્ષોભ રહે છે અને લાગે છે કે આ જ જાળમા શું કામ પડ્યુ? સમાજને કોઈ નથી પહોચ્યુ તો આપણે કોણ? આપણે ત્યા આવીને પણ એને શુ વધુ સુખ મળવાનું છે? તેનેય સમાજ સુખે રહેવા કેમ દેશે? તેનુ તો ઘવા-ગેલુ દિલ છે એટલે એવુ આળુ દિલ સમાજના પ્રહાર નહિ સહી શકે, એટલે તે જ્યા છે ત્યા જ રહે તેમા જ શ્રેય છે તે જાણે છે કે તમે સુખી છો. તે જાણે છે કે તમને તેને માટે માન છે અને તમે તેને ઉપ-યોગી થાઓ તેમ છો. એટલું એને માટે પૂરતુ નથી? ’

‘ શ્યામા, એના દિલની ઝખના તો પસ્તાવામા બળી રહી છે. એને શુ જોઈએ છે અને શુ નહિ એ વાત વિચારવાનો પણ તેને ક્યા અવકાશ કે અધિકાર છે? આ તો મારી માતૃઝખના છે એને બાળક જોઈએ છે કે નહિ તે એક વાત છે, પણ મારે મા જોઈએ છે તે ખરી વાત છે. છતાય તને નારાજ કરીને મારા અંતરની ભૂખ નહિ સંતોષુ ’

‘ મારી મા તો છે, પણ આખર એ એક સ્ત્રી પણ છે ને? એનો

ગામની દીકરી

અલબત્ત હું એક સૌંદર્યભૂખ્યા લક્ષ્મીનંદનની ભાડૂત પત્ની બની હતી, છતાં પણ ગૃહસ્થી જીવન મેં કેટલું વાચ્છિક હતું તે તો મારો પરમાત્મા જ જાણે છે. મારું આજનું જીવન કોઈ શોખનું નહોતું પરંતુ પરાણે લદાયેલું હતું.

હજીય મને સાબરે છે મારી આલ્યાવસ્થામાં ધરના આગણે ગીતડા ગાતા અને સતીઓના રાસ લેતા તે મારા બાપુની વાચેલી રામાયણ-મહાભારતની કથા અને માતા પાસેથી સાબળેલી વીરાગના-ઓર્મી ગાથા પણ એવી ને એવી સાબરે છે. ભડભડ બળતી ચિતા અને તેમાં 'જય અબે, જય અબે' બોલતી છૂટા કેશ અને ભાલમાં કંકુની પિયળ સાથે ફૂદી પડતી સતીઓ હજી પણ આખ સામે તરવરે છે પણ હું ક્યા છું ? હું એક 'વેશ્યા રાડ' 'ભરમાગ્ના' છું ! આ ભાન મારા હૃદયને સતત ફારી ખાય છે. છતાં પણ થોડી છૂટી શકું તેમ છું ? થોડો ઉદ્ધાર છે ?

કદાચ તમે પૂછશો કે, આટલી સમજ અને ભાવના હોવા છતાં પણ કેમ માર્ગ ભૂલી ? બાપુની કથા કે સતીઓની ગુણગાથા કામ ન આવ્યા ? શું બધું નિરર્થક ગયું ? ના, કંઈ નિરર્થક નથી ગયું. આજના જીવનમાં પણ પ્રમાણિક થવાની વૃત્તિ એ જ્ઞાનનું પરિણામ

ને નયું મેલમય જ બની જત અને તેમા જીવનું આકરુ બનત !
પાવનકારી ભાવના જ પતનની દુર્ગંધને દૂર કરે છે. બાકી તો માનવીના
આજના સંજોગો ડાલે ને પગલે પતનકારી જ છે. ’

‘ ભલે, બાને બોલાવો, મારી સમિતિ છે. તમારી માન્યતા તદ્દન
સાચી અને માનવતાભરી છે. મા એ મા તો છે, પણ વિશેષ તો તે
સંજોગોનો ભોગ બનેલી દુષ્કાંતી છે એ વાત હું કદી નહિ ભૂલું ! ’

‘ ... મારા જેવી માર્ગભૂલી માતાને જીવનમાં ફરી ગ્યાન
આપવાની તમારી તૈયારી અને ઇચ્છા મારા જીવનનો, એટલે કે માતૃ-
ત્વનો, અપૂર્વ વિજય છે પણ ખેટા ! આને માટે સમાજ એટલો તૈયાર
નથી તે મારા, તારા કે શ્યામાના દિલને નહિ સમજે, તને સુખે
જેસવા નહિ દે, એ નિશ્ચિત વાત છે. એટલે માગ આવવાથી દુષ્કાંત
સિવાય બીજું કંઈ મને નથી દેખાતું. હું તો મારા ભાગ્યે દુઃખી
છું જ, પણ તમને પણ માગ કર્મના ફળ શા માટે ભોગવવા જેવી
ચિંતિમાં મૂકું ? મારા જીવનમાં મેં પ્રતિદીન તને દૂરથી છે, દૂર
દૂર બેઠા મનથી તારું સુખ ઇચ્છું છે, તો આજે સુખની આશાએ
ત્યાં આવી દુઃખ બિલુ કેમ કરું ! હું નહિ આવું, ખેટા ! તને એથી
દુષ્કાંત થશે તે બરાબર સમજું છું, પણ તે દુષ્કાંત સમાજના સિતમ
અને નિંદા કરતા કયાંય ઓછું છે. તને ભૂલી જવા પ્રયત્ન કરીશ,
તું તારી અભાગણી માતાને ભૂલી જા, ભૂલી જા તારા સુખના માર્ગ-
માથી હું જાઉં છું. એક વખત ગઈ હતી બ્યારે તું બાળક હતો ત્યારે,
આજે જાઉં છું ફરી વખત તે જ માટે ! ફરી વખત મને દૂરના ન
આવતો. હવે નહિ મળું અમે નાસિક છોડીએ છીએ અને જઈએ
છીએ-દૂરદૂર.....જ્યાં તારી નજરે ન ચડું ત્યાં ’

બીજે દિવસે સુવારે મુઝઈ આવ્યું. સામે બે-ત્રણ માણસો આવ્યા હતા, જે અમને એક અગોચર જેવી જગ્યાએ લઈ ગયા છઠ્ઠે દિવસે મારો પાડોશી પણ ત્યાં આવ્યો, જેણે બહુ માયાગ્રુપણે મને કહ્યું કે, 'રાધા, જરાય ગભરાઈશ નહિ. તને કોઈ સુખી પૈસાવાળાને ત્યાં પરણાવશું, અહીં તને સુખ મળશે દેશમાં શું હતું ? થોડો વખત ડાહી થઈને વર્તીને તો બહુ ફીક થઈ જશે ' હું પૂરેપૂરું પામી ગઈ, પણ ઉપાય શું ? દિવસ-રાત જીવતા માણસની અને મજબૂત તાળાની ચોડી રહેતી, ડગલે ને પગલે ધમકી મળતી, એટલે એટલી બધી દબાઈ ગઈ કે કશું બોલી શકી જ નહિ. બીજા દિવસથી જ મારા પંડ ઉપર કંઈક સોદાઓ ગોઠવાવા માંડ્યા. કંઈક રંગીલા, છેલ્લખટાઉ અને માલેતુળર ખખડધમ્મે આવવા માંડ્યા. દરેક પાસે મને રજૂ કરતા અને જાણે પશુ કેમ ન હોઈ તેમ મારી કિંમત નક્કી કરતા. આ રીતે દોઢ માસ વીતી ગયો આ દગમિયાન મારા પર વીનેલો કાળી કથા હું નથી કહી શકતી-એ સાબળવા જેવી પણ નથી. દેશમાં મારું વેવિ-શાળ થયેલું હતું. હું દોઢ માસ થયા ગુમ થઈ છું એ વાત જાણ્યા પછી તે માઈનો પૂત મારો હાથ ઝડપે નહિ, મમાજ મારો દોષ જોયા વિના જ મારો તિરસ્કાર કરશે, એવી બીતિએ છોટ મે ન-છૂટકે ધરધરની બખરુ વેશ્યા બનવાને બદલે એક સુરતી વણિકની બાફૂત પત્ની તરીકે રહેવું કબૂલ કર્યું. આટલી જ મારી ડાળી કથા આ મારો દોષ કે મારા સંજોગ !

*

હું મારા આ નવીન જીવનમાં આજ સાત વરસ થયા પડી છું. તે સુરતી મારે ત્યાં ખુદ્દી રીતે રહેતો, સમાજ તે વાત જાણતો-ખુદ્દ તેના મા-બાપ અને ધર્મગુરુ પણ જાણતા તે પણ તેની આબરૂમાં વાધો નહોતો આવતો. પણ જો મારી સાથે લગન કરે તો તેની આબરૂ

ત્રી તામરુ નું, માદયમાં અને પાન કરા પણ આગરુ ઉપન
 નામે જે તે જગ્યા સંજ્ઞાનું એ નથી સમજવું કે આજે દુષ્કામાં રહ્યું
 ૧૨, પ્રલિપ્ત ૧ મારી ગીછ મહોત્તરી નવી મહેસા દિલ કમે છે, પણ
 મનાઈ આ મનાઈ દે છે આજે તે જગત મામે મુતેચારણે પતિના
 રજિરે તરી રુ મને માન પાસની નમ્ય થવી જ નોઈએ, એમ
 કી મના પોતાના મનાઈને નમ્યની અનિરુદ્ધિ પ્રગટ કરે છે, ત્યાં
 માં મારી રાત કહેવા જેવું ના ૨૧

૪

માન થાય, એક નમ્યમા નોકર હતા, પરતુ રાજ્યખટપટના
 મિત્રના ધારી એ ૧૨ થોડા અને માન-મિત્રના તરેરે મુખાવી નિરાધાર
 રાજાના આગે પડેના આ અગતના જ નારી દુષ્કા મિત્રિની સર-
 આ ૧૨

બીજે દિવસે સવારે મુઝાઈ આવ્યું. સામે બે-ત્રણ માણસો આવ્યા હતા, જે અમને એક અગોચર જેવી જગ્યાએ લઈ ગયા છઠ્ઠે દિવસે મારો પાડોશી પણ ત્યાં આવ્યો, જેણે બહુ માયાળુપણે મને કહ્યું કે, ‘ રાધા, જરાય ગભરાઈશ નહિ. તને કોઈ સુખી પૈસાવાળાને ત્યાં પરણાવશું, અહીં તને સુખ મળશે દેશમાં શું હતું ? થોડો વખત ડાહી થઈને વર્તજે તો બહુ ઠીક થઈ જશે ’ હું પૂરેપૂરું પામી ગઈ, પણ ઉપાય શું ? દિવસ-રાત જીવતા માણસની અને મજબૂત તાળાની ચોક્કી રહેતી, ડગલે ને પગલે ધમકી મળતી, એટલે એટલી બધી દબાઈ ગઈ કે કશું બોલી શકી જ નહિ. બીજા દિવસથી જ મારા પંડ ઉપર કંઈક સોદાઓ ગોઠવાવા માંડ્યા. કંઈક રગીલા, છેલ્લપટાઉ અને માલેતુજાર ખખડધજો આવવા માંડ્યા. દરેક પાસે મને રજૂ કરતા અને જાણે પશુ કેમ ન હોઈ તેમ મારી કિંમત નક્કી કરતા । આ રીતે દોઢ માસ વીતી ગયો આ દગમિયાન મારા પર વીનેલાં કાળી ડયા હું નથી કહી શકતી-એ સાબળવા જેવી પણ નથી દેશમાં મારું વેવિ-શાળ થયેલું હતું. હું દોઢ માસ થયા ગુમ થઈ છું એ વાત જાણ્યા પછી તે માર્છિનો પૂત મારો હાથ ઝડપે નહિ, સમાજ મારો દોષ જોયા વિના જ મારો તિરસ્કાર કરશે, એવી બીતિએ છોટ મે ન-છૂટકે ઘરઘરની બજારુ વેશ્યા બનવાને બદલે એક સુરતી વણિકની ભાડૂત પત્ની તરીકે રહેવું કબૂલ કર્યું. આટલી જ મારી કાળી કથા આ મારો દોષ કે મારા સંબોગ ।

*

હું મારા આ નવીન જીવનમાં આજ સાત વરસ થયા પડી છું. તે સુરતી મારે ત્યાં ખુદ્દી રીતે ગહેનો, સમાજ તે વાત જાણુનો-ખુદ્દ તેના મા-આપ અને ધર્મચરુ પણ જાણુતા. તોપણ તેની આયરમા વાધો નહોતો આવતો. પણ જો મારી સાથે લગન કરે તો તેની આયર

ન ટકે, કારણકે તેના જેવા ખાનદાન, આખરદાર અને સમાજના નેતાથી મારા જેવી વેશ્યા સાથે લગન ન કરી શકાય—તેથી તો કુળ ઊતરી જાય ! ઉપપત્ની અને પત્નીમા કાયદાના રક્ષણ સિવાય બીજો શું ફેર છે કે ત્યાં આખર કે ખાનદાનીનો પ્રશ્ન આડે આવે છે ? જવા દો ! તેણે લગન ન કર્યું !

મેં સાત વરસ સુધી એક પત્નીને છાજે તેવા લાવથી તેની સેવા કરી છે તેના ભટકેલ મનને ઠેકાણું લાવવા અને અન્ય કુટેવો છોડાવવા મારાથી શક્ય બધા પ્રયત્નો કર્યા છે. તેનું મન આજે મારામા ઠંયું છે હું હવે તેના કુટુંબની વચમા જ રહું છું છતાં પણ લગનની બધી વાતો તેણે ટાળ્યા જ કરી છે પણ મેં તો લગનના પ્રયત્નિત બાહ્ય સ્વરૂપથી મળતા સાસારિક કે આર્થિક લાભોની દરગાર કર્યા વિના તેની સાથે માનસિક લગન કર્યા છે. તેનું વર્તન પણ મારી સાથે એક શાસ્ત્રાધારે નક્કી કરેલા પતિ જેવું જ છે પણ સમાજની આખમી અમારો આ સબધ સારો નથી ને !

*

વૃત્તન તબ્યું હતું, પણ વતનની મમતા તો જેવી ને તેવી ઊભી હતી જ્યારે ત્યાં હતી ત્યારે જેટલો પ્રેમ હતો તે કરતા વતનથી દૂર થતા એ પ્રેમ ઘણો વધ્યો હતો. મારી આખ સામે માબાપ, જૂના પાડોશીઓ, નાના બાળકો, તેના પશુઓ અને આગણામા ઊભેલા ઝાડો તરવરતા અને મારું જીવન ઘડીભર દુઃખમય થઈ જતું જ્યારે અમારા પાડોશી ખેમરાજ શેઠના કુટુંબને તેના વતન તરફ જતું જોયું ત્યારે મારું મન હાથ ન રહ્યું શું હું મારા વતનમા ન જઈ શકું ? મારા વતનનાં ભાઈ-બહેનોને આ આખથી ન જોઈ શકું ? મારા માતૃપિતા જીવતા હોય તો તેના ચરણમા માથું મૂકી મારી દુઃખદ

કથા કહી તેનો ભ્રમ ન ભાગી શકું ? મારા પતિ મારી ઇચ્છા સમજી ગયા અને મારું વતન જવાનું નક્કી થયું

હું એક સ્ત્રી-નોકર સાથે મારે વતન જવા ઊપડી આખી મુસાફરી આશા-નિરાશા, સુખ-દુઃખ, ઉત્સાહ અને હતોત્સાહની મિશ્ર લાગણીઓની ભિન્ન ભિન્ન ગતિઓ વચ્ચે પસાર થઈ. પાછું ફરવાનું અને એક વખત મરી જવાનું પણ મન થઈ આવ્યું. મારા માળાપ શું કહેશે ? ગુમ થયેલી પુત્રીના અચાનક લાખા કાળે પાછા આવવાથી તેને આનંદ થશે કે તેની વર્તમાન કથાની ખબર પડી હશે તો જીવન-મા રહેલો શેષ આનંદ પણ નષ્ટ થઈ જશે ? મારો સમાજ શું માનશે ? આવા આવા અનેક તરંગો મનમાં ઊઠતા અને શમતા.

મારે ગામ રાત્રે પહોંચાતું હોવાથી હું ગુપચુપ ધરમા દાખલ થઈ મારા માળાપ જીવતા હતા ધરમા ટમટમતા એક ઝાખા દીવાથી હું જોઈ શકી કે ત્યાં દારુણ ગરીબી હતી. ધરમા થોડાક માટીના વાસણો, ચીથરા જેવા કપડા, ગોદડાના ગાભા અને અર્ધતૂટેલી કાથાની ખાટલીઓ સિવાય કાંઈ પણ ધરવખરી ન દેખાણી. મેં સજ્જનનેત્રે મારા વૃદ્ધ કાન્તિહીન બાપુને એક ખાટલી ઉપર સૂતેલા જોયા. આખો જીંડો જીતરી ગઈ હતી, અહેરા ઉપર વિષાદની ઘેરી છાયા ફરી વળી હતી. મેં પાસે જઈ પ્રણામ કર્યા અને અચાનક આવેલી જોઈને તે ડઘાઈ ગયા અને આવેશમાં અનેક પ્રશ્નો જવાબની રાહ જોયા વિના એક પછી એક પૂછવા માંડ્યા ‘રાધા, તું આવી ? ક્યાં ગઈ હતી ? તને કોણ લઈ ગયું હતું ? આવ બેટા, આવ ! ત્યાં હું ખીંતો નથી થઈ ને ? બોલ, બોલ ! અરે, તું રડે છે કેમ ? શું દુઃખ છે, રાધા ? સારું થયું કે તું જીવતી છો એમ અમે મર્યા પહેલા જાણ્યું’, અને સાત-સાત વખતે જ્યાં તારી તો આશા જ મૂકી દીધી હતી ત્યાં તારા

મો-મેળા થયા । મારા વા'લાની માયા છે ને, કે મરતા મરતા પણ સુખી કરતો ગયો । બેટા, સુખદુઃખનો કાગળ તો કાઠી દી લખવો હતો કે વાચીને જરા શાન્તિ થાત ? પણ તે ન લખ્યો તેમા તારો શુ વાક ! તને એ હરામખોરોએ લખવા જ નહિ દીધો હોય ! જોજો બેન, હવે નખળી ન પડતી. દુનિયા તો ખૂરી છે. તારા માટેની અનેક કડવી વાતો ગામના નવરાઓએ કરેલી, પણ મને તો ખાતરી હોય ને કે મારું ફરજદ હરામખોર ન નીવડે ! બાપુ, જરાય ગભરાઈશ મા, અહી તારું કાઠી નામ નહિ લે ' મારાથી રડી પડાયું કે મારા જીવનને આ બીચારો વૃદ્ધ નથી સમજતો કે મારું વર્તમાન જીવન શુ છે ! અસીમ ફયા અને વાત્સલ્યે મારી આખ આજે ખોલી નાખી કે જગત હજુ પણ જીવવા જેવું છે । મારી બા બધો વખત ચુપચાપ સાલ-જતી સાલજતી રડતી હતી. મારા પાછા આવવાથી હવે સમાજ સુખે રહેવા નહિ દે એવુ સ્પષ્ટ ભાન તેના મુખ ઉપર તરવરતુ હતુ. તેણે માત્ર એટલુ જ કહ્યુ કે, ' રાધા, દુનિયાએ દાઝ્યા ઉપર ડામ દેવામા બાકી નથી રાખી. માડ માડ જખમ ડુઝાયા હતા ત્યા હવે ફરી વખત કોણુ જાણે કેવાયે ડામ હેયે દેશે । અમારી જિંદગી તો બગડી હતી, હવે મોત પણ બગડશે । જેવા નસીબ । બધું એક જ ભવમા ભોગવી લઈએ એટલે પછી ભોગવવાનુ બાકી ન રહે ' આનો જવાબ આસુના અખખલિત પ્રવાહ સિવાય બીજો હુ શું આપુ ? મોડી રાત્રી સુધી મે, મારા બાપુએ અને બાએ રજા જ કર્યું.

દુનિયાનો સામાન્ય નિયમ છે કે સારી વાત કરતા નખળી વાત લાખો વખત યાદ રહે છે અને જલદી કેલાય છે. રાધા નાની હતી ત્યારે થોડા જ માણસો તેને જાણતા, પણ તેના ગુમ થયા પછી લગલગ આખુ ગામ તેને અને તેના માઆપને જાણતુ થઈ ગયુ ન્યાયના નામે પોલીસે આખા કુટુંબને જગમગીસીએ ચડાવ્યું, પણ

કોઈએ ન વિચાર્યું કે રાધા ભાગી ગઈ છે કે ગામના કોઈ હરામ-ખોરાએ તેને ભગાડી છે ? ન્યા લઈ ગયા હશે ત્યાં તેની ઉપર શુ શુ વીત્યું હશે ? તેના મોતને કાઠે ખેઠેલા ગરીબ માઆપની હૃદય-વ્યથા શી હશે ? આજે સાત વરસે ન્યારે તે પાછી આવી ત્યારે પુનઃ ભુલાઈ ગયેલી વાતો ફરી વખત તાજી થઈ અને તે વૃદ્ધ માનવીઓએ પોતાનો અધૂરો રહેલો દુખનો વિષકટોરો ફરી વખત ભરાતો જોયો અને તેઓ હતાશ થઈ ગયા સૌ પોતપોતાને કારણે ભાગી પડવાની અણી ઉપર હતા-આપ પોતાની દીકરી ઉપર અને કુટુંબ ઉપર થતી ક્રૂર ટીકાને કારણે, મા આ દુખનો ભાર તેનો વૃદ્ધ પતિ કેમ સહી શકશે તે સ્ત્રીતિએ, અને રાધા વતન ન્યારે જાકારો ભણે છે ત્યારે કયા જાઉં-કાને આધારે જાઉં તે દુખે. પણ સૌને ઉગારી લીધા મોળા શેઠે

‘ દીકરી, ઘણીવાર પાપ પણ કોઈ કાળચોંધડિયે થઈ જાય, પણ જો દિલ્લમા તેનો ખટકો હોય તો ગમે તેવું પાપ પણ બળીને ભરમ થઈ જાય. માણસનું જીવન ઘડીઘડીનું, તેમા અનેક પલટા આવે, ત્યાં કોઈનો ગર્વ થોડો ટકી રહે છે કે તે કાયમ એવો ને એવો સારો રહેશે ! વા’લો રાખે તેની રહેશે, બાકી તો વાતુ ! બધાય સમય અને સંજોગ પ્રમાણે નાચતા પૂતળા ! ખેટા, ને ભૂલ કરી હોય તોય આજે કયાય એ ભૂલ નથી તારા આસુએ એ તો ક્યારની ઘોઈ નાખી છે સુખેથી ઉચાટ વગર રહેજે મનને જરાય મોળું પડવા દઈશ નહિ.

‘ માણસ માત્ર ઓછી-વધતી નખળાઈથી ભરેલો છે જ, પૂર્ણ મનુષ્ય તો કયાય મળે તેમ નથી, ત્યાં જગતના અભિપ્રાયનો અર્થ પણ શુ ? ભૂલો, નખળાઈઓ ભૂલી ભૂલીને જ માણસ આગળ વધે છે-કુદરત વધવા દે છે. જો આપણી ભૂલો સામું ધરતીમાતા જીએ તો તેની ઉપર ભ્રમા રહેવાનો કોઈનો અધિકાર ન રહે. જો કુદરત ભૂલો માફ કરતી ન હોત તો કોઈ ઘડીભર પણ જીવી ન શકે.

‘ ખેટા ! આજે દુનિયાભરમાં એવું તો ઘોર અધારુ જન્મ્યું છે કે માણસ પાપ કર્યા વિના એક ડગલું આગળ જઈ શકે તેમ નથી. એટલી હદ સુધી સમાજવ્યવસ્થા બગડી ગઈ છે કે માણસને માણસમત્ત તરફ પ્રેમ નથી. આપણા કાચક ખુમાણ, કાળો નાગ અને કાદુ મકરાણી જ્યારે દુઃખનો-અન્યાયનો તાપ નહિ જીરવાણો હોય ત્યારે જ બહારવટે નીકળ્યા હશે ને ! એને શું દોષ દઈએ ? નર્મદા આહાણી અને માધા શેઠની વિધવા ઝખક વટલી ગયા તે કોઈ સુખે બન્યું હશે ? અતિ મૂંઝાણા હશે, કોઈએ વાર કરી પડખામાં લીધા નહિ હોય, ત્યારે જ ખોટ ખાધી હશે ને ? કોઈ થોડું સુખે વઠે કે વટલે છે, મા !

‘ દિલમા દયા હોય તો શું બાર છે પાપના કે માણસમા ટકયું રહે ? આ તો આપણે જ વઠાડીએ અને આપણે જ રોઈએ કે જગત વઠે છે ! ભાગ્યાના ભેરુ થવાની સમાજમા વૃત્તિ હોય તો કોઈ ભાંગે જ નહિ, સમજી ને દીકરી !

‘ રાધા, આજે તો દુનિયા ઉપર પશ્ચાત્તા રહ્યો છે આખા ગામમાં આધિ, વ્યાધિ અને ઉપાધિ ભર્યા છે, પણ કોઈને કોઈની પડી નથી. એક ગામમા વસ્યા, ભાઈભાડુની પેઠે રહ્યાં, ત્યાં આજે આંખની શરમ નથી, કોઈની આખમા અમી નથી; તો ગામવાળો ખીજે ક્યાં જઈને ઠરે ? ધરતીના ઢાકણ દેવાઈ ગયા અને પાપનો પોરો આવ્યો ! ’

ભોળા શેઠે રાધાને પોતાનું દુઃખ તો ભુલાવી દીધું, પણ તેને સ્થાને તેથીયે મોટું ગામનું દુઃખ આવીને બેઠું કે, ગામ દુઃખી છે, નાશને આરે ઊભું છે, તેને ઉગારવું જોઈએ. જો ગામ ગામનું દુઃખ ન ભાગે તો દુઃખિયા જન્ય ક્યા ? પતિતને જો તેનું વતન પાવન કરી ન અપનાવે તો તે ક્યા જઈને ઠરે ?

પોતે આજે કાણ છે, તેની શાખ ગામમા શી છે, કેવી રીતનું જીવન પોતે જીવી રહી છે, તે બધું તે ભૂલી ગઈ. એક જ વાત યાદ

રહી કે તે ગામની પુત્રી છે, આ જૂમિનું અનન્ય અને પ્રેમ તેણે
પણ પીધાં છે, અને આ માટીમાથી જ તેનો દેહ બન્યો છે, તો તેણે
પણ કંઈ કરવું ઘટે.

ગઈકાલની વેશ્યા જેવી રાધા ગામની પુત્રી બની ગઈ!

તેણે પોતા પાસેની બધી રકમ ગામના ગરીબ, બીમાર અને
અનાથો માટે ખર્ચી નાખી મુબઈના તેના લાળા વસવાટે આપેલું
જ્ઞાન તેને માદાની માવજત માટે ખૂબ ઉપયોગી થયું. તેણે જાનેસેવા
કરી અને સમાજના નીચલા થરના બાળકોમાં ઠીક રસ લીધો અને
એળા શેઠને પછીનું કામ સોંપી પોતે મુબઈ ગઈ પછી તો તે વારંવાર
આવતી અને પોતાથી શક્ય બધી નાનીમોટી સેવા કરી છૂટતી.

છેલ્લા ત્રણ વર્ષ થયા દેશભરમાં લગભગ દુષ્કાળ જેવી સ્થિતિ
હતી ગામમાં પાણીની તાણ હતી રાધાએ દેશમાં આવી થોડાક રૂવા
સમરાવ્યા અને એક રૂવો નવો ખોદાવ્યો. પાણી પાછળ લગભગ પાચથી
છ હજાર રૂપિયા અને અનાજ પાછળ પણ તેટલી રકમ તેણે ખર્ચી
તેના રૂવામાં પાણી મીઠું અને પુષ્કળ હતું.

રાધાને જીવનમાં કદી ન થયો હોય તેવો આનંદ આ વખતે થયો.
જ્યારે તેના કામની કાઈએ તારીફ કરી ત્યારે તે ગાત્ર એટલુંજ ખોલી
કે, ‘હીનાનાથ! હું તો જગતની ઉતાર છું, પણ તારી દયા અસીમ છે!’

‘રૂવો સુદર છે, પાણી પણ ખૂબ મીઠું છે, બધાવનારનું ભગવાન
ભલું કરે ભગવાને તેને આપેલો પૈસો લેખે લાગ્યો છે.’ એક અજાણી
વ્યક્તિએ રૂવાની નજદીકમાં આવેલા સિંચાણના ઓટલા ઉપર બેઠાં
બેઠા સહજ પોતાને આભારભાવ વ્યક્ત કર્યો બાળુમાં બેઠેલ બીજી
યુવાન વ્યક્તિએ તુરત જવાબ આપ્યો કે, ‘પૈસો લેખે જ લાગે ને, ? કયા
રણતા પરસેવો વળ્યો છે! આ રૂવો મુબઈની પેલી નામચીન રાંડ
રાધાએ બધાવ્યો છે. ઘણા કાળાધોળા કરીને હવે ધરમ કરવા નીકળી

છે એટલે તેના પુણ્યના પાણી મીઠા જ હોય ને ! એણે તો ગામમા એકાકાર કરી દીધું. ઢેઢ-ભગી અધાને પાણી ભરવાની છૂટ. ગામમા પાણીની તાણ છે, નહિતર એ રાડ પાતરના ફૂવાનું પાણી પીવે કાણ ? કાઠોય ઘ્રષ્ટ થઈ જાય અને ધરમ ચાલ્યો જાય. હલકટનુ દાન ગામ-આખાનું નખખોદ કાઢી નાખશે

‘ રાંડ ઢેઢ-ભગીને વેર જઈ માદાના ખાટલા પાસે આખી રાત ઉજાગરા કરે છે ગામમા હલકા વરણને ભેગા કરી શુ ય પારાયણુ વાગ્યે છે મુઅર્થથી થોડીક દવા લાવી છે તેનુ દવાખાનુ રાડે કાઢ્યુ છે. કળજુગ છે ને ! ગામની જીવાન છોકરીઓને મુઅર્થ કસબ શીખવવા ન લઈ જાય તો સારુ ! ’

મદિરમા દર્શને આવેલી રાધાએ આ કઠોર શબ્દો સાંભળ્યા તેનુ આળુ દિલ ધવાયુ એટલે આવી એ એટલુ જ બોલી.

‘ મારા વીર ! ભલે હું જગતની વેશ્યા હઈશ, રાડ હઈશ, પણ મારા આ ગામની તો દીકરી જ છું ! ભલે બીજે રથળે મારા આશકો આવતા હશે, પણ આહી તો અધે મારા માડીજાયા ભાઈ જ જોડે છું ! મારા જીવનમા સહરાના રણુ જેવી ધીખતી રેતી જ ભરી છે, તેમા વતનનો પ્રેમ-મારા બાધવ-બહેનીનો પ્રેમ-જ એક મીઠી વીરડી જેમ મારા જીવનને રસમય રાખે છે જીવનની કડવી-મીઠીથી મરી તો રહી છું, તેમા વતન અને તેના માનવીઓની મીઠી પ્રીતિ જ જીવન જીવવા જેવુ રાખી રહી છે આટલુ પણ જગત રહિ રહેવા દે ? મને મારા જીવનની કાળી યાદી નહિ ભૂલવા દે ? ’

આસુભરી આખે જ્યારે રાધા મદિરના પગથિયા ઊતરતી હતી. ત્યારે ભોળો શેઠ શિવાલયમા પ્રાર્થના કરતા હતા :

‘ કરજો માફ હજારો પામર પાપને
દિનચર્યામા ત્રણ પાસે પણ થાય જો ’

પારકી મા

[ગામડામાં જન્મેલો અક્ષય અને અપ્તરંગી પ્રાણેશ બીખના ધધા અને ગામના તિરસ્કારથી ક ટાળી પડ વાપરી પેટ ભરવાની ઇચ્છાથી મુંબઈ આવવા નીકળે છે. રસ્તામાં તેને પોતાની જેવા જ જગાનો પરિચય થાય છે. સમાન ગરીબી અને સમાન શ્રમ તેમને નજદીક લાવે છે તેમથી સહાનુભૂતિ જન્મે છે. કૂર કાળ આ સખ ધ અચાનક તોડે છે ખીમો મા'રાજ પોતાના ઉપકારક જગલાતુ આખર વખતતુ હૃદયમયન અને મા માટેની તેની વળગણા રવ-આખે બુએ છે તેતુ મા-વિહોણુ આણુ હૈયુ ધવામ છે. અને જગલાની માને પોતાની મા બનાવી પોતે તેનો ખરો પુત્ર બની જગાતુ મિત્રજ્ઞે ફેડે છે. ત્યારથી જ તે નક્કરો, રંગી-ભંગી, મસ્ત માણસ પોતાના જીવનવડેણને પલટી નાખે છે બધી ઉપાધિમાથી મુક્ત રહેવા ઇચ્છતો તે માનવી માને સુખી કરવા સ સાગ્નો બોલે ઉપાડે છે, સખત મનૂરી ડરે છે અને જગાની સદ્ગતિનો ભાર પણ વેઠારે છે આ મા-દીકરો આજે હયાત છે]

છેલ્લા કેટલાયે દિવસ થયા જગલો સવાર-સાજ થઈ રહ્યો છે. જ્યારથી મરકીનું નામ પડ્યુ ત્યારથી જ સૌના મનમાં એક વાત તો નક્કી છે કે ઈશ્વરની કૃપા હોય તો જ માણસ આવા દરદમાંથી બિગરે, અને તેમાય જ્યારે ખીમાએ દુકાનનો ગલ્લો ખખેરી તેનો ખેરીચો અને પોતાનો ચાદીનો ક દોરો વેચીને બોલાવેલા મોટા ડોક્ટરે સારવાર કર્યા વિના માત્ર જોઈને જ મરાહા હોસ્પિટલમાં લઈ જવાની શાણ્ણી સલાહ આપી અને બદલામાં જગલા અને ખીમાની સામટી મૂડી

પોતાના ગજવામા મૂકતા નિર્લેપલાવે કહ્યું કે કેસ સુધરવાની આશા નથી, તમારે વહેલું ચેતવું જોઈતું હતું, હવે તો વાછું મોકલું થઈ ગયું છે—ત્યારથી તો પાકે પાચે જગલાની મા અને ખીમા મા'રાજને ખાતરી થયેલી કે હવે જગલો આપણો નથી, ભગવાનનો છે. એ પોતાની થાપણ ક્યારે ઉપાડી લે તે કાઈ કહેવાય નહિ આપણે જરા ગફલતમા રહ્યા, જો વહેલા ચેત્યા હોત તો જરૂર ડોક્ટર કહે છે તેમ કાઈ દેર પડત. દેખીતી નિરાશામય સ્થિતિમા પણ જીવન, મૃત્યુ કે તેવી બીજી કેટલીયે બાબતો અનિશ્ચિત જ રહેલી છે, અને આવી અનિશ્ચિત બાબતોમા આશા જ નિશ્ચિતતા જેવું એક આશ્વાસન આપી માનવીને ગતિશીલ રાખી પરિણામના બીજા છેડા સુધી ખેંચે છે આથી જ જગત કે જીવન જીવવા કે ખેંચવા જેવું રહેલું છે મોંઘી ડોશી અને ખીમે મા'રાજ ભરપૂર નિરાશા અને હતાશામા પણ તે સામાન્ય આશાના દોરથી ખેંચાયા અને જગાની શારીરિક સ્થિતિ અને પોતાના આર્થિક સંજોગની કલ્પના કર્યા વિના જ તેને હોસ્પિટલમા લઈ ગયા.

જીવાનીમા જગલાના બાપ કાના દક્ટર માથે જત્રાએ ગયેલી ત્યારે મથુરામાથી ખરીદેલી, અનેક મીઠા સ્મરણોથી ભરેલી, અને ભગવત-ભાવથી ડોકમા નાખેલી પોતાની શ્રીનામી જ્યારે ડોશીએ પૈસા માટે વેચી નાખી ત્યારે તેની આખના ખૂણા ભીના થયા કારણકે પતિ અને તેની પાછળ ધરતી એક પછી એક વસ્તુઓ જતા બાકી તેના સ્મરણ જેવા ખેં વાના જ રહ્યા હતા, અને તે એક જગલો અને બીજી શ્રીનામી

દીકરાની ભયકર માદગી અને મનમા જોગેલી આશંકાથી થયું કે હવે પતિના સ્મારક જેવો દીકરો અને શ્રીનામી બંને જતા તેનું ઘર અને હૈયું—એટલે તેનું જગત અને જીવન—ખાલીખમ થઈ જશે. પતિના નામ સિવાય બીજી કોઈ પણ સ્મરણચિહ્ન બાકી નહિ રહે વર્ષો પહેલા મરેલો પતિ આજે જ તેને મન પુનઃ મૃત્યુ પામ્યો !

દવાખાનાને ઓટલે અર્ધભૂખી તે પડી રહેતી અને પ્રતિક્ષણે દિલની બીતિથી ડરી વાર વાર સનેપાતમા લવતા છોકરાને જોઈ આવતી. ખીમો પણ હાથમા માળા લઈ જગલા પાસે જડમરત જેવો કંઈક ગણુગણુતો ખેસી રહેતો અને મનમા ભગવાનને આરળુ કરતો કે, ‘હે ભલા ભગવાન ! આ રાકડી વિધવાના એકના એક છોકરાને ઊગારજે ! જે તને પૂગતુ હોય તો મારુ આજ સુધીનુ પૂજા-પાઠનુ ફળ એને આપુ છુ. હું ગરીબ એ વિના ખીનુ શુ આપી શકુ ?’ એ પૂજા એટલે શુ તે તો તે નહોતો જાણતો, અને નિત્ય નાહીને કંઈ કરતો તે પાઠ પણ તે નહોતો જાણતો, તોય ગીનાનો ગુટકો પોથીમા રાખી મૂકતો અને પૂજા વખતે અનિમિષ આખે તેની સામે જોઈ ભક્તિભાવે ‘યતકૃપા તમહ વદે પરમાનંદ માધવમ્’ ખોડી નમન કરતો. આવી પૂજા કર્યા પછી કેટલીયે વાર તે આનંદમા દેખાતો અને તેની મારકણી પ્રકૃતિ નરમ બની જતી એને મન પોતાના તરંગી અને અકર્મી જીવનમા આ જાતની પૂજા અને ભક્તિ મોટી મૂડી હતી તે માનતો. કે ભગવાનના ચોપડામા તે જમા થાય છે અને ખપ પડ્યે ઉપયોગમા આવે છે આવતા લવની સારી ગતિ માટે આ મૂડી ઉપર તેનો મોટો મફાર હતો. આ મૂડીની તેણે જગલાને ભગવાન ઉપર હૂડી આપી રે બોળા બ્રાહ્મણ !

*

જગલો અને ખીમો સગા તો નહિ પણ એક નાતના કે ગામના પણ નહોતા જગલો લુહાણો અને ખીમો બ્રાહ્મણ. પણ ખરી રીતે તો બંને મજૂરની જાતના અને એકસરખી ગરીબ સ્થિતિના હતા. સવારથી સાજ સુધી મજૂરી કરનારા, મજૂર જેવુ અગવડથી લયુ આકરુ તાપસ જીવન જીવનારા, મજૂરને મળે તેવો લૂખો-સૂકો રોટલો મળતો તે ખાઈ પ્રભુનો આભાર માની બીજાની ઇર્ષ્યા વગર જીવન ખેંચનારા માનવ-પ્રાણીઓ હતા. સમાન ગરીબીએ તેમને એક મી જાતની

નજદીક આણ્યા, નિર્વાહ માટેના શ્રમે એકબીજાને જોડ્યા, અને તેમાથી સહાનુભૂતિએ જીવનની કડવાશ ભુલાવી તેને જીવવા જેવું રાખ્યું.

ખીમાનો જન્મ બ્રાહ્મણના ઘરમાં થયો એટલો જ એ બ્રાહ્મણ હતો, બાકી તો એકેય આચાર, વિચાર કે સરકાર ગરીબીએ તેનામાં બ્રાહ્મણના રાખ્યા નહોતા ખીજા ઉપર સરસાર્થ ભોગવવા જેમ મૂડી-વાદીઓને મૂડીનું સાધન હોય છે તેવું જ અભણ અને અજ્ઞાન ઉપર સરસાર્થ ભોગવવા સરકાર, શિક્ષણ અને અમુક પ્રકારના આચાર-વિચારનું બળ તેની પાસે નહોતું. ઉપરાત મસ્ત, લાપરવાહી, અસ્ત-રગી જીવનને કારણે સમાજમા પણ તેનું જોઈએ તેવું સ્થાન નહોતું. નિશાળ વગરના એના નાના ગામડાની અભણ વસ્તીમા પડિત મનાતા જે ચોપડી જેટલું ભણેલા તેના બાપે તેને પોતાની જેવો પડિત બનાવવા ઘણી મહેનત કરી, પણ જડભરત ખીમાના કરમમા વિદ્યા જ લખેલી નહિ હોય એટલે તેને કંઈ આવડ્યું જ નહિ આ વાતનો માધા ભટ્ટને ઝાઝો ધોખો નહોતો, કારણકે તે માનતા કે ન ભણ્યો તોય શું બગડી ગયું, બ્રામણ તો સરસ્વતી માતાનો દીકરો ગણાય, એને તો વગર ભણ્યે પણ કોઠા-વિદ્યા હોય ! જ્યાં સુધી જજમાન જીવતા છે ત્યાં સુધી થોડો બ્રામણનો દીકરો ભૂખે મરવાનો છે ? અમારું તો આ એક જ ગામમા સાત પેઢી થયા એકધારું ચાલ્યું એમ એનું ચાલશે. આથી માધા ભટ્ટે નમાયા ખીમાને કોચવીને ભણાવ્યો નહિ અને ખીમો ભણ્યો નહિ. પણ નફિકરો મસ્ત બની ગામમા ગમે તેની સાથે કળિયો કરવામા અને પારકાના કામ કરી આપવામા પાવરધો થયો તેને અને તેના બાપને રોજ સવારના પહોરમા ટપાટપી થાય જ બાપ દરેકે કે ખીમો તાબડી લઈ પોતાના ગરાસ જેવા જજમાનોને ત્યાં લોટે જઈ આવે-આ ગરાસ માટે તો નાતમા મોટા કળિયા થયેલા, માથા ફૂટેલાં અને ગોળાના પાણી હરામ થયેલા, પછી જ તેને ભાગ આવેલો

આવા કીમતી ગરાસનો ભોગવટો ખીમાએ કરવો અને કુંડુબનું નાક સાચવી રાખવું એટલી આશા માધા બટ્ટે રાખેલી

ખીમાને આ ગરાસ કે બીખનો ભોગવટો કરી આહ્વાણવેડા કરવા ન ગમતા તે ગામમા બધા છોકરાઓનો સરદાર અને કાટિયા વરણુને પણ મારે એવો બળિયો હતો બધા તેનાથી ડરે એવું પહેલવાન જેવું તેનું શરીર હતું એટલે તેને બીખ માગતા શરમ આવતી. એમા તેનું બળ અને સ્વમાન ધવાતું તેને લાગતું આપનારને પણ આવા તગડાને આપતા ઘૂણા આવતી. તે કોઈના ખેતરમા મનૂરી કે કોઈની ખેપ કરતો પણ બીખ માગતો નહિ આહ્વાણુની દુનિયામા તે પાકેપાકો અકર્મી હતો !

તેનો બાપ નિશ્વાસ મૂડતો કે, નસીબ છે ને કે ચાર ભાઈ વચ્ચે એકનો એક છોકરો છે, પણ તેનામા બ્રહ્મણુનું એકેય લક્ષણ નથી. રાજવળા જેવો વડીલનો ગરાસ નથી ગમતો પણ મનૂરી ગમે છે. પૂજા-પાઠ નથી ગમતા અને મારામારી ગમે છે આહ્વાણુ જેવું ઉત્તમ ખોળિયું ભૂડો લજવે છે નક્કી છોકરાનો જન્મ કોઈ ચોધડિયા-ફેર થયો લાગે છે, નીકર જાદવ ભટ્ટને ઘરે આવો કુળાગાર હોય કે જેને સુખની ખેઠી આવકને બદલે કાળી મહેનત ગમે ? દીકરા-પાતીની આશા મૂકી બળતી લાયક થોડા વખતે માધવજી ભટ્ટ સિંધાબ્યા સ્વર્ગે, એટલે બીખના ભાગવત જેવો ગરાસનો ચોપડો અને માગણુવટાના અમરપટા જેવું લખત પિત્રાર્થને સોખી મૂચ્યા બાપની સદ્ગતિ કર્યા વગર જ ખીમો મુબઈના માર્ગે પડ્યો. ગામે ફિટકાર દીધો.

રસ્તામા રેલવેના ડામા જ જગલાની ઓળખાણુ થઈ જગો મુબઈનો જાણીતો હતો માડવી ઉપર તે બારદાન સીવવાનું કામ કરતો એટલે તેને સૂવા માટે વખારનો ઓટલો હતો ખીમો પહેલ-

વહેલો મુળ્ખ જતો હતો. તેને કાઠની ઓળખાણ કે ઓથ નહોતી, અને ગાંઠે પૈસાય નહોતા. ઘેરથી લીધેલ થસિયો, સાથવો અને થોડીક દશમીનો તેને પાંચ દિવસ પૂરતો આધાર હતો, બાકી મુળ્ખ તો ભાગ્યાનો ભેરુ મનાય, તેમા હાથપગવાળો ભૂખે ન મરે. આવી શ્રદ્ધાએ તેને અહીં ખેંચ્યો હતો. ત્યાં તો જગલાએ રમ્નામા જ કહ્યું કે, 'મા'રાજ ! જો ભિતરવાનું કાઠ ઠેકાણું ન હોય તો મારી સાથે આવજો આપણે સૂચા-ખેસવાની સગવડ છે અને બાળુમા એક બ્રાહ્મણની વીંશી છે કામધંધો મળે ત્યાં સુધી તમે મારા મહેમાન, તમારા નસીમે મને એટલું મળી રહેશે.'

મુળ્ખમા ખીમો જગલા સાથે જ ભિતર્યો જગલાએ મનૂરીનું કામ ગોતી આપ્યું-આ બનેલી ઓળખાણ, સળધ કે સગાઈ થોડે વખતે બનેએ ભેગા મળી ભજિયાંની નાની દુકાન કરી. ખીમો રસોઈમા હોશિયાર અને જગલો ઘરાક સાચવવામા, એટલે કે વીંશી કાઢવાના, ઘર-સસાર માડવાના અને એવા એવા અનેક રાખા સેવે, પણ વર્ષ પૂરું થાય તે પહેલાં જ જગલાને મરકી થઈ અને ભજિયાનો મેલો તવો અને નાનકડી ત્રાણુડી પાછળની કાથગાની ગાદી સૂના થઈ ગયા. સૌ સ્વપ્નાઓ વીખરાઈ ગયા

*

હવાખાનામા ડો નોશિરે છેલ્લું ઇન્જેક્શન આપ્યા પછી ખીમાને કહ્યું કે, 'દરદી બચશે નહિ, કલાક-મે કલાક માડ કાઢે તો હૃદય ધીમે ધીમે દબાતું જાય છે.'

ખીમાએ માને પાસે બેલાવી લીધી અને જોરથી જગાના કાનમા રામરામ રટવા મળ્યો પડખે ડોશી દુઃખમા હીબકતી હતી અને જગલો સનેપાતમાં માને જ ઝંખતો હતો. ખીમાએ તે સમજે છે કે નહિ

તેની પરવા વગર જ કહ્યું કે, 'જગાભાઈ, રામ રામ કર. કૃષ્ણ કૃષ્ણ કર ભગવાનનું નામ લે આખરે એનો આશરો સાચો છે બોલ રામ કૃષ્ણ, રામ કૃષ્ણ.' જગો લવતો હતો. 'મા..મા...ક્યા ગઈ? હું જગો માડી, તારો જગલો બોલને, મા...ક્યા ગઈ....?'

ખીમો કહે, જગલા, ભગવાન કર સ સારની વળગણા તજી રામ રામ કર, બાપુ ! મરદ થઈને આખર વખતે મોળો પડે છે અને આખ-મા આસુ લાવે છે ? ભગવાન ભગવાન કર ! રામ રામ કર ! '

જગલો ચકળવકળ આપે કોઈને ગોતતો હોય તેમ તેજહીન આપો ચારે તરફ ફેરવતો હતો અને આખમાથી આસુની ધારા ચાલી જતી હતી. 'મા. તુ ન આવી હું જઈ છું...મારી મા...ક્યા ગઈ? મા...મા...'

ખીમો પોતાની અને જગલાની આખના આસુ ધોતિયાને છેડે લૂછતા લૂછતા 'સમજ્યો ! માની વળગણા ! આખરી બધન ! ને જગા, તારા જીવને સદ્ગતિ કર તને માની ચિંતા છે ને ? જા, હું માને જીવતા પાળીશ અને મૂઆ બાળીશ ! મારે નાનપણથી મા નથી, અને તુ તો જવા બેઠો એટલે માને હવે દીકરો નથી, એટલે આજથી એ મારી મા અને હું એનો દીકરો ! લે, તને આખરનું પાણી દઉં છું.' એમ કહી એક ચમચી ભરીને પાણી તેના મોંમા મૂક્યું, તે ગળતા ગળતા જ જગાનો ગ્રાણુ પ્રયાણુ કરી ગયો !

ખીમા મા'રાજે નોધારી સ્થિતિમા માને તજી જતા પુત્રનું આખર વખતનું હૃદયદ્રાવક મથન દેખ્યું બાળરડાપો અને કારમી ગરીબીના દુઃખો પત કરી જીવનને ભાગી પડતું બચાવવા અનેક આશાઓ જેનામા કેન્દ્રિત કરી રાખી હતી એવા પુત્રને આખ સામે જતો જોનાર નોધારી માતાની હૃદયવિદારક સ્થિતિ દેખી તેને પોતાની મા યાદ

આવી. મા જતા તેના જીવનમાં બ્યાપેત્ર એકાતની અને પોતાને વીલો મૂકી મરી જનાર એ માતાના દુઃખની કરુણ કલ્પના આજે જ તેને પહેલી વાર થઈ એ પુત્ર વગરની માનો પુત્ર બન્યો, એટલે તેના જીવનમાં 'ખૂટતું સહજ તેને મળી ગયું—હૃદયમાં એની મા સજીવ થઈ !

૫

સૌ દુ ખનું ઔષધ ફહાડા. દુ.ખના ટેક મહિના વીતી ગયા એક દિવસે માએ કહ્યું:

‘ખીમા, આજે જગાની મરણતિથિ છે તું વાશ નાખીશ ને, બાપુ !’

‘મારી વાશ તેને પહોચશે, મા ? હું તો બીજી જાતનો—ખીજા ગોત્રનો તમે જ નાખો ને ! કરમ—ધરમના આવા મારગમાં હું કાંઈ ન સમજું. ’

‘માડી ! જો જગતમાં લગવાન હોય તો તારી વાશ પહોચવી જોઈએ ! જો તારી વાશ ન પહોચે તો ખીજા કાંઈની ન જ પહોચે !’

‘લલે મા, ત્યારે હું નાખીશ, માડી ! જગાએ તો મારા જેવા રખડુ, રગીલગી અને અજાણ્યાને પ્રભુપ્રીત્યર્થે આશરો આપ્યો, હૈયાની હૂંફ આપી, ભાઈ બની મારું ઉજ્જડ દિલ ફરી વખત વસાવ્યું અને મને માણસ બનાવ્યો, એટલે હુંય એનો નાનો ભાઈ જ છું ને !’

૬

છેલ્લાં અઢાર વર્ષ થયા ખીમો જગાનું શ્રાદ્ધ કરે છે અને તે દિવસે મા—દીકરા બનેલી આખમાથી પ્રેમ અને કૃતજ્ઞતાના આસુઓ વહે છે. આખા ધરતું વાતાવરણ તે દિવસે ગંભીર બની જાય છે.

કાયદાનો કડક અમલ !

કોઈ અનુભવીએ સત્તાની ખુરસીને ડકર ટીઆ (Heartless Soil) સાથે સરખાવી છે આ વાત સર્વથા ખોટી નથી જ. જ્યાં અનેક ચડતી-ઊતરતી પાયરીના અમલદારોની કતારો વચ્ચે નર્પા કાયદા-થી જ એકધારુ કામ લેવાનુ હોય છે ત્યાં તો માણસે પોતાની જાત, ભાવના અને આજીવનનુ બધું ભૂતીને યત્રવત્ કાયદાકાનૂનો અને તેની પેટાકલ્પોને વધુ વફાદાર રહેવુ પડે છે કોઈ વખતે જો વિવેક-બુદ્ધિ વાપરવાની હોય તો તે કામ ઉપરી-અધિકારીનુ, પણ નાના અમલદારોએ તો કાયદાનો સપૂર્ણ ઉપયોગ કરી તેની મર્યાદા બરાબર જળવાય તેટલા માટે અગત માન્યતા, ભાવના કે લાગણીને દૂર મૂકવા જ રહે છે. ધીમે ધીમે માનવી યત્રમાનવી બનતો જાય છે.

સમજણો થયો ત્યારથી જ મારી દઢ માન્યતા હતી કે વ્યવસ્થા, શાન્તિ કે એવા બીજાં બહાના નીચે કાયદાની કલ્પમયી કોઈ ને કોઈ પણ જાતનું નુકસાન પહોંચાડવુ તે નરાધમ અમાનવતા છે. કાયદો હોય તો ભલે હોય, પણ તેનો અમલ જડતાથી કરતા પહેલાં જેની ઉપર તે અજમાવવો પડે તેના સજ્જેગ અને ભાવિ પરિણામનો પણ વિચાર કરવો ઘટે છે જનતાને કાયદેસરનું નાગરિક જીવન જીવના શીખવવાનો પ્રયત્ન કર્યા પછી જ કાયદાનો કડક આજુક વીંઝવો યોગ્ય ગણાય.' આવી આવી અનેક ભાવનાઓ અને મારા જીવનના પ્રત્યક્ષ પદાર્થો પાડે મને

ખૂબ ભાવુક કરી મૂક્યો હતો. ત્યારે તો હું વિદ્યાર્થી હતો એટલે વિચાર કરવા ઉપરાંત ખીજી કંઈ અમલી કામ કરવાની તક મળી નહોતી, પણ જ્યારે અભ્યાસ પૂરો થયો અને નોકરીમા દાખલ થયો ત્યારે મારા હાથમા કાયદો અને તેનો અમલ કરી શકાય તેવો જનતાનો એક ભાગ આવી પડ્યા. ત્યારે તો મને સ્વપ્નેય ખ્યાલ ન હતો કે ભાવના અને સત્તાને બહુ ઓછો મેળ હોય છે, અને દલીલ અને શાહી-કાગળની વિપુલતાના આ જમાનામા કુણા હૈયા ઉપર લખાયેલી દિલની ભાષા ભાગ્યે જ વંચાય છે. કાયદાએ મારા શરીર, બુદ્ધિ અને ભાવના બધું ખરીદી લઈને જ મને નોકરીમા રાખ્યો હતો, એટલે તેની ઉપર મારો કાબૂ નહોતો. એ વાત તો બહુ મોડી જાણવામા આવી, છતાં પણ એ વખતે તો મળેલી અમલદારીથી હું બહુ રાજી થયો હતો.

તાજી અમલદારી અને તાજા અથાણા હમેશા તેજદાર હોય છે. મારા મનની ખુમારી પણ આવી જ હતી, તેથી આવતી વહુ અને ખેસતા રાજની માફક ‘છાપ’ ખેસાડી મારું કામ ‘સરજ’ કરવાનું મેં મારા મનોમન નક્કી કર્યું. અમલદારી છાપ ખેસાડવી એટલે ‘હું કંઈ છું અને કાયદાથી લાભાલાભ આપવાની ચાવી મારા હાથમાં છે’ એવી પ્રતીતિ આડકતરી રીતે થાય તે ઢબે સખ્ત હાથે કામ લેવું તે આમા કામની ‘સરજતા’ કરતા પોતાના ‘છાપ અને રુઆબ’ પાડી, કાયદાના લયનું વાતાવરણ જગાવી, લોકોને કાયમ ઓશિયાળા રાખવાની અને એ રીતે લવિષ્યમા ઓછા શ્રમે પણ તંત્ર ચાલ્યા કરે એવી પાટી યોજના કરી નાખવાની વૃત્તિ હોય છે. મેં ‘છાપ’ પાડવી શરૂ કરી એટલે ખીજા કરે છે તેમ કાયદાને કોરડો વીંઝવા માંડ્યો, અને લોકોમા એક માન્યતા દઢ કરાવી દીધી કે ‘હું કડક અમલદાર છું’ આ કાયદાના કોરડાના ખીજાને આળા સોળ ઊઠતા હતા, લોકો ત્રાસતા ગરીબો રહેસાતા હતા, છતાં પણ મને છૂપો છૂપો આનંદ થતો.

હતો કે, 'હવે હું પણ કંઈક છું.' અને જ્યારે મારા ઉપરી-અધિકારીએ મને સગવડ કહ્યું કે, 'That's the way to improve the City. I am glad that you have picked up the right point' (શહેર સુધારવાની આ જ સાચી રીત છે મને આનંદ થાય છે કે તમે અગત્યર મુદ્દો પકડી શક્યા છો.) ત્યારે તો મન કેટલોયે આનંદ થયો હતો.

'જેમ લોકો કાયદાના માર્ગથી ડરતા, તેમ કડક અમલનો સરળ ઉપાય પણ તેઓ જાણતા હતા કે, 'પેટવાળો' અમલદાર ગમે તેવો કડક હોય તોપણ 'ભૂખ લાગે' એટલે 'નરમ' બની જાય, એ પીઠવાળો જ કડક રહી શકે' મારે એવું પેટ તો નહોતું, કેમકે બીજા લાવનાઓ સાથે જ મેં પ્રમાણિતતા અને નીતિ માટે પણ વિચારો બાંધી ગળ્યા હતા એટલે જ્યારે 'કડક અમલનો સરળ ઉપાય' મારા ઉપર કામ ન આવ્યો ત્યારે મારી પ્રમાણિતતાની ભાટાઈ-ખુશામત કામ આવી છે આવું વિપરીત પરિણામ મારા અનુભવવામાં આવ્યું છે લોકો મારી પ્રમાણિતતાના વખાણ કરતા આવી મારા મનમાં મિથ્યા ગર્વ થતો કે, જેમ હું મારી ફરજમાં કડક છું તેમ નીતિની બાબતમાં પણ હું આ જાતની ગેબીયા ધીમે ધીમે જે લાવના એક નિર્માણ ગુણસભ હતા તે ગર્વ અને મિથ્યાડબરનું કારણ બનતી ગઈ આજ સુધીનો પ્રમાણિતતાનો ખ્યાલ સહજ હતો, તેથી મનથી લાગતું કે કુદરતે હાથ, પગ અને શક્તિ આપ્યા છે તો કોઈના હક્કનું-કોઈના ત્રમનું લઈ લેવું અને પછી સુસ્ત અને કામચોર બની જઈ બીજાને અન્યાય થઈ જાય તેમ વર્તવું તે યોગ્ય નથી-તે માનવતા નથી. આ સિવાય બીજાને કોઈ ખ્યાલ મારી પ્રમાણિતતાની લાવના પાછળ ન હતો. પણ જ્યારે અમલ કરવાનો કમેડીકાળ આવ્યો ત્યારે આ સહજ-

ભાવને સ્થાને મારું અહ—મિથ્યા ગર્વ આવી બેસી ગયા. મારી નીતિના વખાણ મને રીઝવતા અને જ્યાં તે નીતિ નોડાવવાના પ્રયાસ થતા ત્યાં મારામાં તિરસ્કાર અને કૂરતા આવી જતા, અને વિવેકબુદ્ધિ અને સરળતાનો લોપ થઈ જતો. જ્યારે કોઈ લાયક આપના આવતું ત્યારે એવું હીણું કામ કયા સંજોગને વશ થઈને તે કરી ગયો છે તે બાણવાનો કે તેને સાચી વસ્તુ સમજાવવાનો પ્રયત્ન ન કરતાં લાગલો જ હું તેને કોઈ લય કરી શકું નહોતો. આ રીતે મારા સૌમ્ય જીવનમાં ખુશામત, કરતા અને લઘુતાનું ચિન્હ ઝેર પ્રવેશતું ગયું. ધીમે ધીમે મારા પ્રમાણિકતાના ખ્યાલો માનવોચિત્ત સહજ ગુણ રહેવાને બદલે મારામાં એક જાતનું અહં, ધમક અને છીછરાપણું ઉત્પન્ન કરનારા વિષારી વૃક્ષો બની ગયા. એટલે એક સારી ભાવનાથી ખીજાને સારા બનાવવાને બદલે હું તેના જેવો દોષિત બનતો ગયો. ખીજા કરતા હું ઊંચો છું, સાંચ લેતો નથી, આવો એક ફાકો મગજમાં જન્મ્યો. આજે અનુભવથી લાગે છે કે જે ગુણ એક દિવસે મારા મનની મસ્તી અને મગજમાંથી નિર્મળ ભાવે જન્મ્યો હતો, જ્યાં મારી આખી સામે મારા મનનો અમૂલ્ય આનંદ હતો, ત્યાં આજે લોકેષણ, આખરનો ખ્યાલ અને આત્મવચનાનો ઝેરી માપ છુપાઈને પડ્યા છે અને મારે નિશ્ચિત તેની ચોક્કસ કરવી પડે છે. આથી કરીને જ્યાં ત્યાં મેં વગર ખ્યાલે અનેક નબળાઈઓ આચરી છે, ખુશામતથી અનેક વાર મૂરખ બની ખીજાને અન્યાય કર્યો છે. ખુશામત ન કરનાર માની માણસ તરફ કૂર થઈ તેને કારણ વગર નુકસાન પહોંચાડ્યું છે હવે મને લાગે છે કે ભાવના અને સત્તા બંને સાથે જીવવા આ યુગમાં દુષ્કર છે, કારણ કે બંનેને તોડનારા પ્રયત્ન બળો વિશ્વમાં આજે એકસરખી રીતે કામ કરી રહેલા છે. જ્યાં સુધી એક ગુણ જીવનના અશ જેવો સહજ રહે છે ત્યાં સુધી જ તે શુદ્ધ ગુણ છે, તેનું અભિમાન પાડનારું છે. મહાન માણસોને પોતાની મહત્તા કે પવિત્રતાના કવચના ખ્યાલે પાડ્યા છે.

ત્યારે હું કેણુ ? કાયદાના કડક પાલનના ધમડમા મારી લાવતા મરતી હતી, હું પડતો હતો, પણ.....તેનું મને ભાન નહોતું હું અમલ-દાર હતો, ડક્ટર ટોંગા ઉપર ખેડેલો હતો !

‘ એક તરફથી મનમા પુરાણી લાવતા હતી, બીજી તરફથી કાયદા-નું પાલન કરાવવાનું સાચું કે માની લીધેનું સત્તેજ દયાણું હતું એક તરફથી મનમા કાયદાથી ઊભા થતા દુષ્ટ અને નુકસાનનો ખ્યાલ હતો અને બીજી તરફથી નીતિમત્તાનું ધમડ હતું એટલે આ દ્વિધામા મેં નિશ્ચિન ખોયું જ છે-મારું મન દ્વિરંગી ગયું છેઃ જ્યારે અમલ ઉપર હોઈ ત્યારે મન કઠોર અને અન્યથા કામગીર બનતું ગયું છે ’

*

માતખર ચર્મોદ્યોગના કારણે ધારાવીનો ગરીબ અને ગદો લનો પણ મુશ્કેલીઓને ઠીક ઠીક પરિચિત છે ચામડા, આતરડા અને સરેશ બનાવવાના કારખાનાઓની દુર્ગંધ કેમ જાણે ડમતી ન હોય તેમ આખા શહેરનું મેલું લઈ જતી એક મોટી ગટર ત્યાં બુલ્ડેરબુલ્ડેરી નિરંદ્રશ વહી રહી છે. આવા લત્તામા પણ દેશને ડરોડોનું ધન ઊંચું કરી આપનારા ચામડાકામ કરતા ગરીબ મદ્રાસી મજૂરો ગટરને કાંઠે જોવા તેવા ઝૂંપડા બાંધીને પડ્યા રહે છે. આવી જગ્યામા તેઓ શા માટે રહેના હશે ? તેઓને દુર્ગંધ, બેજ વગેરે નહિ લાગતા હોય ? આવી જગ્યાથી એમને કમકમા નહિ આવતા હોય ? આ પ્રશ્નો અગ્રાને છે. એ પૂછવાની કે વિચારવાની કોઈને જરૂર પણ થું ? લાખોનું ધન રળના કારખાનાના માલિકો તો ઠીક, પણ મરણપ્રમાણ, તદ્દુરની વગેરેના કામનો મેળ રાખતી સુધરાઈને પણ પૂછવું ક્યારે સૂઝે છે ! ‘ એ જંગલી-ઓ જ્યાં જગ્યા મળે ત્યાં સુધરાઈના કાયદાનો વિચાર કર્યા વિના ઝૂંપડા બાંધી બેસે છે, ઘાણુ કરે છે અને પછી માદા પડીને ગામનક સુખી માણુઓમા માદગી ફેલાવે છે ને અટનાવવું જોઈએ ’

ખટકો સુધરાઈના માણસોને હોવો જોઈએ અને હોય છે કાયદાની મર્યાદામાં કોણ આવે છે તે વાતનું તેઓની દૃષ્ટિમાં જોટલું મહત્ત્વ છે તેટલું શા માટે કાયદાની સુગાલમાં તેઓને આવવું પડે છે તે વાતનું નથી હોતું—અને હોવું જરૂરનું પણ શું છે ?

આજનું એકલપેટું વ્યવહારુ ડહાપણ તો જરૂર કંદે છે કે શહેરમાં તાજમહાલ હોટેલ છે, બીજા અનેક આલિશાન મહેલો છે, ગજવર મકાનો છે; તેની બરાબર સામે જ આ ઝૂપડા છે, ગટરનો મધ મારતો કાઠો છે, બેજથી કચકચી ગયેલી જમીન છે, અને પારાવાર મચ્છર, માખી અને ડાસનો કટાળાભર્યો ગણગણાટ છે. તેમાં આ નાદાનો કશાય કચવાટ વગર—કશીય ઈર્ષ્યા વગર પડ્યા રહે છે તે તેની લાપરવાહી નહિ તો બીજું શું ?

અનેક કારણે શહેરને ગરીબો—શ્રમજીવીઓ જોઈએ છે ધનિકો તેઓને રોજની લાલચ આપી બોલાવે છે. તે બીચારા જીવન ટકાવવાનું સાધન મેળવવા દોડતા આવે છે. પોતાના પડને ડુરૂપ કરી નાખીને પણ શહેરની સુંદરતા સરજે છે. પોતાની અતિ અદ્ય જરૂરિયાતની અફળ આશાએ બીજાની જરૂરિયાત પૂરી પાડવા તૂટી મટે છે પછી એ જ બોલાવનારાઓ તેઓની ગરીબીજન્ય પામરતા, હેવાનિયત, કુસંસ્કાર કે પતનથી ત્રાસે છે અને કાયદાના કોરડા વીઝે છે. તેમને ધારાવીના ચામડાના કારખાના જીવતા રાખવા શહેરમાં મજૂરો જોઈતા હતા ગરીબોને રોટી અને રહેવા આશરો જોઈતો હતો અડધી—પડધી રોટલી તો મળતી, પણ આશરો જ્યારે માલિકોએ—રાજ્યસત્તાએ કે Housing problemને અગત્યની સમસ્યા ગણતી સુધરાઈએ ન આપ્યો ત્યારે જ તેમણે ગટર—કાઠો ઝૂપડા બાધ્યા અને પોતાના દુર્ભિક્ષ પરિવાર સાથે પડ્યા.

આમ પડવું એ તો દેખીતો કાયદાનો ભંગ. સગ્ગ સુધરાઈ

એવું માથાભારેપણું કેમ ચલાવી લે ? તેની પામે મગ્દૂમ સર ફિરોજ-
શાહ મહેતાનો તૈયાર કરેલો એન્ટ હતો, તેની એકેએક કલમનું પૂરે-
પૂરું મદ્ય સમગ્ર ચૂકેલા માણસો હતા, તેના લગતી ચાડી ખાનાર
અનેક પગારદાર ચાડિયા હતા, અને શહેર સુધારવાની અનેક યોજના-
ઓ ઘનગમા તૈયાર પડી હતી, ત્યાં નવીન વાણુ તો કેમ થવા દેવા ?
પણ શહેર ક્યારે સુધરે ? સુધારેલું શહેર લોકોને સુધારશે કે સુધારેના
લોકો શહેરને સુધારશે એનો હજી ‘વૃતાધારે વાત્રં વા પાત્રાધારે વૃત્ત’
ની જેમ અણઉકેલ્યો કાયડો જ રહ્યો છે !

વર્ગસમ ગણાતા મુળધર્મા નકં જેવો ગણાતો ચારાવીનો લત્તો
મને મોપાયો હતો અને તે સુધારવા કાપનાનો અમલ મારે જ ત્યાં
કરવાનો હતો. આની અગાઉ જ્યાં કલગ્ય કંગો રિયો અને મહેલો
છે, જ્યાં પુષ્પોદી હસતા બગીચા અને મહાલયો છે, જ્યાં શાન્તિ-
દાયક દુવાગ અને પ્રાસાદો છે એવા સુન્દર લત્તામાં, સુખી અને કેળ-
વાયેલા લોકોની વચમાં, અને જ્યાં શહેર સુધારવાના પ્રથમ અખતરા
પાગળ સુધારાઈએ વધુમાં વધુ ખર્ચ કરેલ છે ત્યાં મેં ડામ ડ્યું હતું-
ત્યાના તાગ ખ્યાલો ભરીને જ હું ધારાવીના ગંદા ગટર-ઢાઢાના પ્ર-
દેશને સુધારવા ગયો, એટલે ગરીબોના સન્નેગો, ખાતાનો પક્ષપાત અને
ઉદ્યોગકેન્દ્રની ગંદકીનું સ્વાભાવિકપણું મને અમન્ય તે પહેલાં ત્યાંની
ગંદકી અને માણસોની પામરતા મારી આખમા વધુ વમી ગયા આ
પૂર્વગ્રહે ખરી વસ્તુસ્થિતિથી મને ખૂબ દુઃખ ગણ્યો.

જ્યારે પહેલો તે જગ્યાએ ગયો ત્યારે તો મને ખૂબ ગ્તાનિ
થઈ હું ત્યાં કહી શકતો કે આ ગ્તાનિ મારી ત્રાણેન્દ્રિયને પહોંચેલા
આચાત્યી થઈ કે ગરીબોને આવા ખરાબ અજમા સમાજની વિદૂત
અવસ્થાથી રહેવાની ફરજ પડે છે તે દુઃખે થઈ ? પણ એટલું ખરું
કે જ્યાં સુધી હું ત્યાં લિમો હતો ત્યાં સુધી મારો અભાવ મારા નાક આડે

જ મે રાખ્યો હતો, અને અગાઉ એક વખતે જ્યારે ‘ સેવામડળ ’ તરફથી યોજાયેલા “ દરિદ્રનારાયણના દર્શન ” નામના પ્રસંગનો સંચાલક બનીને હું ત્યાં ગયો હતો. ત્યારની મૃદુ પ્રેમાળ વાણી આ ખરા અમલ કરવાને ટાણે માગમા નહોતી. મે સહેજ પણ તેમના સન્નિગ-નું ન પૂછ્યું, તેના બાળજન્યની હાલતનું ન પૂછ્યું, અહીંથી એમને જલુ પડે તો ક્યા જર્થને તેઓ પડશે તે પણ ન પૂછ્યું, તેઓની રોજની આવક શી છે અને તેમાં આટલો પરિવાર કેમ નમે છે તે પણ ન પૂછ્યું પણ તે વખતે તો જેમ વીછી ચડાવનારના મનમા વીછી ચડાવવાનો મત્ર સહજ આવે તેમ આ ઝૂંપડાબગનો ૩૮૦ નજરનો સુધરાઈના કાયદાનો મત્ર મનમા ઘોળાતો હતો. આખરે અમલદારશાહી વાણીમા મે કહી દીધું કે, ‘ આ ઝૂંપડા આઠ દિવસમા કાઢી નાખજો, નહિતર કોર્ટમા દડ થશે ’

ધરે ગયો ત્યાં વળી બીજા જ વિચારો આવ્યા કે, ગરીબો ક્યા ક્યા કેવા ગદા લત્તામા પડ્યા છે, કેવી અગવડ ભોગવીને જીવન પુરું કરે છે, ઝૂંપડા કાઢી નાખે તો પછી જાય ક્યા-છે બીજો ક્યાય આશરો ? સરકારે સસ્તા મકાનો પુરા પાડવા જોઈએ, સુધરાઈખાતેએ કાયદાના અમલમા વધુ નરમ અને રહેમદિલ થવું જોઈએ, નહિતર ગરીબો મરી જશે આ રીતે ધરનો ‘ હુ ’ અને અમલદાર ‘ હુ ’ લિન્ન બની ગયા એક ‘ હુ ’ બીજા ‘ હુ ’ને છેતરતો હતો. એક ‘ હુ ’ બીજા ‘ હુ ’ સામે બળવો જગવતો હતો. બીજો ‘ હુ ’ વ્યવહારુ ડકાપણની મદદથી પહેલા ‘ હુ ’ ને શમાવતો હતો. આ રીતે મારા આત્મામા બળવો અને છેતરપિંડી નિશદ્ધિન ચાલ્યા જ કરતા રોજ હું સત્તા અને ભાવનાની હડફેટ ચડતો હતો અને જીવન વહતો હતો.

‘ આવો તો હું ક્યારેય નહોતો. ત્યારે આમ કેમ થયું ? મને કોણે આવો કરી નાખ્યો ? આ તો અસહ્ય છે ’ એમ માની ઘણી વખત

ધરતો ‘ હુ ’ બોલી કાઢતો કે, ‘ મૂકી દે ને એવો હૃદયવિદારક ધંધો
અને કાયદો, તને ક્યા સત્તા અને પૈસાનો એટલો બધો મોદ છે ?
ત્યારે મન કહેતું કે, ‘ ખોટું, તદ્દન ખોટું. કાણ કહે છે કે મને સત્તા અને
પૈસા નથી ગમતા ? મેં ક્યારે ખાવામાં ફૂરિયાવાળું પોરબદરી ઘી અને
કેસરી દૂધના કટોરા નથી દરજીયા ? મને ગાલીચા અને સારી સગવડ
વગરના ધરતી સરખા ક્યારે નથી આવી ? પોતાની નહિ તો પારકાની મોટર-
કારની સહેલગાહ મને ક્યારે મીડી નથી લાગી ? મોઘી કેરી ન ખરીદી
રાકાણી ત્યારે રડતા છોડરાઓને જોઈ મારી ધનહીન દરાએ મને નથી
રડાવ્યો ? સારા કપડાના અલાવે સગા લાણેજના લખમા જતા હુ
નથી અટકી ગયો ? રસ્તામાં નીકળતા મારા લત્તાના માણસોની સજા-
મોનો મને ગર્વ નથી થયો ? મને દુનિયામાં ધનિકાના જેવું જ બધું
જોઈએ છે. લોકોની સજામો અને ખીજા ઉપર મારી છાપ પડે તેમ
મારે જોઈએ છે એ બધું આવે છે મારા આ કાયદાના અમલવાળા
હૃદયવિદારક ધંધામાંથી તે છોડીને આટલા વર્ષો કાને આધારે જીવે ?
ક્યા જીવે ? લાવના હીક છે, પણ..... ..હુ ફરી નથી-સન્યાસી
નથી, એટલે લાચાર છું ! આજે તો હુ તરો Robot-ય ત્રમાનવી છું.
તે ખરું છે, પણ ડરુ શું ?

મારી ઓફિસમાંથી ઝૂપડા પાડી નાખવાની, અને જો તેઓ
જાતે ન પાડે તો સુધગર્ભએ તેના ખર્ચે પાડવાની નોટિસ છૂટી હતી
આ નોટિસનો સામનો કરવાની બળવાખોર વૃત્તિથી તો નહિ, પણ ખીજા
કોઈ યોગ્ય જગ્યા નહિ મળી હોય તેથી, અગર તો ‘ સુધગર્ભ જેવી
કલ્યાણક ’ સરથા ડીડી ઉપર કટક લઈ પારવડા જેવા રાડને રંગડવા
દોડતી ન જ આવે એવી શ્રદ્ધાથી તેઓએ ઝૂપડા પાડ્યા નહિ કદાચ
થોડો વધુ સમય નીકળી જત, પણ આજુમા થયેલી મિલના શ્રીમત
માલિકે ફગિયાદ કરી એટલે એક દિવસ મનૂરો અને પોલીસોનું ટોળું

લઈ ગયા અને ઝૂંપડા પડાવી નાખ્યા. તે દિવસ હું ડી નહિ ભૂલું હોયું કહેતું હતું ગરીબોના ઝૂંપડા રામનાનું અને દાથ ચલાવતો હતો ઝૂંપડા પાડવા કાતિલ દુઠાર ! આવના કહેતી હતી કે ‘ખૂરુ થયું’, નોકરિયાત માનસ કહેતું હતું કે, ‘હાશ, પત્યુ ! વાણુ ગઈ !’

ઝૂંપડા પાડવાની સાથે થોડીવણી ટચગપટ્ટીમાથી વીણીને કામમા લીધેલી તેઓની ભાગીનૂરી ઘરવખરી પણ માટીમા મળી ગઈ એક તગ્ધથી છોકરાઓ ભૂમે રડતા હતા, કાગણુકે ઝૂંપડા પાડવા આવશે તે ભયથી તેઓ માગવા કે મનૂગી ડગવા ગયા નહોતા; સ્ત્રીઓ રડતી રડતી કઈક અરપટ્ટ શાપો વગસાવતી હતી, એક-એ માળા પહેરેલા વૃદ્ધો સજળનેત્રે આકાશ સામે જોઈ ભગવાનને ઠપકો આપતા હતા. મદ્દલાપ્પા અને તેની સ્ત્રી નાગામ્મા બંધાને ધમકાવતા ધમકાવતા ભાગેલ વગ્તુઓ વીણી એકઠી ડગતા હતા અને અમે મૌ ગિયરભાવે ઊભા ઊભા ગરીબોની હાલતનો કરુણ તનાયો જોતા હતા મને લાગે છે કે તે દિવસે કાઈએ ખાધું નહિ હોય. બૂખ્યા બૂખ્યા કા તો રોપમા ભાન બૂચી આપસઆપમમા ઝવણા હશે, જાળકોને ઢીખ્યા હશે, અને પછી થાક્યા હશે ત્યાંજે ભૂ-જેયન ઉપર જાળા થઈને સૂતા હશે !

ઝૂંપડા પાડતા કાગેલ થોણી કલાક સુધી ત્યાં ઊભા રહેતા વળેલો પસીનો લૂછી લૂછીને મારો આખો રૂમાલ ભીજ્યો હતો, સૌ ખૂબ અકળાયા હતા, તોપણ તે વખતે જરાય ખ્યાલ ન આવ્યો કે ભર-ઉનાળાનો બધો તડકો માથે લેતા આ ગરીબોને શું વીનશે ? તેના માદલા છોકરા અને વૃદ્ધોનું શું થશે ? તેની તોડી-કોડી નાખેલી વગ્તુઓ તેઓ ફરી વખત કેમ વસાવશે ? અને ઝૂંપડા તોડવાની મનૂગીના રૂપિયા ચાર તે ક્યાથી ભરશે ?

આ વાત પણ ભૂલત, પણ તે ઝૂંપડાની નજદીકમા એક ધનિકે પોતાની જમીન ઉપર ભાડા આવા માટે બધાવેલા ઝૂંપડા આજે બે-

ત્રણ વર્ષ થયા જેમના તેમ ઊભા છે. તે પડાવવાના કાગળો તેયાર થાય છે, કેમ મડાય છે, મુક્ત લખાવાય છે, અને આખરે કોઈ અદૃશ્ય કાગળે તે માડી વાળવામા આવે છે ને તરફ નાગામ્માએ નજર કરી નિશ્ચય નાખી તેના પડના ચામડા ચૂમતા ઓળામા પડેલા છોકરાને ગુસ્સામા નીચે પછાડ્યો ત્યારે ખુબી નાન થયું કે આ ગરીબો છે માટે પિત્તાય છે—તે ધનિડ છે માટે બચી જાય છે! ત્યારે જ મને કાયદાનો વિવેકહીન અમલ કાયદાના હેતુને જ કેવી રીતે હણે છે તે સમજાયું. મારી શુદ્ધ કાયદાપ્રીતિમા તરી પશુના જ દેખાણી.

જૂ પડા પાડી ગરોબોને ભગવાન-ભરોમે છોડી ચડેલો થાડા ઉનાચ્ચા ઈશિનીની હોટેલમા જઈ 'દાસ' ઈશ્વરપાથી બધું નિર્વિનિત પતી ગયું 'એવા આશ્વાસન સાથે ચાલો ચાલો ખાતી ડગી તે વાત ઉપર પડેલા પાડી દીધો.

થોડાક દિવસ પછી તે જ ત્રતામા ફરી વખત જવાનું થયું ત્યારે તે લોકોને રસ્તા ઉપર એક ઝાડ નીચે પડેલા ગેબા એક છોકરો તુરતમા મરી ગયો હતો અને તેનું રામ ખુદ્દુ કંઈત વગર ત્યા પડ્યું હતું અને મરવાપ્પા અને નાગામ્મા તેની પામે બેઠા બેઠા રડતા હતા.

• મેંક આધેડ વયનો માણસ તેની આખરી ક્રિયા માટે રસ્તા ઉપર જતા માણસો પામે બીજા માગનો દનો. બીજા ત્રણ—ચાર માણસો એક બીજી બીમાર ગાઈ પામે બેઠા હતા જેમા ઉપરાવનાર માણસે મારી પામે આવી પૈસા માગ્યા. હું જગજગ કે પૈસા આપું તેટલામા તો મનનાપ્પાએ આવી તેને વાર્યો કે, 'મરવાપ્પા! એ તો આપણા જૂ પડાવાળા માણસ છે, નથી ઓળખતો? માણસ તો ઓળખતો તને કે કોની પામે માગુ છું? સાહેબ, મનમા કોઈ ન જાણતા, તમ નમારે જાય, એ માણસ તો મૂરખ છે એને ખમ્મ નથી કે ક્યા મગાય અને ક્યા

ન મગાય ! એની વતી હું મારી માગુ છું.' આમ કહી નીચે નમી મારા પગની રજ માથે ચડાવી ધુલ્લાપ્પાને લઈને ચાલી ગયો.

હુ ત્યાં કયાય સુધી ભિભો રહ્યો. મેં ઝાડ નીચે બેઠેલા માણસો-ને મારા તરફ તાકીને જોતા જોયા અને મને લાગ્યું કે કેમ જાણે તેઓની આંખો મને દપકો આપતી ન હોય કે, 'કાયદાના રક્ષક ભાઈ ! અમારા ગરીબના ઝૂંપડા પડાવી નાખ્યાં તેનો હવે તો તને સતોષ છે ને ? હવે તો ગામની તદુરસ્તી સુધરી ગઈ છે ને ? ગામના ધનિકો મરતા બચી ગયા છે ને ? ટાઢ, તડકો, પવન, ધૂળ અને વરસાદથી અમને થોડુ ઘણુ રક્ષણ આપતા, અમારા અર્ધનગ્ન દેહને ઢાકી મર્યાદા જળવતા, અને વિશાળ સૃષ્ટિમા કંઈક અમારુ ગણી શકાય તેવા એ રંક ઝૂંપડા જતા હવે તો ઘણુ નહિ થાય ને ? આ ઝાડ નીચે જો તારા કાયદાની કલમ લાગુ પડતી હોય તો ભલો થઈને અગાઉ-થી કહી દેજે એટલે કોઈ પાતાળમા જઈને પડીએ, નહિતઃ તારા સરકારી ખર્ચના બિલ ચૂકવતા અમ ગરીબના ચામડા ચિરાઈ જશે ! ઝૂંપડા ગયા, તેની પાછળ આ ચંડારપા ગયો, બીજી અમદલામ્મા જવા બેઠી છે, તેમ બાકીના પણ ચાલ્યા જઈશું. પછી તુ અને તારો કાયદો સુખે જીવજો !' મારી આખના આસુઓ બેધ્યાનપણે લોહતા લોહતા આ દીવાસ્વપ્ન મેં કયાય સુધી જોયા કયું, અને જ્યારે મારા મદદનીશો ધૂમ પાડી ત્યારે ચત્રવત્ તેની પાછળ હું ચાલી નીકળ્યો. પણ કયાય સુધી મારા કાનમા અવાજ ગુંજતો હતો કે—'ઝૂંપડા ગયા, ચંડારપા ગયો, અમદલામ્મા જશે..... પછી કોઈ કાયદો નહિ લાગે !' અદા ! શી કરુણ અસગતતા !

રાણી

જ્યારથી તોગા આવર જેવા બળિયા સાથે દંબારે બગાડ્યું ત્યારથી જ ગામને ખીક તો હતી કે જરૂર કોઈ પણ વખતે તે દેરડી ઉપર ત્રાટકશે અને દરબારનું વેર તેની રાકડી ચેપતને રંગડીને લેશે તખ્તલા તો હતો ગામધણી, અનેતો પાલનદાર, એટલે તેને તો દ્વાય ન અડાડી રાકાય એવો તે દેવી માનવી ગણાય, તેથી ‘ પખાલીને વાકે પાડાને ડામ’ની જેમ રાકડી ચેપત સિવાય વેર લેવું યકોના ઉપર ‘ સતયુગથી આમ જ ચાલતું આવતું છે, ત્યારે આ તો ડગિયુગ હતો !

ઝાયદાથી પગાંદાર માણસ દ્વારા જ્યારથી પ્રગતિ રક્ષાય ચર્ચા માડ્યું છે ત્યારથી ધીમેધીમે જ્ય અને તેના પ્રતિકારનું જ્ઞાન લુપ્ત થતા તેનું લગાયડ ખગીર અને રોવ એસરતું જાય છે, તેને ક્યવનું વધુ ને વધુ વહાલું બનતું જાય છે અને નિર્માણતાલયો વિલાસ અને એકલપેટાપણ તેનામાં પ્રવેશતું જાય છે. ઘણા વર્ષો થયા ગામનું નદાણ સરકારી પસાયતાઓ કે કે તેથી અનેક મદોના પાળિયાથી રોજતા પાદરવળા દેરડી ગામમાં સરકારી પોલીસ-પટેલ મુળુછ સિવાય ખીન્તુ કોઈ ત્યા પડદાર કરે તેનું નહોતું. મુળુછ કંઈક ખાતીકટો હતો અને તેને થોડીક હથિયાની અને થોડીક સરકારી હોદ્દાની ફંક હતી એટલે તોગો સરકારી માણસને પજવતા જગક મનમાં ધા ખાઈ

જતો. પણ ન્યારે તેણે જાણ્યું કે તે રજા લઈને પોતાને ગામ ગયો છે, એટલે રેઢા પડમાં દેરડી ઉપર આવવું તે નો 'આકડે મધ' જેવું લાગતા તેણે એક ખેડુ સાથે તખુલા દરબારને ઝહેરાવ્યું કે, 'હવે માટી થાજે. મારા ચોરને એથ આપી ગ્યો છો તો તેનો હિસાબ સરભર કરવા દેરડી ધમરાળવા આઠ દિવસમા આવું છું આજથી એક બાંધતો હો તો બે બાંધજો !'

તખુલાએ એકને બદલે બે નો ન બાંધી, પણ તોગાના તાપે સીમ દી-છતા ઉજ્જડ થઈ જતી, અને ગામનો ઝાપો દીવાટાણે દેવાઈ જતો. ગત્રે ગામની ઉજ્જડ ચોકી કાટવાળ આલમ ગામેતીને દરબારે સોંપી. લોકોએ પોતાનું જોખમ સગેવગે કચ્ચા માંડ્યું. પણ એક રાત્રે ન્યારે 'છોકરા ઢીબડિયો તારો' ગયો અને ગામમા ધમ્મર ઘટી રાત્રે થઈ ત્યારે આલમની ધરવાળી રાણી પણ ગઈ, અને પડ કરતાં કયાય નાની ખાટલીમા ટૂંટિયા વાળીને સૂતેલા પોતાના ધણી ઉપર આસ્તેથી એક ગોદકું નાખી જ્યાં ઘટીએ બેસવા જાતી હતી ત્યાં તેણે લોકોના રીડિયા સાલબ્યા તુરત તે કળી ગઈ કે જરૂર તોગો ગામમાં આવ્યો છે તેને એકદમ યાદ આવ્યું કે ગામમા કઈક ગણાય તેવો મૂળુજી રજા ઉપર હતો અને બીજો કોઈ એવો કાઝાબળિયો નહોતો કે તોગાને પડકારે અને મોકા આવ્યે તેની કીક કીલે, પણ રાણીને આલમ માટે ભારે પોરસ હતો એટલે તેને લાગ્યું કે, ભલે ને તોગો આવો લાગ સાધીને આવ્યો હોય, પણ એનો ધણી આલમ ગામેતી તેનાથી કયા કમતી છે ! એય તો સંધીનો દીકરો છે, જુવાન છે, વળી ગામનો કાટવાળ છે; પણ વધુ તો ને તમાચી જમાદારની બેટી રાણીનો મગ્દ છે ! એટલે જો એના બેઠા તોગો દેરડી મારી જાય તો તો સંધીની જનેતા લાજે-રાણીનો નેહભર્યો સ સાર લાજે ! ગામનું રક્ષણ ધણીધણિયાણીએ કરવું ઘટે. મૂળુજી નથી તો શું થઈ ગયું, કામ કરેઈ મૂળુજી !

આમા ભન હતો, છવ-સેટોસ્ટનુ કામ હતુ, બળિયા સાથે ગાય બીડવાનુ હતુ, છતાં કોણુ જાણે કેમ રાણી અજબ ઉદ્ધાસમા આવી ગઈ અને બધુ જુલો ગઈ

રાણી તમાચી જમાદારની દીકરી આ તમાચીએ જુવાનીમા એકલે હાથે બહારવટિયાઓને તગડી મૂક્યા હતા અને ઝપાઝપીમા એક આખ ખોઈ હતી આઘેડ અવન્યામા પોતાની જમીન માટે એક હાથમા તસખી અને બીજામા તરવાર કઠિરાન્ય સામે બહારવટુ ખેડતા ખેડતા તે કામ આવી ગયો હતો પછી જ્યારે ઘરમા રાણી એકલી થઈ ગઈ ત્યારે તેના હાથ માટે સગાસબંધીઓએ ઘણા ઠેકાણા બતાવેલા, ઘણા જુવાનિયાઓએ કાવા નાખેલા, પણ પોતાના સ્વભાવને મળતો મરદ વધુ કાવે એમ મહજ લાગતા મન ન માનતા સૌ ઠેકાણા પાછા ફેરી બધાની મરજી ઉપગ્રવટ તેણે સંચાલી દીકરી થઈને સધી આલમ ગામેતીનું ઘર માડયું હતુ તેને ગામ આખામા બીજા બધા કરતા આલમ કોઈ જુદી માટીનો લાગ્યો હતો આજે એ પાણી બતાવવાનુ ટાણુ આવ્યુ છે એ ખ્યાલે તે ભય જુલો ગઈ ઘરમા જઈ તેણે આલમને ઠેકાણો. આલમ અર્ધનિદ્રામા ઢચવાતો ઢચવાતો પડાયુ ફરી ગયો રાણીએ ફરી વખત તેને હડખડાવ્યો કે, 'જમાદાર! ગામને પાદર દુરમન આવ્યો છે અને તને જોઈ કેમ આવે છે?' આલમ ખેચેલી આખે જ બોલ્યો, 'હવે શેનો ખા છ, કોંઈના દે ને! અત્યારમા શુ દાટયુ છે કે જાગી છો?' એમ કહીને ગોટકુ મારે ઓઠી ગયો. ગામમા બોકાસો વધતો જતો હતો અને નજદીક ને નજદીક સભળાતો હતો. રાણીની અધીરાઈ વધી આલમનુ ઓટવાનુ ખેચી કઈ તેણે જગ તીખાતયી બૂમ પાડી કે, 'ગામમા બહારવટિયાઓએ ઝગડ માડી છે ને તને, સધી, ક્યા સુખે નીદર આવે છે? નિદ, કોંઈ થા!'

બહારવટિયાનુ નાન આલમ બોલ્યો : 'ક્યા છે? કેટલા જણ છે? ક્યાના અવ્યા છે?'

‘ ઝાપે માતાના મદિર પાસેથી અવાજ આવે છે. ઊઠ, ઊભો થા. આજે ગામમાં કોઈ હોકારો દે એવું નથી. નથી મૂળુછું કે નથી પસા-યતો. તખુલાએ તો ડેશી બધ કરાવી દઈ પોતાના માણસોને અદર ગઢ સાચવવા બેસારી દીધા છે. આજે તો, મારા કોટવાળ, મારા સઘી, ગામ આપણે ભરોસે છે. આવો મોકો ક્યારેક જ આવે છે કે આપણે ગામને પડખે ઊભા રહીએ. ભલે ગામ પણ જાણે કે ગામમાં એક મરદ હતો કે જેણે એકલે હાથે બહારવટિયાને તગડી મૂક્યા હતા. ’ આમ કહી રાણીએ ઉમળકાભેર આલમના કપડા, તલવાર અને લાકડી-લઈ તેની પાસે મૂક્યા. ‘ લે, સાબદો થા. ’ ‘ જરા સથરી થા. આંખ તો પૂરી ઊઘડ્યા દે એટલી વારમાં ઝટપટ એક રોટલો ઘડી નાખ. ભૂખ્યે પેટે થોડું ધિંગાણું ખેલાજે ? ઉતાવળે શું છે ? આઘ્યો છે તે કાઈ થોડો એમ ને એમ લાગી જવાનો છે ? ક્યા અભણ્યો છે, હાથવેતનો માપેલો છે ! ’

‘ અરે, ચૂલો સળગાવુ, રોટલો ઘડુ અને તુ ખા ત્યા તો તોગો ગામમાં હાહાકાર વર્તાવી દે અને એક-બેનાં ભોડાં રોડવી દે. અત્યારે ખાવાનું હોય કે રૈયતની વાર કરવાનું હોય ? ઊઠ, ઊભો થા. ખાવાનું નામ લેતા લાજ ! આ કાળી ચીસો નથી સભળાતી કે મૂઆ તને ખાવાનું નામ સાંભરે છે ? જરા તો શરમા ! ઓડિયા ને કાતરા લાજે છે ! તારી ફાટફાટ થતી જીવાની લાજે છે ! જરા જાત સામું જો ! ’

‘ એક વાતની સો વાત, કે ખાધા વિના ડગલુ ચ નહિ સંચરાય. ખાવાનું સાલથું એટલે ખાધા વિના જીવામાં સાર નહિ નીકળે. ઝટ દીપી નાખને એક રોટલો, શું વાર લાગી જવાની છે ? નાહકનો ખોટીપો તું કર છ ! ’

‘ ઠીક જમાદાર ! તારા દિલમાં ખુશમણનું ફૂટું પાપ જગ્યું સાગે છે, નીકર આમ કાઈ હોય ! થોડો પૂંછતેલની પેઠે પાણીમાં

બેમી જા ! ત્યારે તું નિરાતે આજે, હું નહિ મેઢાઈ જાઉં હું તમારો
જમાદારની દીકરી અને આલમ ગામેનીની વચ્ચાળીયા થોડું સિંગ-
મણુના ચાનકા મેકવા આવે ટાણે મેઢાવાશે ? ગયા પેટનરા, તે તો
ગામની મલામુ લજવી ! બળાના ગરીબ બેટુના દીધેતા તાજા બગાડા”
થોડની સૂડવી છૂટી આલમના માથાના મારી તેની ડુદાડી કમ્મતે
તે બદાર નીકળી ગઈ. જતા જતા કહેતી ગઈ કે, ‘ જમાદાર, અહના-
બેવી ! હવે રામરામ છે-આ પહેલા તે હેના મેળા ! ’

આલમ કાઠી આખે ચડિકા જેવી ગણીતે જતી નેત્ર દ્યો !
ગમે તેમ હોય પણ આજે આલમ તે આલમ નહોતો કા તો અમલ-
દારોની ખુશામનજરી નોકરી પછી તેનું પાણી મરી ગયું હોય, કે
બીજાની દેખાદેખીયા કા તો જિહ્વિયાની બૂખ જાગી હોય, કે કા તો
તોગાએ તેને માધી લીધો હોય ! ગમે તે હોય પણ આજે ગણીતે
જમામદ મરદ આલમ મરી ચૂક્યો હતો ગામની મહોળત, લોકોની
લાગણી, તેના પેટમા પડેલુ ગામનું ધાન-બધુ તે જતી ગયો ! પોતે
ગણીતો ગૌરવ તો-પોરવ તો મરદ હતો તેય જૂઠ્યો. તેની બુરાનીનું
ખરીર અને ગણીની આશા એક માથે ભાગીતે જૂકા થઈ ગયા એ
ક્યાય સુધી રાણીતે જતી જોત્ર દ્યો, પછી ધીમે ધીમે ગયો અને
‘ કોઈ ખતરનાક ઓરત છે ને ! સાત્રી બેગમન ! મન દે ! બાપેર
આમ જ મર્યો’ તો ‘ આમ ગણુગણુતા ગણુગણુતા તે ડેનીની બદાર
નીકળી ગયો

ગણી માતાના મનિ પહેાચી અને જોયું કે અનગમ જોગ, કપૂર પારેખ અને લખમણ પટેનતે તોગો ડગવરા માટે તપ્યાન્ના થોડા
માન્યો હતો. એટલે તેણે પડકાર કર્યો કે, ‘ તોગા, બાપ, આ તપી
ને સનુ ! દેરડી તો તારા બાપનું ગામ, એની એટની આમડ તે. ગામ
અને ખર્ચવા કરી પાડો વળી જા, સ્વાર્થ માન ! જનના માથે પેરી
ખા મા ! મલકતો મલક્યા મા ! ’

‘આપનું ગામ છે ઈં તો જાણ્યું, એની કોણ ના પાડે છે ? ત્યારે ભાઈ એ ભાગ હોય ને ? આજે ભાગ લેવા આવ્યો છું. ધોળે દીએ ભરખજારે મારી બાયડીની આખર ઉપર ગઢવાળાએ હાથ નાખ્યો ત્યારે ગામવાળા બધા મારા ભાઈ કયા ગયા હતા ? ગામે મારી શું આખર રાખી છે કે મારે આજે તેની રાખવાની હોય ? બિચારી દેવું તો ગામની વચમાંથી બાહરડી બાહરડીને ગઈ, પણ આખા ગામમાંથી કોઈ મૂઢી ધાનના ખાતલે તે ગભરુની આખરની ધા સાલળી ? સાલા નમાલા ! ભાઈ થવા આવ્યો છે ! એવા ધાન-બગાડાને ન મારું તો પૂજન કરું ? એ તો ઠીક, પણ આજે ગામમાં શું કોઈ મરદ નથી મૂએ કે તને બાઈ-માણસને આગળ કરી છે ? ક્યાં ગયો પૂછ જેવી મોટી મૂઠવાળો ગામનો દરબાર ? કયા ગયો અમલદારની આડશમાં ગરીબોને જબાવનાર તારો ‘બકરકથો કટો સધી ? કયા ગયા મોટા ઓડિયા, તસતસતી ઉરેખ અને સુરમેલ આખવાળા પારકી બૈયરના થનારા રંગીલા માટી ? શું બધા બાયડીની સોડમાં ભરાણા છે કે તારે આજે મારા જેવા મો-બલ્યા બહારવટિયા પાસે આવવું પડ્યું ? અમને મળીને છેતરવા માટે તો નથી મોકલી ને ? પણ રાણી, બોન, એ દી ગયા. જ્યારથી દેવુંએ દરબારને ઓરડે પુરાઈ આખર માટે પ્રાણ કાઢી આપ્યો અને મારે નસીબે આ રખડપાટ આવ્યો ત્યારથી તો, માવડી, દુનિયાના બધા રંગ-બંધી મમતા બૂલ્યો છું. માટે હાલી જા, મારી બોન ! હાલી જા, પાછી હેમખેમ ! નાહકનો જે કોઈ અવડચવડનું વેણ બોલશે તો મને કપાળમાં કાળી ટીલી લાગશે ! જા માવડી, ઘરે ઓલ્યો તારો ધણી બૂખ્યો હશે, તેને રોટલા અવરાવી-પિવરાવીને મોકલજે એટલે અમે હિસાબ પતાવી લઈશું ! ભાયડાની રમતમાં બાયડીનું કામ નહિ જા, મારી બોન, જા. તારો સધી આવશે ત્યાં સુધી નહિ ખસુ સાબદો કરીને મારા બનેલીને મોકલજે એટલે કાપડું ઈં મેલીશ. હમણા જા !’

‘મમ્મડ, બાયડને ચિરામણ સામને, દરબાર હેતીએ જરાય અને બુરાનિસાએને છનવુ વા’લુ થઈ પડે એટલે જ બલોયાવાળીને આમ ડટાણે નીડળવુ પડે ને ! ગજગ મા, દરબારના વેગની બટ્ટીમા રાકડી ગયતને ગંગા નાખતા તને અરેગટી નથી થતી તો પછી આવડીગતની દયા આવતી ની જરૂર ? મારા બેઠા ગામમા તારાથી બુનમ નહિ થાય. આ જાતને છોડી દે, નાદકતા ટેટા ફાટી પડશે !’

‘રાણી, ઘર બંગી થઈ જા અમને અમારુ કામ દેના ’ તને બોલ કીધી છે તો તારા રાણીનુ નાન નહિ કહિ. એટલુ મારુ વેણુ ન, નિયત તો રાગતનુ નાક કહેવાય, એટલે નાક દગાવીએ તો જ મોડુ કીધડ !’

‘તોગા, તને દરબાર સાથે વેગ, એને અલ્લે રાકડી ગયત ઉપર સુન્નાદ થઈ આવ્યો છે એમા કાઈ તારી મન્ત્રાઈ નથી તોગા જેવો તોગો થઈ દેડકા સુ કામ છ ! તાટકને દરબારની હેતી ઉપર ? ત્યારે આડી નહિ આવુ, પણ બાઈને પડણે દેવુબેનનુ વેર લેવા કિની ગીરા. પાનુ આ કાળો કામો મૂકી દે. એમા સાર નહિ કાદ !’

‘એટલી બધી વાત છે ? આવડીગતની મન્ત્રાદ ગાખતા હતા ત્યા તો તે હદ પટાવી ! બાણુ, જરા આ કપને વળાવી દે, એમ લસારા નહિ મૂકે !’ બાણુ રાણીનુ કાન પકડતા ગાય છે ત્યા રાણી તેના પગલા નળામા ફુડાડી મારે છે, એટલે તે ચકરી ખાઈને પડી ગાય છે ત્યા તો કપર પારેખ અને અજગમ તોગાને પડડી પછાડે છ રાણી ફુડાડીતો ધા કરી તેનો જમણો હાથ જોખણા નાખે છે. કપનજી બીજાના માયાના લાકડીતો ધા કરે છે નજજાઈ કે બદાદુગીનો એપ કાઈ વખતે તો એવો જાગે છે કે કપેતી ગાછ તદા

પલટી જાય. જ્યારે કોઈ મરદ માયાની પરવા વિના ઝૂંઝે છે ત્યારે આબુઆબુના પણ મરણિયા બને છે, જ્યારે કોઈ બીરુ પીઠ બનાવી ભાગે છે ત્યારે તેનો ચેપ પણ તેવો જ ભાગે છે—મોખરાનો આદમી શુ કરે છે તેની ઉપર બધો આધાર હોય છે. રાણી અને બીજાને મરદ બનતા જોઈ બીજા ગામવાળાઓ પણ બહારવટિયાની ઉપર તૂટી પડે છે તોગો અને તેના પાચ સાથીઓ ધાયલ થયેલા બે સાથીઓને પડતા મૂકી ભાગે છે રાણી ગુપચુપ ઘરે જઈ ડેલીની સાંઝળ બધ કરીને બેસી જાય છે. થોડી વારે આક્રમ આવીને ડેલી ખખડાવે છે રાણી જવાબ આપે છે કે, ‘ડેલી નહિ ખૂલે, જમાદાર ! હવે આ ઘરમા તારું બેસણું ન હોય ! કોઈ વાણિયા—ભામણની કે ડાળી—વાઘરીની નમાલી છોકરી ગોતી લે ! ખાઈ—પીને પરવાર્યો એટલે બાયડી સાભરી ? હવે રાણીના લાલા છોડ ! ગામને માથે જ્યારે આક્રમ આવે ત્યારે જ શિરામણ સાભરે એવો પેટભરો રાણીનો મરદ ન હોય ! પાછો વળી જ, તુ ઘર બૂલ્યો ! વતન માથે આક્રમ આવી ત્યારે ધાન સાભરું ? ગરીબોએ કકળતી ધા નાખી ત્યારે પેટનો ખાડો ભરવો સૂઝ્યો ? જે ગામે તને પોષ્યો તે ગામ સાથે આવી ખુટામણ ? પાછો વળી જ, બેઢીડા, પાછો વળી જ ! આપણા સળધના આયખા પૂગ થયા. આટલી જ લેણાદેવી ! હુ તો તારી મૂંઢના આકડા અને ઓડિયાવી છેતરાણી હતી કે તુ માથાની રમત રમનારો કોઈ માણીગર હર્ષશ, ગામની ભીડ ભાગનારો ખરો કોટવાળ હર્ષશ, શુદ્ધ સંધીની ઓલાદ હર્ષશ; અને એમ જાણીને તો મે તારુ ઘર માડ્યુ, અગતી એજ દેખાડી, ઓળખીતામા અળખામણી થઈ પણ ભૂડા ! આવી ભોડામણ આપવી’તી ? આવુ ખુટામણ કરવું’તુ ? હુ કોને મોહુ બતાવીશ ? જ સંધી, જ મારા ગાતર ગળે તે પહેલા સમજાણુ એજ ફીડ થયુ, નીકર ઊતરતી આવરદાએ કોને કે’વા જાત ! જ બાપ, તારાથી

ગાળી નહિ માન્યા ! નોટા પેટરાળા અનન્યની પીળી-પચડેન આપ-
 ડાવૃના કામ કર, તેના ગેશજવા હોકન આડ, કોનોએ દુનન નવડ
 અને નાદમુના પધારી-પાગળુ ભેગા કરી મત્રાનુ ભર, એટલે સુખની
 ગાડી અને મનમાન્યુ સિંગમણુ એવ આપને પછી નિગને એડો મેડા
 નુ, આમજાએ એટલે કાઈ દયાકરી મળી નુંને દને અડો તારુ
 કામ નહિ ! ગાળી તો કાટાની ગિજન !'

‘ગાળી ! ગાળી !’

‘નકટની પેડે ‘ગાળી, ગાળી’ કરીને ગાત મન ! તારે તે ગાળીને
 નુ ? ગાળી તો કયાની મરી ગઈ અને મારા નાનીયે તારે મન
 આજવી મરી ગયો

‘મેનો કે’ મધી, મહાપતની પડેના મને દીનેના તારા મનોયા
 પાત્રા તને ન કાઈ દયાકરીને ગમાડી-ગીઠરા તને કામ આપને
 આપણા તો લેનુદેવી છટા દવે મરડ કરી ! ને કે નિનનુએ માણુ-
 ગર નગને તો, નીકર અત્રામેનો ! નનાના પેટમનની મેડ નહિ મેનુ,
 મૂટતનુ આટાનુ નહિ આટ કે જાપસાના મનોયા દવે આ કાટે નહિ
 પેનુ !’

‘ગાળી, એક સાત તો આવજા ! કેતી તો કિયડ’

‘મન, જાપ, મારા કાઈ, મન કુના મન ગાળીને ગાળીતારી ન
 હિ ! ! માન્ય મૂનો મેગા થયા દવા, દવે નાન્ય મગા મયો અને કયા
 થયા-આપણા મારગ મુગ તારા નસાનો, મારે મરસાનો !’

ગાળીનો આ સના-સિન્દે કેલિ દધાવડ દહિનો નદુરમે. ગાળીએ
 દાવન મેનુ કે પ્રાયોગિક સના કવન રહીતા કે તેના નાન્યુ એટલે
 નાની નુના કરી નાખ્યા. તેન કવન નાન્યુ નદર દવે, તેન આ

લગ્ન-વિચ્છેદ પણ એટલો જ સહજ હતો ! તેને લાગ્યું કે જીવનનો
જો મેળ ન મળે તો તેને ખેંચવામા શું સાર ? એમાં તો જાનેને
ખોટ જ આવતી હોય !

•

આલમ શરમનો માર્યો ચાલ્યો ગયો ફરી કદી તે દેરડી ગામમા
ડોકાયો નહિ દરબારે આલમની જગ્યા ઉપર રાણીને કોટવાળ બનાવી.

‘ નમાલાની સોડ નહિ સેવુ. મરદ ફરીયા જો કોઈ મરુવો
માણીગર મળશે તો, નીકર અલાખેલી ! ’

આ વેળુ પાછળ કોઈ મરુવાની પ્રતીક્ષા કરતા રાણીના ચાળીસ
ગયા—તેમ કદાપિ ભવોભવ જાય તોય શું ?

બપોરે ચાલીમા બે—ચાર માણસો બેગા યયા ત્યારે એમ ગોઠવણ થઈ કે સમસ્ત જીલ્લાએ ડોશીને બહાર કામ માટે જવું ન પડે એટલા માટે પોતાના કારખાનામાંથી સૂતરના દડા કરવાનું કામ આપવું. કરી-માખીએ માલ લાવી દેવો અને તૈયાર દડા પહોંચાડવા જમિયલશાએ આસ્તેથી કહી દીધું કે, ‘અમ્મા ! આજથી આ બકરી નખીની ! હું રોજ દરગાહેથી જાડપાલો લેતો આવીશ તમે આવી જઈકે અવ-રથાએ કયા દૂધ કે પાલો લેવા જશો ?’

નાના નખીને આમ તો જોડે પોતાનું કોઈ નહોતું, છતાં પણ મમ-તાએ અને દયાએ, અને ખરું કહીએ તો જઈનાખીના માતૃત્વ-ભૂખ્યા મને, તેને પોતાનો ક્યો હોતો તેનું કોઈ નહોતું એટલે જ તે રવેચ્છાએ તેની અમ્મા બની ગઈ હતી. બાકી તો આવી પારકી મમતા પાછળ તો તેના નસીબમાં વૈતરું હતું. પણ વ્યાપારી ગણતરી કરતા દિક્ષની એક-લતા હરવા તેના ખાલી ઘરમાં ખુદાએ જ આ બાળ-ફિરતો મોડ્યો છે મોતને કાઢે બેટૅલી ડોશી હસતા બાળક સાથે બોખે મોખે હસતી અને રડતા સાથે છાના આસુ પાડતી અને પોતાના મોનો કોળિયો તેના મોમાં આપી દેવામાં તેને આનંદ થતો આ લાવ એટલે માતૃત્વ. આ માતૃત્વને જાણવું અને પ્રમાણવું એટલે માતૃપૂજન.

ડોશીને પોતાના પેટની ચિતા અને તેના માટેનું વૈતરું કેમ જાણે સિત્તેર વરસની કાયાએ કમતી ન હોય એમ તેમાં પુરવણી કરવા નખીનું નાનકડું ભૂખાણવું પેટ અને ચોવીસે કલાક ચાલે તેવું કામ આવી મળ્યા તે બાળકના રજમાં પોતાનો રજ ભૂલી નખીને ઉછે-રતી હતી. નખીને ઉછેરવો એ તો ઠીક કામ હતું પણ તેને માટે ઘરમાં બકરી રાખવાથી બીજાને ત્રાસ થવાનો સભવ હતો, અને તે કાયદાની વિરુદ્ધ હતું નાગરિક જીવનમાં વ્યક્તિ અને સમષ્ટિના નેક પ્રશ્નો એકબીજા સાથે સંકળાયેલા હોય છે. એટલે જ્યાં સુધી

આર્થી કાઢી ન પડે ત્યાં નુકસાન થાય તેના અનુકૂળ અવસ્થામાં ઉદય થાય
નથી જાતો અસ્તિ અને નમસ્તિના પ્રત્યક્ષ અને તેનો ઉદય થાય તેના
કે એકના દિવસ કાર્ય આનંદ અદિત કરનાર અને નય છે

અસ્તિમે નમાનની માનના નમાનની નમાનની માટે નમસ્તિ-
મા નમાર્ક વચ્ચે જેમકે અને કાર્ક વચ્ચે અસ્તિગત મનાઈ કે
દેખાતે ઉદય થાય પાળ નમસ્તિના નમાને નમારે કે સ્થાનને નમાન
પડે તે માત્ર જેમ સાચી જે તેમ અસ્તિનુ અસ્તિત્વ મરી ન જાય અને
નમસ્તિના એકમ કાર્ક ન જાય એટલી કાળજી ચીસ્ટપૂર્વક નમારી
પડે તે માત્ર પાળ તેટલા જ પ્રમાણમાં માત્રી જે કાર્યના ધરતર વચ્ચે તે
આ જાણ જરૂર હાય છે, પાળ જરૂર અસ્તિગત હોય તેના
પોતાના દૃષ્ટિકોણથી નેસાનો પ્રસન્ન અવે છે ત્યાર તેના દારુણ નુ ખતી
કરુણા પડે છે, તેનું દુઃખ મુશ્કેલ છે, મનમાં તેના ઉદયની નિશ્ચય
મયે ન પગી ખીજ જ કાર્ક નમસ્તિનો દૃષ્ટિકોણ કાર્ક ખીજ જ તરત
દેખાઈ કે અને અસ્તિત્વની નમ થાય તેના ઉદય જ નમસ્તિના નુ ખતી કાર્ક
ત્યાર તેમ જાણે જે આપે રમતે જ મરી જાય થઈ જાય જે અને
તે માત્ર અસ્તિત્વ એકમને જે નમારી નમારી નમારી નમારી નમારી
ઉદય કરનારી

આપણા કાયદામાં જે રીતે વર્તમાન ગુના માટે લવચાગણા છે તેટલી ગુનાના ગુનાની અને તેના ભાવિની નથી. એટલે જ સમષ્ટિને નામે વ્યક્તિના વ્યક્તિત્વને કચગાઈ જવું પડે છે અને વર્તમાન માથે જ તેના ભવિષ્યનું ભવિષ્ય પણ થઈ જાય છે. જીવનની પેડે જ દરેક ગુનાને-પ્રશ્નને ભૂત અને ભાવિ હોય છે વ્યક્તિગત દુઃખો અને ભૂલોથી સમષ્ટિ આખાની ભૂલો અને દુઃખનું ગિચિતિ થાય છે કે સમષ્ટિના દુઃખો કે ભૂલોથી વ્યક્તિગત દુઃખો જન્મે છે, એટલે કે વ્યક્તિ તેમ જ સમષ્ટિના દુઃખનું ઉદ્ભવસ્થાન કયું છે તે એક અટપટો કાયડો છે. વડ અને ળીજના ન્યાય જેવી તે સમગ્ર છે આ કાયડાના ઉકેલની દૃષ્ટિએ થયેલ ઉપાય ખરો ઉપાય છે.

અમારી પામે વરધણી તરફથી ફરિયાદ આવી કે ડામાડીપુરાની પાચમી ગલીમાં આવેલી એક સાબી ચાલીમાં બોયતળિયે સંગ્રહ પામેની ખોલીમાં જર્ઝનાબી નામની એક બાઈ અડરી ગયે છે તેથી બીજા ભાડૂતોને ત્રાસ થાય છે. આમાં વ્યક્તિ અને સમષ્ટિ બને હતા. ધાણ કચ્ચાનું કારણ ધરમાં રાખવું એ મ્યુનિસિપલ કાયદાનો દેખીતો ભગ હતો આવો ભગ ચાલુ રહે તો અન્ય અનેક વ્યક્તિઓ, એટલે કે સમષ્ટિને, નુકસાન-તકલીફ થવાનો સભવ હતો. બીજા બાબુએ, કાયદા પ્રમાણે વર્તવા જતા એક એક વ્યક્તિને ભારે નુકસાન થવાનો પણ એટલો જ સભવ હતો આ અમંગતતાનો નિકાલ કાણ કરે? આટલા જ માટે કાયદો ગાડો ઘોડો છે (Law is a mad horse) એમ કહેવામાં આવે છે.

ફરિયાદ કરનાર વાજબી હતો, કારણકે સુધરાઈના કાનન પ્રમાણે રહેવાની ખોલીમાં જાનવર ન રાખી શકાય એથી તેમાં રહેનારની તેમ જ મકાનના બીજા ભાડૂતોની તંદુરસ્તીને નુકસાન થાય. દરેક વ્યક્તિ રાજીની પત્તિ છે એટલે તેને નુકસાન કરનાર હરકોઈ વ્યક્તિ-પક્ષી તે અડા રતી

દાના આધારે કરવાનું હતું, અને એ રીતે વ્યક્તિને ભોગે સમષ્ટિને સંતોષવાની હતી. એટલે જ્યાં માનવતા જિવાડવા માગતી હતી ત્યાં સમષ્ટિને નામે કાયદો નથીને જૂએ મારવા તૈયારી કરતો હોય તેમ સુધરાઈનો અમલદાર કાગળિયા તૈયાર કરતો હતો.

‘આઈ, જઈનાળી તમારું નામ કે?’

‘હા, ખેટા ! હું જ જઈનાળી.’

‘તમે તમારી ખોલીમાં બકરી રાખો છો તે ખરી વાત કે?’

‘હા ખેટા, જરૂર એક બકરી આ છોકરાના દૂધ માટે રાખી છે એ ખીમાર છે, એની મા મરી ગઈ છે, એટલે બકરીના દૂધ ઉપર જ છે.’

‘બકરી શા માટે રાખી તે નથી પૂછતો, પણ આમ બકરી રાખવી તે ગુનો છે તે તો જાણો છો ને?’

‘હશે ખેટા, તું કાઈ થોડું ખોટું કહેતો હઈશ!’

‘ઘરમાં બકરી રાખવાથી ધાણ થાય છે તે તો જાણો છો ને?’

‘કેમ ન જાણું, ખેટા? જરૂર ધાણ થાય એક તો ભોયતળિયાની ભેજવાળી ખોલી, અને તેમાં બકરી ગદગી કરે, એટલે ધાણ તો થાય ને? શું કરું? લાચાર છું. પણ આ છોકરાની જિંદગી ખાતર બધું સહન કરું છું?’

‘બકરી કાઢી નાખવી પડશે આવો ધાણ ન ચલાવી શકાય.’

‘બકરી કાઢી નાખ્યું તો, ખેટા, આ છોકરાનું શું થાય? તે કેમ જીવે?’

‘તે હું શું જાણું? દૂધની બીજી વ્યવસ્થા કરો. બકરી નહિ રાખી શકાય આઠ દિવસમાં કાઢી નાખજો, નહિતર કેસ થશે.’

પછીની કથા તો ટૂંકી છે. આઠ દિવસમાં બકરી ન કાઢી એટલે કેસ થયો. જઈનાળી માદલા નથીને લઈને લાકડીને ટેકે ટેકે સવારના

આઈને નથી જીવવું, હવે ભીખી ભીખીને નથી નભવું, હવે દયા નથી માગવી તે નિશ્ચય । જે ભોળા, અમે શેઠિયાઓની હવેલીઓ ફાડવાનું, ધનિકોની મિલકતોમા આગ લગાડવાનું, તક મળે ત્યાં લૂટવાનું અને જોજો જોજો આપણને રળજ્યા છે તેનું કાસળ કાઢી નાખવાનું નક્કી કર્યું છે, તો રાત્રે તૈયાર રહેજો. આજથી આ પછા દુઃખનો અંત । ઝરાઝર બાર વાગે આવશુ, સમજ્યો ને । કા આ પાર કે કા પેલે પાર ।

ભોળો . અરે ! આવો અધર્મ ફરવો કેમ સૂઝ્યો ? એક પાપના ફળ તો આ ભવે પૂરા થયા નથી ત્યાં નવા પાપ કરીને કરવું છે શુ ? કાઢ્યા એટલા હવે નથી કાઢવા. ભગવાનનો ભરોસો રાખો, મારા ભાઈ ! કરમ-ધરમનો હિસાબ દીધે જ છૂટકો છે

ખીજો જણુ જોઈ લીધો તારો ભગવાન અને જોયો તેનો ભરોસો ! આવી નમાલી ભગતાઈમા જ ભવ આપ્યો કરમ-ધરમને રોઈ રોઈને કાઢ્યો, છતાં કાઈ ભાળ્યું નહિ, તોય અઝઝ નથી આવતી ? તારે ને ભગવાનને શુ ? જે ભગવાન હશે તો કોઈ શેઠ-શાહુકારનો હશે, વાણિયા-બ્રાહ્મણનો હશે, રાજા-મહારાજા કે ધરમ-ગુરુનો હશે-તારો કેવો ? કાલો થયો કાઈ ! ભગવાન ભગિયાનો થવા નવરો નથી । આ યુગમા તો અધા પાપે જ પેટ ભરે છે ત્યાં સત્ધરમની પૂછડી થઈ મરીશ તોય સુખનો મારગ નહિ દેખ । હવે તો પાકું વેર લેવું તે કાળાન્તરેય નિર્ણય । તૈયાર રહેજો. ભલો થઈને અમારી બાજી જીંધી વાળીશ મા ! કાઢ્યા એટલા નથી કાઢવા એટલે શુ ? તું તો મરીશ પણ તારી પ્રજાનું શું ? તેની પ્રજાનું શુ ? તારી નાત બિરાદરીનું શુ ?

ભોળો . મારું દિલ તો ના પાડે છે. તમતમારે કરવું હોય એમ કરો અને મને મારે મારગે જવા દો !

જ્યારે સમાજમાં ન્યાય ન દેખ્યો....

દિલના માગતલ બઉ, દિલ સૌને દઈએ નઈ
માયુ માગે લાખેણો કાઈ, દેતા ઉહકારે ભાગીએ નઈ

અરુણા છેલ્લા ત્રણ માસ થયા પતિનુ ઘર તડતે તેના બાપને ત્યા ચાલી ગઈ છે. એના જેવી એક ઉચ્ચ જ્ઞાતિની હિંદુ કન્યા પતિના ઘરનો સર્વથા ત્યાગ કરી દેશે એવો તો કાઈને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ નહોતો પણ જ્યારે તેણે પોતાનો નિર્ધાર તેના સસરાને લખી જણાવ્યો ત્યારે જ વાતની ગભીરતા તેને સમજાણી, અને તુરત તેણે અરુણાને તાકીદે મોકલી આપવાનુ વેવાઈને દયાણુ ક્યુ અરુણાએ તેના બાપને સ્પષ્ટ કહી દીધું કે, 'મારે તે ઘર સાથે કંઈ લેવાદેવા નથી ત્યા જવા કરતા તો બહેતર છે કે હું કાઈ અધારે ફૂવો પૂરું કે ઝેર પીને સ્વર્ગ જઈ જો હું ભારે પડતી હોઉ તો કહેશો ત્યારે અહીંથી પણ ચાલી જઈશ. પણ જ્યાં મારું કાઈ નથી, જ્યા મારો સસાર નથી, ત્યા સિતમ અને શરમની સળગતી ભટ્ટીમા ભૂજવા નહિ જાઉ' અરુણા અગાઉ કદી આટલી હદે ગઈ નહોતી તેથી તેનો બાપ મૂઝાયો અને તેને ધનિક સગા, મહાજન અને પોતાનો વ્યવહાર અટકી પડવાના ભાવિ ભવની મુશ્કેલીની કલ્પનાથી કમકમા આવી ગયા પડની મૂઝવણ-મા પુત્રીની મૂઝવણનો વિચાર કરવો તેને ન સૂઝ્યો. ગામમા પણ ધીમે

મારીને કાઢ્ય ધરની બહાર—જો ન સમજે તો, અને ઠામી આવ એના સાસરે ! ઢીલા થયે કાઠી નાતનો બધો ન રહે ! ગામની આબરૂ ખોવ-રાવવી નથી !'

અરુણાએ આ બધું સહન કર્યું. કોઈને કંઈ કંલું નહિ. એને મન તો એ સૌ હતા સસારની ઘટમાળમા ફરતા સ્વાર્થપટુ માનવીઓ, પાપપુણ્યના પૂતળા. પણ જ્યારે જૈન આર્યાણ્યે ન્યાયને બદલે દીઠા લઈ તેની ચેલી બની જવાની છૂપી સલાહ આપી ત્યારે તેનો પુણ્ય-પ્રકોપ પ્રગટી બિહ્યો કે, ' મહાસતીજી ! મારામા ત્યાગ—વૈરાગ્ય આવ્યો-છે માટે સાસરે નથી જતી એમ તો કાઠી નથી, પણ ત્યા મને મારો સાસરવાસ ગોતતાય નથી જડતો માટે નથી જતી. મને મારો ધણી જોઈએ છે, મારું ઘર જોઈએ છે, પણ તે ત્યા નથી એટલે તો આ સતાપભર્યો કપરો કલહ જાગ્યો છે વિકારરહિત જીવન ગાળવું હોય કે ગમે તેવું વિલાસી જીવન જીવવું હોય તો તે વાણિયાની પાચ લાખની પૂજા ઉપર બેઠા બેઠા બધું કરી શકાય તેમ છે તમારી માફક લાકડા જેવું સૂકું જીવન જીવવાની પણ જરૂર નથી પણ હું સસારથી કે ચારિત્ર્યથી પરવારી નથી, એટલે તો સસાર ગોતુ છું આ અપાવવાની ત્રેવડ હોય તો શિખામણ આપજો '

શિખામણ આપનારાયે સૌ કોઈ ને કોઈ બહેનના લાઈ અને પુત્રીના પિતા હતા સૌને અયોગ્ય લગ્ન સામે સ્થગિત હતી સૌને પોતાના સતાનના સારા જોડાણુ ગમતા હતાં. છતાય જ્યારે બીજાને ન્યાય તોળવાનો સમય આવ્યો ત્યારે જ તેઓની વિવેકબુદ્ધિ કેમ બહુર મારી ગઈ તે એક અગમ્ય કોયડો છે. લગ્ન પહેલા જ સૌ જાણતા હતા કે માધવ કુદરતી રીતે શારીરિક ખામીવાળો છે, પુરુષાતન વગરનો છે, એટલે લગ્ન માટે તદ્દન અયોગ્ય છે; છતાય કોઈએ એક માનવ તરીકે પણ તેવા લગ્નનો વિરોધ તો ન કર્યો, એટલું જ નહિ પણ લગ્ન પછી

બીજે દિવસે સવારે મુઝઈ આવ્યું. સામે બે-ત્રણ માણસો આવ્યા હતા, જે અમને એક અગોચર જેવી જગ્યાએ લઈ ગયા છટે દિવસે મારો પાડોશી પણ ત્યાં આવ્યો, જેણે બહુ માયાળુપણે મને કહ્યું કે, 'રાધા, જરાય ગભરાઈશ નહિ. તને કોઈ સુખી પૈસાવાળાને ત્યાં પરણાવશું, અહીં તને સુખ મળશે દેશમાં શું હતું ? થોડો વખત ડાહી થઈને વર્તીને તો બધું ઠીક થઈ જશે ' હું પૂરેપૂરું પામી ગઈ, પણ ઉપાય શું ? દિવસ-રાત જીવતા માણસની અને મજબૂત તાળાની ચોક્કી રહેતી, ડગલે ને પગલે ધમકી મળતી, એટલે એટલી બધી દુઝાઈ ગઈ કે કશું બોલી શકી જ નહિ. બીજા દિવસથી જ મારા પંડ ઉપર કંઈક સોદાઓ ગોઠવાવા માંડ્યા. કંઈક રંગીલા, છેલ્લગટાઉ અને માલેતુઝર ખખડધજી આવવા માંડ્યા. દરેક પાસે મને રજૂ કરતા અને જાણે પશુ કેમ ન હોઈ તેમ મારી કિંમત નક્કી કરતા. આ રીતે દોઢ માસ વીતી ગયો. આ દુઝિયાન મારા પર વીનેલાં કાળી ડયા હું નથી કહી શકતી-એ સાબળવા જેવી પણ નથી દેશમાં મારું વેવિ-શાળ થયેલું હતું. હું દોઢ માસ થયા ગુમ થઈ છું એ વાત જાણ્યા પછી તે માઈનો પૂત મારો હાથ ગ્રહણે નહિ, સમાજ મારો દોષ જોયા વિના જ મારો તિરસ્કાર કરશે, એવી બીતિએ છોટે મે ન-છૂટે ધરધરની બગરુ વેશ્યા બનવાને બદલે એક સુરતી વણિકની ભાડૂત પત્ની તરીકે રહેવું કબૂલ કર્યું. આટલી જ મારી કાળી કથા આ મારો દોષ કે મારા સંજોગ !

*

હું મારા આ નવીન જીવનમાં આજ સાત વરસ થયા પડી છું. તે સુરતી મારે ત્યાં ખુદ્દી રીતે રહેનો, સમાજ તે વાત જાણુનો-ખુદ તેના મા-બાપ અને ધર્મશુરુ પણ જાણુના. તોપણ તેની આખરમાં વાધો નહોતો આવતો. પણ જો મારી સાથે લગન કરે તો તેની આખર

માન બૂલીને અને કંઈક ઘોળમા મુરતિયાની અછતને કારણે વેવિશાળ કરવા તૈયાર થતા આપને અરુણાએ માધવની શારીરિક સ્થિતિ માટે ચેતાવ્યો હતો ત્યારે તો મનહરલાલને પોતાના ડહાપણ અને પુત્રીની બાલિશતાની પાકી ખાતરી હતી, એટલે તેનો વિરોધ અને લોકચર્યા અવગણીને પણ તેણે અરુણાનું વેવિશાળ માધવ સાથે ક્યું અને મૂઢ મહાજને તેને મહોર મારી આપી. ત્યાર પછીનો વિરોધ ધરેણા-કપડા આદિ ભેટો લઈને આવતી વેવાઈની મોટરના અવાજમા દબાઈ જતો, અને મનહરલાલમા લાંબી અક્કલ પશ્ચુ નહોતી તેથી તે માનતો કે ધનિકોની સૌ ઇર્ષ્યા કરે છે અને આવું સારું ઠેકાણું છોડાવવાના તે હરામખોરોના આ પ્રયત્નો છે.

લગ્ન લખતી વખતના વિરોધ સામે તો તેણે પશુન્યાયે કામ લીધું, એટલે કઠોર શબ્દો અને માર સિવાય બીજું કંઈ પરિણામ ન આવ્યું. પશુ જેમ માર પાસે રાક થઈ જાય તેમ પંદર વર્ષની મા વગરની અરુણા રાક બની ગઈ.

જન આવી. ઝાપે બેઠેલા વરરાજને જોઈ આવેલી પાડોશીની છોકરીઓની ટીકાથી અરુણા સળગી ગઈ અને તેણે પોતાના બાપને આસુ સહિત વીનવ્યો કે, ‘લગ્ન થઈ ગયા પછી કંઈ નહિ બને હિંદુ-લગ્નનો કાયદો અને કુળની આબરૂ આડાં આવીને ઊભા રહેશે ત્યારે મારા ભાગ્યમા કાયમ રોવા વિના બીજું કંઈ નહિ રહે. કોઈ સારા ડોક્ટર પાસે તમે તપાસ તો કરાવો કે તે લગ્નજીવન માટે લાયક છે કે નહિ ? આમ વગર વિચારે મારી જિંદગી ધૂળ મેળવે મા !’ આ વખતે પણ તે મૂઢ બાપને કુળની આબરૂ અને નાતની બીક આડે આવ્યા. તેને લાગ્યું કે આગણે આવેલા લાખેણા સગાની આબરૂ માથે એક છોતા જેવડી છોકરીના કહેવાથી થોડો હાથ ન ખાય ! પાછળ મોટો વ્યવહાર પડ્યો છે, નાત મને વીંખી જ નાખે ને ! જોયું જશે. ભાગ્ય મોટી વાત છે. લગ્ન થયું-હીજકતે હૈયે અને અશ્રુપૂર્ણ મૂર્ચિત દશામાં.

છેલ્લો વિરોધ જન વળાવતી વખતે પણ અરુણાએ કર્યો, પણ એનો કંઈ અર્થ ન હતો લગ્ને તેને પારકી કરી નાખી હતી. લગ્ને તેને હિંદુ-કાયદાના ચોકઠામાં જકડી લીધી હતી લગ્ને તેની ઉપર તેના માવિત્રોને બદલે કોઈ બીજાનો અધિકાર સ્થાપી દીધો હતો. એટલે જ્યારે સગા બાપે તેની ધા ન સાબળી ત્યારે તે અગ્નિચો આબરૂખૂંચો શ્રીમાન તો તેનો પોકાર કેમ સાબળે ? નાના જુનવાણી માનસવાળા ખુશામતિયા ગામડામાંથી ગરીબની છોકરીનો સાદ કોણ સાબળે ?

અરુણા સાસરે ગઈ અને લોકચર્યાની સત્યતાનો પરિચય મેળવી પાછી આવી

આટલો અરુણાનો પૂર્વઘટિહાસ

*

માધવ અને તેનો બાપ લગ્નથી ચાહતા હતા પોતાના કુળની આબરૂ-રક્ષા અરુણાનો બાપ ચાહતો હતો પોતાના છોકરા માટે સદ્ગુણો, છોકરી માટે સાકરના ઓશીકા અને ગોઠણપૂર જ્વર અને ભાવિ વ્યવહારો માટે પોતાની જાનદાનીની રક્ષા મહાજન ચાહતું હતું સમાજના બધારણુનું કડક પાલન અને જુનવાણી તત્ત્વની જાળવણી. કાયદો ચાહતો હતો જોના ભોગે પુરુષજાતને ૫ પાળી મોટી હિંદુ કોમને રીઝવી રાજ્યના પાયા સુરક્ષિત રાખવાનું અને આ બધાની સામે માત્ર અરુણા એકલી જ ધમ્મતી હતી પોતાનું ઘર, વર અને સસાર ! તે મેળવવા માટે તેણે માનવતાને નામે ન્યાયની ધા નાખી પણ આ ધા કોઈએ ન સાબળી. જે માધવને સાબળવી હોત તો નામરદ હોવા છતાં પણ પરણ્યા નીકળત નહિ, તેનો બાપ તેને લાડકાડે કોઈનો ભવ બાળવા જન જેડી પરણાવવા આવત નહિ, જે તેના પોતાના બાપને સાબળવી હોત તો બધારણુના નામે ડરી અન્યાય કરવા જેવું કરત નહિ.

દેવી અને ભક્તની વચમાં ભિન્નતા બકરા જેવી અરુણાની સ્થિતિ

હતી. દેવી રિઝાય કે ખિજાય લકત ઉપર, અને ભોગ બની જાય ખીયારો. અકરો-તેમ સમાજની જડતા અને પોતાના સસારની વિષમતાની વચ્ચે અરુણા હતી. બેય રીતે તેને જ ભોગવવાનું હતું.

.....અને એક દિવસે શાત-રાકડી અરુણાના દ્વિયંત્રી સીમા આવી ગઈ તેણે સમાજની શરમતો પડદો ફેંકી માથુ ઊંચક્યું. માધવ અને તેના બાપે આપેલી અરુણાનો વિચાર કરવા મળેલી ન્યાતને તેણે જણાવી દીધું કે, ‘નમાલાની નારી બનવાની મને ફરજ પાડનાર તમે કાણ છો ? તમને પૂછું છું કે તમે તમારી પુત્રીને-બહેનને કાઈ નપુંસકની સાથે પરણાવશો ? ‘બાવલાની બાવડી’ કરતા ખીજ કાઈ મોટી ગાળ સ્ત્રી માટે નથી અને તે સહન કરવી અઘરી છે-હૃદયવિદારક છે તે ધરમા તમારી પત્નીએને પૂછશો તો સમજશે. પુરુષાતનહીનની પત્ની બની જગતમા શરમજનક જિંદગી ગાળવા કરતા મારો માર્ગ હું જ વિચારી લઉં તે યોગ્ય છે. મને દુઃખ છે કે આજે મારે આટલી બધી હદે જવું પડે છે. તમારે મન તમારી સામે આ બળવો. હશે, પણ મારે તો આ જન્મ-મરણનો પ્રશ્ન છે તે ઉકેલવા ન્યારે તમે મને દયાલાવે પણ મદદ ન કરી ત્યારે મારે જાતે તે ઉકેલવો રહ્યો છે. આજ સુધી હું મારા દુઃખને રાત્રી બેઠી હતી, તેને ભોગવી નાખવા માગતી હતી, પણ તમે સૌએ મારી મર્યાદા મુકાવી મને આગથી રમત રમવાનું દબાવ્યું ક્યું છે એટલે હવે એ રમત એક વખત મારે રમી નાખવી છે. જેને શરમ આવતી હોય તે ભલે આખ મીચી જાય, જે અકળાતા હોય તે ભલે દૂર હટી જાય, હું છું અને જગત છે. તમારા સમાજની, ધરમની કે કાયદાની મને પરવા નથી. જગતભરમા જ્યાં મારું ખૂટતું તરુ પૂર્ણ થતું લાગશે, જ્યાં મને ન્યાય મળશે, ત્યાં જઈને ઠરીશ, પણ ‘બાવલાની બાવડી’ની શરમજનક ગાળ તો નહિ ખાઉં !’

‘ ગળી ! ઉતાવળી થા મા. તારા સસરા ડોક્ટર પાસેથી માધવની

તબિયતનું સર્ટિફિકેટ પણ લાગ્યા છે એથી વધુ તો તે બીયારા શું કરે ? અને ડોક્ટર કાઈ ખોટું લખી આપે ? નાતના બેઠા થોડું કાઠનું ધર ભાગશે ? સમજી જા, તારા સમરા વીસ હજારનું પદ્મું મૂકવા તૈયાર છે. ’

‘ બોલાવો મા મને ! સર્ટિફિકેટ કેમ મળે છે તે હું જાણું છું. એની તબિયતનો મારો મહિનાનો જાત-અનુભવ છે, તે કરતાં શું કાગળનું ચીથરું વધે ? મૂકા એ સર્ટિફિકેટ તમારા દ્વંદ્વતરમાં-કાઈ બીજાનો ભવ બાળવા કામ આવશે. ’

મહાજને સર્ટિફિકેટને આધારે માધવની તરફેણમાં ચુકાદો આપી દીધો.

*

અરુણાને સમજનાર એક જ ચક્રમ જેવો માનવી તે ગામમાંથી નીકળ્યો. તે તેનો પિત્રાર્ધ હતો અને નિરાળમાં મહેતાજી હતો, પણ ગરીબી અને ધૂની પ્રકૃતિના કારણે સમાજમાં તેની કંઈ વિશેષ ગણતરી નહોતી તેનું ફિલ આ જાતના અન્યાયથી રડી ઊઠ્યું. કાયદાનું, આખરું અને ધધાનું જોખમ ખેડીને પણ બહેનને મદદ કરવા તે તૈયાર થયો. તેણે મહાજનને સ્પષ્ટ સંભળાવી દીધું કે, ‘ અરુણાની વાત ન્યાયની છે, તેથી એક ભાઈ તરીકે ગમે તે ભોગે હું તેને મદદ કરીશ-પછી સ્વલે ન્યાત કે કાયદાને કરવું હોય તે કરી લે ! ’

એક દિવસે તેઓ ધર છોડીને ભાગ્યા જ્યોતિસ ધની મદદથી તેણે ગુરુદ્વારામાં શીખ-વિધિથી એક લાયક યુવક સાથે અરુણાનું લગ્ન કરાવી આપ્યું અને પોતે કન્યાદાન આપ્યું.

થોડા વખત પછી અરુણાના પિતા મનહરલાલને એક જ દિવસે બે પત્રો મળ્યા. એક હતો અરુણાના આગલા સાસરાનો અને બીજો અરુણાનો. માધવના આપે લખ્યું હતું. -

.....તમારા ઊતરેલ ગામને જાણતો હતો, અને અનેક જણાની ના હોવા છતાં પણ કરમે મને ભૂલવ્યો એટલે ત્યાં તમારા જેવા હલકટ કુટુંબ સાથે સળધ જાધીને સમાજમાં અમે બહુ ગુમાવ્યું છે, અને જ્યાં સુધી તે સળધ ઊભો રહેશે ત્યાં સુધી ખોવાતું જ છે. તેથી સડયું ત્યાંથી કાપી નાખવું તે ન્યાયે અમે તમારી અને તમારી ઊખડેલ છોકરી સાથેના સળધ છોડીએ છીએ મારા ચિ. માધવના હાથ-અક્ષરની ફારગતી આ સાથે છે....

અરુણાના પત્રમાં લખ્યું હતું :-

... ..જ્યારે મને તમારા કેઠ્ઠના ન્યાયમાં શ્રદ્ધા ન રહી ત્યારે જ મારો પોતાનો ન્યાય જાતે કરી લેવા લાગવાન-ભરોસે નીકળવું પડ્યું છે. અનિલભાઈની મદદથી મેં... ની સાથે શીખ-વિધિથી લગ્ન કર્યું છે જેને તમારી ખાનદાની અને કુળમર્યાદાને વાધો ન હોય, અને કરેલા પાપનો તમને પરતાવો થતો હોય તો હવે તમે મનથી આશીર્વાદ આપી મારા પગલાને ન્યાયથી જોજો અને મને મદદ કરનાર અનિલભાઈને માફ કરજો એટલું માગું છું.

અરુણા તો સુખી થઈ, પણ મનહરલાલે નાતના નિર્ણય છતાંય પોતાની પુત્રીને સાસરે ન વળાવી અને અનિલે તેને લગાડી ખીજે પરણાવી દીધી તે ગુના માટે જ્ઞાતિએ તેમનો જ્ઞાતિઅલ્પિષ્કાર કર્યો, એટલે અનિલના સાસરાએ તેની સાથેનું પોતાની પુત્રીનું વેવિશાળ ફેક કર્યું છે અને તે જ કન્યા સાથે શ્રીમાન માધવના ખીજ લગ્નની તડામાર તૈયારી ચાલી રહી છે । । ।

જખમ બોલે છે-

એમ તો ઘણાના કપાળમા જખમ હોય છે તોય તે બધા કપાળ -ફૂલ્યા નથી કહેવાતા, તેમ રામજી શેઠના કપાળમા મોટો જખમ હતો માટે તેને ફૂટ--કપાળો નહોતા કહેતા લાગ્યે એમને સ પત્તિ આપી હતી, કાયમની ચોક્કસ બાંધી આવક હતી, છતાં પણ હમેશાં તો ઠીક પણ વરે--ખરેયે મામૂલી માણસની પેઠે એ વર્તતા જરાય શેઠાઈ તેનામા દેખાતી નહિ કે તેને ત્યાં કોઈ દી રગરાગ થતા નહિ. તેથી જ તે કપાળ--ફૂલ્યા કહેવાતા. ધીમે ધીમે આ નામ અમારા સમૂહમા ખૂબ પ્રચલિત થયું અને ' ફૂટ--કપાળો ' એ રામજી શેઠનું બીજું નામ જ બની ગયું હતું.

તેનું નામ અને નામરૂપ આખરે માટે તો લાખા સમયથી હું સાલજતો હતો પણ તેથી વધુ કંઈ જાણતો નહોતો, પણ જ્યારે અમે એક જ મકાનમાં પાડોશી થયા ત્યારે તેના નામની કંઈ સાર્થકતા સમજાણી. તે તદ્દન સાદી રીતે રહેતા છતાં પણ તેને લોલિયા કહેવાય તેમ નહોતું, કારણકે જીવ બાળીને પૈસો એકઠો કરવાનું તેનું લક્ષ હોય તેમ ન દેખાયું. તે સ તોપથી રહેતા તે કબૂત્ર ગણાય તેમ પણ નહોતું, કારણકે ગરીબ-ગુરમાને ખપ વખતે ગુપચુપ કંઈ ને કંઈ

આખ્યા જ કરતા અને જીભ કોઈ તે ન જાણે તેની ચીવટ રાખતા. જાહેર ફાળાવાળા જરૂર નિરાશ થવાના જ. કદાચ કંઈ આપવા જેવું લાગે તો વગર નામે આપતા કે મોકલાવી દેતા શા માટે તેને પોતાના નામની સૂગ હતી તે સમજાતુ નહિ, પણ હતી ખરી.

સામાન્ય વારતહેવારો કે જીજ્ઞાસુઓ ઉપરાંત તેને ત્યાં બે વર્ષમાં ઉપરાઉપરી પાંચ પ્રસંગો આવ્યા બે દીકરા અને બે દીકરીના લગ્નના, અને એક તેની પત્નીના ધાર્મિક ઉજવણીનો. આ સૌ તેણે તદ્દન સામાન્ય રીતે ઉકેલ્યા. જરાય લપકો કે ઠાઠમાઠ કર્યો નહિ. આ ઉપરથી અમારી ખાતરી થઈ હતી કે માણસો તેને કપાળ-ફૂલ્યો કહેતા હતા તે વાજખી હતુ. વર-ખરે વચ્ચે નહિ, જગ રગરાગ કરે નહિ, તૂરો ખોલાવી છાતી ફૂવી કડિયાની કસ તૂટે નહિ કે અનેકની શાઆશી ખાટે નહિ તો પછી તેની લક્ષ્મીનો ઉપયોગ શો ? ઈશ્વરે લક્ષ્મી આપી, પણ ભાગ્યમા હોય તો વાપરે ને ?—અમારી સૌની નજરમા તે પાકેપાકા ફૂટ-કપાળા—જાગ્યફૂલ્યા હતા.

પાડોશી તરીકે નરમ પ્રકૃતિના અને કામને પ્રમગે પડખે ઊભા રહે તેવા હોવાથી બધા સાથે તેનો સબધ ઠીક હતો. મારે તો મજાક કરવા જેવો સબધ હતો.

...આજે ધણે વખતે પણ મને તથી સમજાતુ કે તે દિવસે મે કેમ તેની મજાક કરી—તેનો રુઝાયેલો જખમ ઉખેળવા પ્રયત્ન કર્યો ? મારે પૂછવું નહોતું જોઈતું પણ મારાથી સહજ પુછાઈ ગયું કે ‘રામજીભાઈ, તમે લડાઈમાં જાઓ એવા વીર તો તથી, તો પછી કયા બેખડે લરાણા હતા કે બરાબર કપાળમા જ ઘા પડ્યો ?’ મારા આ પ્રશ્નથી તે એકદમ ગભીર થઈ ગયા. તેના મુખ ઉપર વિષાદની યા ફરી વળી, અને પોષ માસની ઠંડીમા જેમ કોઈ ઠંડા પાણીના ‘નાખતાં ધૂંજે તેમ ધૂંજી ગયા. દિલમાં જતનપૂર્વક દપટી રાખેલ

કોઈ અણુગમતી વાત અચાનક બહાર કાઢતા કોઈ ન કળી શકાય તેવું દુઃખ થતું હોય તેમ લાગ્યું. પછી તો મેં વાતને ટાળવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ એણે એક વખત તે વાત કહી જ નાખવી હોય તેમ મને કલ્પે: ‘૧. સાહેબ, લડાઈમાં હું શું જાઉં! ક્યા મારી એવી છાતી છે કે હું ત્યાં વીરતા કરું! સરકારની લાડી કે લાન પણ મારા ભાગ્યમાં નથી, કારણકે હું તો પૂરેપૂરો ડરપોક છું એટલે આદો ભાગ્યું છું, અને કોઈ એવી ભેખડે પણ નથી ભરાણો કે મને ધા પડે. મારા કપાળનો આ અળખામણો ધા-અલખત, હું જાણુ છું કે તમે મને બધા ફૂટ-કપાળો કહો છો અને મારી મજાક ઉડાવો છો--કોઈના વણજીરબ્યા સુખના કારમાં દર્શનના કૂર ફટકાનો છે અને હવે તો તે મારા જીવનનો દીવડો છે પ્રતિક્ષણે મારા અધારિયા જીવનમાં તેણે મને જીવનનો ખરો માર્ગ ચીંધ્યો છે જ્યારે હું વૈભવની આધીમાં પડવાની અણી ઉપર આવું છું, જ્યારે મારી સાલ્જીની પ્રદર્શનો ગોઠવવાનો મનસૂબો ડરુ છું, જ્યારે ગરીબ જગતમાં ભય ડર ભેદભાવ દેખાય એવો ઠાઠમાઠ કે દેખાવ કરવા મન કરું છું, ત્યારે ત્યારે તે જખમ બોલે છે કે, ‘રહેવા દે, રહેવા દે, એકવાર તારા કપાળ ઉપર તારો હાથ ફેરવ, એકવાર આત્સીમાં તુ મને જો અને પછી ખીજી પગલું ભર!’ તુરત હું ચેતી જાઉં છું. આ જખમથી હું જરાય શરમાતો નથી, પણ આનંદ અનુભવું છું કે, જો આ ન હોત તો હું ક્યા હોત? મારો ગર્વ ક્યા પહોંચ્યો હોત? મારી સપત્તિના ચડતા કાળમાં મારી ફાટ કેટલી વધી હોત? અને હુયે મારા જેવા જખમ કેટલાના કપાળમાં કરી બેઠો હોત? લડવૈયો જેમ પોતાની છાતી ઉપરના મરદાનગીના ધા માટે મગર હોય છે તેમ હું પણ ગરીબીની સ્મૃતિ જેવા કપાળના આ ધા માટે તેટલો જ મગર છું. હું તમને ખરું કહું છું. તમને આ અટપટી વાત નહિ સમજાય, એટલે આજ સુધી કદી કોઈને નથી કહી તે વાત તમને એક વખત

કહી દઉં કહી દઉં કે આ જખમ કેમ થયો અને શુ બોલે છે.

‘જ્યારે હું આઠ-નવ વર્ષનો હતો ત્યારે અમે મારા વતન જમ-નગરમાં રહેતા એક વિશાળ બંગલા જેવા ઘરના આંગણના ખૂણામાં અમારું આપીકું નામનું જર્જરિત ઘર હતું. એકમાં દોમદોમ સાલબી હતી, બીજામાં કાળી ગરીબી હતી. બગલાવાળા અને અમે એક જ નાતના અને સગા હતા, પણ અમારા ભિન્નભિન્ન ભાગ્યે અમને એકબીજાથી અતિ દૂર રાખ્યા હતા શેઠની પેઢી ચાલતી—મારા બાપની મજૂરી પણ પૂરી-પાધરી ચાલતી નહોતી; એ આરામથી કંટાળતા પણ કામ કરતા નહિ—મારા બાપા કામથી કંટાળતા પણ આરામ પાસેય આવતો નહિ, તેની પાસે પુષ્કળ ખાવાનું હતું પણ બૂખ નહોતી ઋચિ નહોતી—અમારે બૂખ તો ઘણી હતી પણ પૂરેપૂરું ખાવાનું નહોતું આવો તફાવત મોટાએ સમજતા એટલે તેઓ એકબીજા સાથે હળીમળી શકતા નહિ, પણ અમે બાળકો તો કાયમ સાથે રમતા મને લાગે છે કે ગરીબોના બાળકોને બીજી કંઈ કરવાનું કે ઘર આગળ આનંદ કરવા જેવું કંઈ નથી હોતું, અને તેની બિનજરૂરી ચિંતા કરી રોકટોક પણ કોઈ નથી કરતું. આથી તેઓ બીજી બાબતોમાં નહિ પણ રમતગમતમાં તો શાહુકારોના બાળકો કરતા વધુ પાવરધા હોય છે, એટલું જ નહિ પણ ભવિષ્યમાં કાયમ કોષ્ઠના દોર્યા દોરાવાને સરખનાર નાનપણમાં રમતગમતમાં બીજાને દોરનારા પણ હોય છે. હું રમતગમતમાં સારો હતો, પણ બીજી બાબતોમાં બહુ પાછળ હતો: કપડા—લત્તાં, ખાવાપીવામાં અને ભણતરમાં. તેઓ અવારનવાર રગ-ખેરગી કપડા પહેરી અમને બતાવવા આવતા અને એટલે બેઠાં બેઠાં મીઠાઈ, મેવા, ફળાદિ ખાતાં અમને ચીડવતા અને ઠણિયા મારતા ત્યારે અમને તેની ઉપર ખૂબ ચીડ ચડતી. મને અમારા બાપ ઉપર ભારે ગુસ્સો આવતો કે, એનો બાપ કેવો સારો છે કે પોતાના છોકરાઓને બધું અપાવે છે અને

અમારો બાપ કેવો કંજૂસ અને ખરાબ છે કે અમને કંઈ અપાવતો નથી ? આમ ન કળી શકાય એવી રીતે અમારામા જીવન-પરતે અસતોષ અને માબાપ અને ગૃહજીવન ઉપર ઘૂણા આવતી હતી, કારણકે ગરીબી કે તવગરીને અમે નહોતા સમજતા, તેથી તેના પરિણામને અમે બીજી જ રીતે સમજી ગરીબ માબાપને નીદતા અને માનસિક રીતે તેનાથી નિત્ય દૂર ને દૂર થતા જતા હતા.

માગણ, છોરુ, મછીપતિ, ચોથી ધરતી નાર,
છત-અછત સમજે નહિ, ને લાવ, લાવ ને લાવ !

તેમ અમે માબાપની છત-અછત સમજ્યા વિના શેઠના છોકરાઓના જેવી વસ્તુઓ માટે કંજીયો કરતા વસ્તુઓ ન મળતી, માર મળતો, એટલે પહેલા અમે રાતા અને પછી અમને મારનાર માબાપ રડતા ! આ આસુ હજી મને યાદ છે ! આ વુ તો રોજ અમારા જીવનમા બનતુ, નિત્યનવુ પ્રદર્શન શેઠના છોકરા કરતા અને નિત્ય તેનો કંજીયો અમે કરતા. કેટલીયે વાર અમારી બાએ આ ત્રાસમાથી છૂટવા અમે મરી જઈએ એમ પણ ઇચ્છ્યુ હતુ !

‘ મોટો થયા પછી ઘણી વાર બચપણના બનાવો યાદ આવતા ત્યારે વિચાર થતો કે, ‘ એમા શેઠના છોકરાઓનો શો વાક ? તેના બાપ પાસે દ્રવ્ય હતુ, દિનપ્રતિદિન તેમા વૃદ્ધિ થયા જ કરે એવો સભવ હતો, એટલે તે પૈસા પોતાને રુચે તે રીતે વાપરી આનંદ માણવાનો તેને અધિકાર હતો, અને આ અધિકાર-આ સુખપ્રાપ્તિ માટે તો તેણે દ્રવ્યભંડોળ એકઠું કર્યું હતુ, તો તે રીતે વાપર્યું તેમા ગુનો શુ ? જીવનધોરણુ ઊંચું રાખવાનુ અને લોકોને સુખી રાખવાનુ આજે તો સૌ કોઈ પોકારી પોકારીને કહે છે, તો સુખ-ઊંચુ જીવનધોરણુ કહેવુ કોને ? ઊંચુ જીવનધોરણુ, રિદ્ધિસિદ્ધિ અને સુખ માપવાનો આ સિવાય બીજો સાસારિક ગજ કયો ? ભાગ્ય-

વતના ભાગ્યનો આ સિવાય ખીજો પરચો શો ? જેમ આ બધા ઝાઝોના પ્રત્યુત્તરો આપનાર આજ પશુ નથી તેમ તે વખતે પશુ નહોતા, એટલે ભાગ્ય, નસીબ, પૂર્વજન્મના પુણ્ય, પાપ આદિથી તેનો જવાબ વળી રહેતો. જે જગતના માનવીઓમાં આ જાતના નિત્ય-જગતા મનોબ્યાપારનો મનોમન ઉકેલ થઈ જતો હોત અને ભાગ્યની કરામતને પૂરેપૂરી શ્રદ્ધાથી સ્વીકારી લેતા હોત તે ગમે તેવી વિષમ સ્થિતિ માટે કોઈને કંઈ ન લાગત અને જીવન સુખી હોત, ઈર્ષ્યા-અસૂઆ વગરનું હોત. પશુ તેમ નથી, કારણકે ચાલુ જીવનમાં બનતા બનાવોના કાર્યકારણના ભેદ કરતા તેના દૃશ્ય પરિણામ ઉપર માનવી વધુ ઝડપથી જાય છે. ઉપરાત, જગત સમજતુ થયું છે કે માનવજાતનું સુખ, સગવડ, શાંતિ કે મિદ્ધિ અનેકના સમગ્ર પ્રયાસનું પરિણામ છે. એટલે ભણે માણસ પોને સ્વતંત્ર હોય (જોકે ખરી રીતે નથી જ), તેના ધર્મનો ધણી હોય, પણ તેજ ગતનો અશ મટી શકતો નથી તેણે પણ તેના વિકાસમાં-તેના જીવનમાર્ગની સરળતામાં પોતાના વ્યક્તિત્વ અને સ્વાતંત્ર્યનો અમુક અશ અર્પણ કરવાનો રહે છે.

‘ માણસજાત નક્કલખોર છે તે દેખાદેખીથી પોતાનો જીવનમાર્ગ નક્કી કરે છે અને ખીજાની સરખામણીથી પોતાનું સુખ અને વિકાસ માપે છે થોડા માણુમોની આખ જ અદૃશ્ય માર્ગ દેખી શકે છે અને થોડા જ માણુસો વાસ્તવિકતા આખ સામે રાખી પોતાની શક્તિની મર્યાદા પ્રમાણે જીવનમાર્ગ મૌલિકપણે યોજે છે, આકી તો બહુધા કોઈની પાડેલી કેડી પર જ ચાલે છે. જીવનમાર્ગના આ પથિકાની મજલની સરળતાનો આધાર કેડીના પાડનાર ઉપર છે દરેક ક્ષણે માણુસ જીવનના સિત્ત સિત્ત ક્ષેત્રમાં કેડી પાડ્યા જ કરે છે કોઈનાની, કોઈમોટી, કોઈ ગહન અને કોઈ વિકટ કે વિષમ દરેક કેડી પાડનારે, ચારવુ ઘટે કે તે માર્ગે કોઈને કોઈ અખણ્યો ચાલવાનો છે અને

જીવન-મજલ કાપવા પ્રયત્ન કરવાનો છે. એટલે માનવના તે કાર્ષ્ણે વિષમ જીવન જીવી ખોટી કેડી પાડવાનો અધિકાર નથી આમ છતાં જેવી તેવી કેડીઓ પડ્યે જ જાય છે અને પથિકા માર્ગ બૂલે છે. અમારા પાડોશી શેઠ પ્રતિદિન પોતાની શાહુકારીના પ્રદર્શનો કાર્ષ્ણે કાર્ષ્ણ રીતે કરતા હતા અને કેડી પાડ્યે જ જતા હતા અમે તેથી અજાણ્ય તે માર્ગે જ કાર્ષ્ણ સુખની આશાએ જવા પ્રયત્ન કરતા હતા, કારણકે અદ્વિતીય જીવનમાર્ગ દેખવાની અમારી શક્તિ નહોતી પરિણામે સુખના નવા ધ્યેયને તો ન પહોંચાતું, પણ અમારું હતું તે પણ ખોવાતું હતું અને નવું દુઃખ તેથી જન્મતું હતું.

‘એક દિવસે મારી બા અમારા નિત્યના કનિયાથી કટાણી ગઈ. તેને પણ નહીં રહીને લાગ્યું ખરું કે બીજાનું દેખીને જ્યારે મોટાઓ ઈર્ષ્યા મનોમન કનિયા કરતા હોય છે ત્યારે હું તો અણુસમજી બાળક હતો, એટલે મારા જેવડા નાના સાથીઓ જેવી વસ્તુઓ માટે કનિયા કરું તે અસ્વાભાવિક નથી. તેથી તેને લાગ્યું કે આ કનિયા અટકાવવા કા તો અમારે ધનિકને પડખે આવેલું અમારું બાપીકું ઘર વેચી અમારા જેવા ગરીબોના લત્તામા જઈ રહેવું, કા તો અમારે એકદમ સમજી અને શાણા થઈ જઈ કનિયા મૂકી દેવા, અગર તો શેઠ જે સમાજમા તે વસે છે તેવું સામાન્ય જીવન અંગીકાર કરી પોતાના ધનના પ્રદર્શનો અટકાવવા. આમાંથી કયું શક્ય હતું તે એક કાયડો હતો ઘર વેચી અમારા જેવા ગરીબને આશરો વગરનું થઈ રહેવું સહેલું નહોતું. ધડી એકમા અમે શાણા થઈ જઈ કનિયા ન કરીએ તે પણ સંભવિત નહોતું. એટલે ભલે શેઠ પોતાનું જીવન તદ્દન સામાન્ય ન કરે, પણ પોતાના છોકરાઓને ધરમા બેસાડીને ખવરાવે તો બાળકો પૂરતું કામ સરળ બને તેમ હતું. તેથી મારી બાએ એક દિવસ કનિયાને મને ડરતા ડરતા શેઠને ત્યાં જઈને નમ્રતાથી શેઠાણીને

કહ્યું કે, ‘મા, તમારી ઉપર ઈશ્વર આજે રાજ છે એટલે અમે પણ રાજ છીએ, અને ઈશ્વર હજી તમને વધુ આપે એવી અમારી ગરીબની દુવા છે. તમારા છોકરાઓને ભગવાન સો વરસના કરે અને ઘણું આપે! પણ મા, એક વાત કહેવા આવી છું કે તમે તેઓને બહાર ઓટલા ઉપર બેસાડી ખાવા આપો છો એ જોઈને અમારા છોકરા અણસમજણથી કનિયા કરે છે અમે તેઓને કંઈ અપાવી શકીએ તેવી અમારી શક્તિ નથી એટલે છેવટે તેઓને ખૂબ માર મારવો પડે છે. છોકરા દેખાદેખીથી કનિયા કરે. તેને થોડી અકબલ છે કે તે પોતાના ઘરની સ્થિતિ સમજે!’

‘શેઠાણીને આ વાત ન રુચી તેમા તેને ઈર્ષ્યાનો ભાસ થયો. તેણે ખુલ્લેખુલ્લું સંભળાવ્યું કે, ‘શરમાતી નથી આવી વાત કરતા? છોકરા કનિયા કરતા હોય ને, તો પોતાનાને ઘરમા ઠાસી રાખીએ, પણ ખીજને કહેવા ન જઈએ! છોકરા ખાય છે તે તેના ઘરતુ ખાય છે, થોડું કોઈના ખાપતુ ખાય છે? ન દેખ્યું જતું હોય તો આખમાં મર્યા આજે. બાકી તો અમારા છોકરા ધરાસાર ખાશે-તમારી છાતી માથે બેસીને ખાશે તમારા જેવા રાકા માટે તેને કાઈ નહિ રોવરાવાય!’ મારી બા ધરે આવી તેનું હૃદય એક તો ગનીખીથી આળી તો હતું જ, એટલે આ કટુ-વેણે તેમા લૂણ લગાડ્યું. તે આવી ત્યારે આખમાથી અગારા ઝરતા હતા તે જ વખતે મે બરશી માટે કનિયો કર્યો. તેણે ગુસ્સામા છૂટું દીંચણિયું માર્યું અને મારું કપાળ ફૂટી ગયું. જખમની વ્યાધિથી બેભાન થઈ ગયો ત્યાં સુધી હું રડ્યો. પછી તો મારી બા, દાની, બાપા અને બીજા ભાડુઓએ આખો દી રોયા જ કયું. કોઈએ કંઈ ખાધું નહિ પદર દિવસે મારો જખમ રુકાયો આ મારથી હું એટલો બધો હેમનાઈ ગયો હતો કે ત્યારપછી મે કોઈ દિવસ કોઈ વસ્તુ માટે કનિયો કર્યો નથી

અને મુક્તપણે હું હસ્યો નથી કે મન મૂકીને રહ્યો નથી, કારણકે હું ખુદ અશ્રુમૂર્તિ બની ગયો છું અને અનેક વાર મને સ્વપ્નામા ઢીંચણિયું, રાત્રી સોષી, શેડના છોકરા અને કપાળનો ઊંડો ઘા દેખાય છે અને મારાથી હીબકા ભરી જવાય છે.

‘...આ વાતને વરસો વીતી ગયા છે આજે તો મારી સ્થિતિ સારી છે એટલે કોઈ કોઈ વખત મને પણ મારા દ્રવ્યનું પ્રદર્શન કરવાની નબળી વૃત્તિ થાય છે, પણ ત્યારે મારો જખમ ખોલે છે કે, ‘રહેવા દે, બાપ, રહેવા દે. એક વખત કોઈના પ્રદર્શને તારું કપાળ ફેડાવ્યું, તું તારા પ્રદર્શને બીજા કોઈના કપાળ ન ફેડાવતો. તારી પાસે પૈસા હોય તો જગતમા સુખ-શાંતિ વેરતો જ કોઈ પડેલાને ઉઠાડતો જ, પણ તેના પોકળ પ્રદર્શનોથી ગરીબોની દુનિયા કંડવી ઝેર જેવી કરતો ન જ ’

શ્રી મુખર્ષ જન યુવકસંઘનું પાક્ષિક મુખપત્ર

પ્રબુદ્ધ જૈન

તત્રી

મણિલાલ મોકમચંદ શાહ

વાર્ષિક લવાજમ

૩-૦-૦

શ્રી મુખર્ષ જૈન યુવક સંઘ

૪૫-૪૭, ધનજી સ્ટ્રીટ

મુખર્ષ

આટલું ખાસ ધ્યાન રાખજો.... કે

★

તમારા જિંદગીના

પહેલી વખતના અગર તો

વધારાના વીમાને

ન્યારે પણ તમે વિચાર કરો ત્યારે

“ક્રાઉન લાઇફ”ની

સુંદર યોજનાઓનું મનન

કરવાથી જરૂર તમોને લાભ થશે.

★

ચાલુ વીમા

રૂ. ૧૦૦,૦૦,૦૦,૦૦૦

હિંદના વડા મેનેજર

ટી. ડબલ્યુ. બ્રફ

હિંદની વડી ઓફિસ : કલોરા કાઉન્ટન : સુબર્બ-૧

હિંદના ડે. વડા મેનેજર

સી. ટી. શાહ

શ્રીમનલાલ પેપર કંપની

હાંચી જાતના કાગળોના વેપારી

અને મિલોના એજન્ટ

દરેક જાતના સારામાં સારી ક્વૉલિટીના
કાગળો અમારે ત્યાં જથ્થાબંધ મળશે

ક્રીમલેડ, બોન્ડ, પ્રિન્ટિંગ પેપર, આર્ટ,
સુપર ડેલેન્ડર્સ પ્રિન્ટિંગ, ન્યુસપેપર,
લેજર, એરમેઇલ, પોલિસી પેપર,
ચોપડાના અને દરેક જાતના કાગળો

સુબંધ પ્રાંતના (ગુજરાત સિવાય) માટે
ડિસ્ટ્રીબ્યુટર્સ

શ્રી ગોપાલ પેપર મિલ્સ લિ.

બામ્બે મ્યુન્યુલ બિલ્ડિંગ

હાર્નબીરોડ : કોટ, સુબંધ

ટે. નં. ૨૩૨૩૨

તાર : SELECTION

લિસી-હો દડ સં ને હરેક પ્રકારના

વીમાના કામકાજ પરત્વે સંતોષ આપવો
તેમજ હાવાઓની તાત્કાલિક પતાવટ
કરી આપવી તેજ

ટ્રાપીકલ નો મુદ્રા લેખ છે

★

ગી

હરિયાઈ તથા દેશી વહાણો

● મોટર

● વર્કમેન્સ કોમ્પેન્સેશન

વીમાના

તથા

મંદ

મંદ

પકરો

● હુલ્લડ વગેરે

હરેક જાતના વીમા

ટોટલ એસેટ્સ રૂ. ૩૫,૧૬,૦૦૦ થી વધારે

લાઈફ ફંડ રૂ. ૨૩,૮૨,૦૦૦ થી વધારે

ટે સખો

કુલચંદ મહેતા

જર

કલ ઈન્સ્યુરન્સ કું લિં

પ

૩૨, એપોલો સ્ટ્રીટ

૨૦

કોટ, મુંબઈ

શ્રીમનલાલ પેપર કંપની

લાંચી જાતના કાગળોના વેપારી

અને મિલોના એજન્ટ

દરેક જાતના સારામાં સારી કવૉલિટીના
કાગળો અમારે ત્યાં જથ્થાબંધ મળશે

ક્રીમલેડ, બોન્ડ, પ્રિન્ટિંગ પેપર, આર્ટ,
સુપર ફેલેન્ડર્ફ પ્રિન્ટિંગ, ન્યુસપેપર,
લેજર, એરમેઇલ, પોલિસી પેપર,
ચોપડાના અને દરેક જાતના કાગળો

સુબઈ પ્રાંતના (ગુજરાત સિવાય) માટે
ડિસ્ટ્રીબ્યુટર્સ

શ્રી ગોપાલ પેપર મિલ્સ લિં

બામ્બે મ્યુચ્યુઅલ બિલ્ડિંગ

હાર્નબીરોડ : કોટ, સુબઈ

ટે નં. ૨૩૨૩૨

તાર. SELECTION

બોલિસી-હો દડ સં ને દરેક પ્રકારના

* વીમાના કામકાજ પરત્વે સંતોષ આપવો
તેમજ હાવાઓની તાત્કાલિક પતાવટ
કરી આપવી તેજ

ટ્રોપીકલ નો મુદ્રા લેખ છે

★

● આગ

● જિંદગી

● દરિયાઈ તથા દેશી વહાણો

● મોટર

● વર્કમેન્સ કોમ્પેન્સેશન

તમામ પ્રકારના વીમાના
કામકાજમાં ટ્રોપીકલની
સલાહ તેમજ મદદ
અમૂલ્ય યર્ષ પકડો

તથા

● હુલ્લડ વગેરે

દરેક જાતના વીમા

ટોટલ એસેટ્સ રૂ. ૩૫,૧૬,૦૦૦ થી વધારે

ભાઈફ ફંડ રૂ. ૨૩,૮૨,૦૦૦ થી વધારે

વિગતો માટે લખો

નરસિંહભાઈ કુલચંદ મહેતા

મેનેજર

ટ્રોપીકલ ઈન્સ્યુરન્સ કું. લિ.

ટે. નં. ૨૭૮૪૫

૩૨, એપોલો સ્ટ્રીટ

રે ટે નં. ૪૬૩૨૦

કોટ, મુંબઈ

આમવર્ગનો વિશ્વાસ ધરાવનાર.....

- દેશ બર માં પ્રખ્યાત
- નવી નવી સ્ટાઇલ
- નવી નવી ફેશન
- નવી નવી ડીઝાઇન

★

ખનાવનાર :

ઝવેરીઓ ચંદુલાલ એલ. ખોખાણી
એન્ડ કં. ૦

‘ચંદ્રમહાલ’ ખારાકૂવા સામે,
શેખમેમણ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ.
(ટેલિફોન નં. ૨૦૬૬૬)

★

હીરાની સળીઓ, કુડાબેડી, નેકલેસ,
ખંગડીઓ, પેન્ડન્ટ—વીંટીઓ.

સોનાની

મનપસંદ ઊડીને આંખે વળગે એવી સેકડા
ડીઝાઇનના જાતજાતના તૈયાર ફાગીના
સરખવસરે ભેટ—સોગાદ આપવા માટે

ચાંદીના

હજારો જાતની પ્રેઝન્ટેશન આર્ટિકલ્સો
ઉપરને ઠેકાણે જરૂર જોવા પધારજો.

ધી

નેપચુન એસ્યુરન્સ કું૦ લિ૦

મુખ્ય ઓફિસ :

નેપચુન બિલ્ડિંગ, હોર્નબીરોડ

મુંબઈ

પ્રમુખ : શેઠ અમૃતલાલ કાલીદાસ

ઉપપ્રમુખ : શેઠ માણેકલાલ ચુનીલાલ

ઉઘરાવેલી થાપણ... ર૦,૦૦,૦૦૦

બરાવેલી થાપણ રૂ. ૧૦,૦૦,૦૦૦

કુલ થાપણ રૂ ૫૩,૦૦,૦૦૦

જ્ઞાત્યો અને બીજી

શાખાઓ—

હિંદબરમાં સર્વત્ર

તથા

આફ્રિકામાં

સર્વ જાતના વીમા માટે

સર્વોત્તમ કુંપની

હા
ઈ
કલા
સ

- કન્ફેક્શનરી
- ટોફી
- પ્લાસ્ટિંગ ગુડ્ઝ

વગેરે

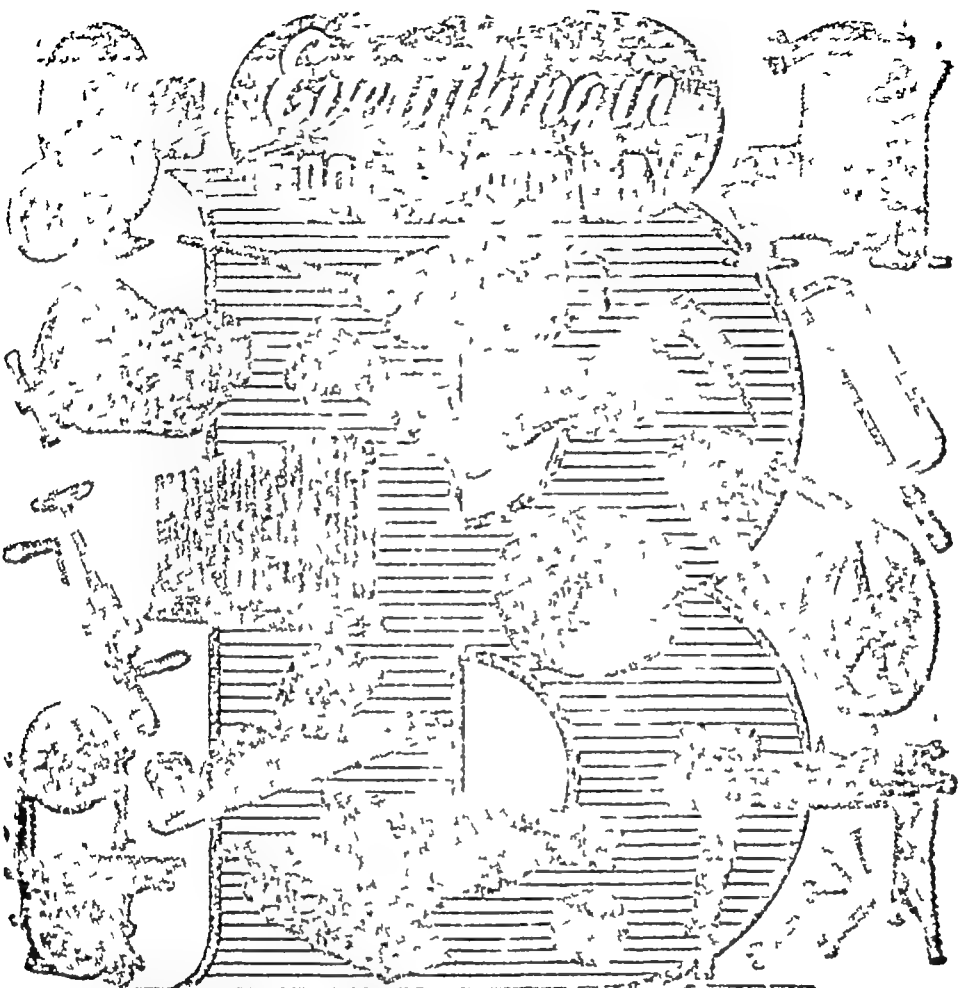
બનાવનારા

શ્રી રીનાઉન કન્ફેક્શનરી મેન્યુ. કં.

ગાંજ પકાવ

રાયપુર (સી. પી.)

બી. એન. આર.

RELIABLE-HOUSE
FOR
Reliable-Goods Reliable-Prices
over **50** years

Baltimore & Co.
ENGINEERS

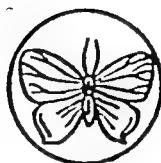
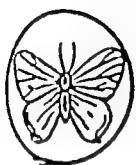

નેશનલનો "બોરાટાલ્ક" (મેડીસીનલ એન્ડ ટોયલેટ)
ટાલ્કમ પાવડર

આ પાવડરમાં ચામડીને મુલાયમ અને સુંદર બનાવનારાં
તત્ત્વો પૂરતા પ્રમાણમાં વાપરવામાં આવ્યાં છે. તેના
નિયમિત વપરાશથી અત્યંત નાજુક અને ઠોમળ
ચામડીનું પણ દરેક ઋતુમાં રક્ષણ કરી અનુપમ
સૌંદર્ય પ્રાપ્ત થાય છે.

ખરીદતી વખતે બોરાટાલ્ક વાંચીને જ ખરીદ કરશો
ધી નેશનલ ટ્રેડિંગ કંપની
મંગળદાસ રોડ, મુંબઈ ૨

JEWELLERY OF HIGHER TASTE!

PHONE 26490

ફોન ૨૬૪૯૦

નાથાલાલ એન્ડ સન્સ

ઝવેરી

૨૩૧, શેઝ મેમનસ્ટ્રીટ, મુલજી જેઠા મારકીટ સામે, મુંબઈ ૨

ANAND TLDIO

પર્લ

એસ્યુરન્સ કંપની લિમિટેડ

વાર્ષિક આવક

રૂ. ૩૧૧૧ કરોડ

ચૂકવેલા દાવાઓ

રૂ. ૨૫૦ કરોડ

કુલ ભંડોળ

રૂ. ૧૮૨ કરોડ

દુનિયાભરમાં શાખાઓ

ગુજરાત અને ઠાઠવાવાડના ચીફ એજન્ટ્સ

મણિલાલ એન્ડ કંપની

ચતુર્ભૂજ ભુવન-રીચીરોડ

અમદાવાદ

મુંબઈનો જ હલવો, પણ તે મોહનલાલ એસ. મીઠાઈવાળાનો

પ્રખ્યાત **ખરફનો** હલવો જ છે.

હિંદુસ્તાનમાં દરેક દરેક મોટા શહેરમાં અને નાનાં
ગામડાંઓમાં ગુજરાત, કાઠિયાવાડ વગેરે બહાર
દેશાવરોમાં પણ પ્રખ્યાત થયેલો અમારો

સ્પેશ્યલ **ખરફનો** હલવો જ માગો

★

તે ઉપરાંત ઘરમાં ખાવાલાયક તરફવાર જાતની મનપસંદ
મધમધતી મીઠાઈઓ અને ખાસ ગ્રેજંટ [બેટ] આપવા
લાયકનાં સુશોભિત મીઠાઈઓનાં ફેન્સી બોક્સો તૈયાર છે

★

મોહનલાલ એસ. મીઠાઈવાલા

પત્રવ્ય- } ઝવેરી બજાર : ભૂલેશ્વર : ગ્રાન્ટરોડ
વહાર } ટે. નં. ૨૧૦૭૮ : ટે. નં. ૨૧૯૫૫ : ટે. નં. ૪૩૬૩૧

—માથેરાનનું અમારું લોકપ્રિય ખાદ્યશાહી સમવડો સાથેનું—

રી ગ લ હિ ન્દુ હો ટ લ

પુરબહારમાં ચાલુ છે.— લખો— મેનેજર માથેરાન
માથેરાન ટે. નં. ૪૩
જ આઈ પી રેલવે

—: રૂબરૂ મુંબઈમાં મળો :—

હાઈકલાસ

- કન્ફેક્શનરી
- ટોફી
- પ્લાસ્ટિંગ ગુડ્ઝ

વગેરે

બનાવનારા

ધી રાયગઢ કન્ફેક્શનરી મેન્યુ. ઈં.

સ્ટેશન પાસે

રાયગઢ (સી. પી.)

(બી એન. આર.)

Established in 1909

Tel No.
25561
87514

M. BEST

Tel. Address
Ropemart
Bombay

**The Certified Driving Rope
for your Mill Engine**

M. BEST

Spindle Tape and Tabular Bandings are Highly
approved articles. They are made from
Egyptian Cotton Yarn of high class Text

Manufactured By—

M. BEST COTTON ROPE MFG CO.

rep:- M. J. Thanawala & Co.

47-49 Forbes Street, Fort, BOMBAY

ટેલિફોન નં ૨૪૪૮૨

૮૭૦૬૯

૪૪૮૨૩

ટેલિ એજેન્સ Bhaichand

care

CUACO

ભાઈચંદ અમુલખની કં.

ચીફ એજન્ટ્સ

ધી સ્કોટિશ એલાયન્સ ઈન્સ્યુરન્સ કં.

કે જે

ધી કમર્શિયલ યુનિયન એસ્યુરન્સ કં. લિ.

[ઇંગ્લંડમાં સ્થપાયેલી]

માં જોડાયેલી છે

ધી ન્યુ ઈન્ડિયા એસ્યુરન્સ કં. લિમિટેડ

[હિંદુસ્તાનમાં સ્થપાયેલી]

ધી ન્યુ ગ્રેટ ઈન્સ્યુરન્સ કં. લિમિટેડ

[વડોદરામાં સ્થપાયેલી]

આગ, અકસ્માત, મોટર, લાઈફ,
દેશી વહાણ વગેરે દરેક જાતના વીમાનું
કામકાજ અમે કરીએ છીએ.

P. O. Box No ૩૨૭

9, Wallace Street, Fort, BOMBAY

બ ધા ધં ધા દારી ઓ ને

ભાવ પુછાવી ખાતરી કરવા વિનંતિ છે

મકાનમાલિકો, બિલ્ડિંગ કોન્ક્રીટરો, રેલવે, પોર્ટ ટ્રસ્ટ, સિવિલ એન્જલર્સ તથા તમામ ઉદ્યોગોને લગતા કારખાનાઓ જેવા કે રબર વર્ક્સ, મેચ ફેક્ટરીઝ, સેર્વિસ મેન્યુફેક્ચરર્સ, સોપ ફેક્ટરીઝ, ટાઈલ મેન્યુફેક્ચરર્સ, ગ્લાસ વર્ક્સ, કોટન મિલ્સ, એનિમલરિઝ વર્ક્સોપ્સ, આયર્ન ફાઉન્ડર્સ, કન્ફેક્શનર્સ, ફિલ્મ સ્ટુડિયોઝ, કેમિકલ લેબોરેટરીઝ, રેકર્ડ મેન્યુફેક્ચરર્સ, આઈલ-પેઇન્ટ મેન્યુફેક્ચરર્સ, વગેરે દરેક ધંધાદારીને લગતી દરેક જાતની વસ્તુઓ અમારા પોતાના કારખાનામાં જાતિ-દેખરેખ તળે બનતી મોટા સ્ટોકમાં અમારે ત્યાં ધણા કિફાયત ભાવથી મળે છે.

દરેક ધંધાદારીએ એક વખત જાતે આવીને અથવા પોતાના પ્રતિનિધિને મોકલીને અથવા પોસ્ટકાર્ડથી ભાવ પુછાવી ખાતરી કરવા વિનંતિ છે.

ખીજે કયાંય પણ જવાની જરૂર રહેશે નહિ સ્પેશ્યાલિસ્ટસ :—

ફાયરકલ્લે, ફાયરપ્રીક્સ, ચાક, વાઈટીંગ, લાલ તથા પીળી માટી, ફ્રેન્ચચોક, મોલ્ડીંગ સેન્ડ, પ્લાસ્ટર ઓફ પેરીસ, મારબલ પાવડર, ગ્લાસ પાવડર, મેંગેનીઝ ડાઈઓક્સાઈડ, કારબોલીક પાવડર વગેરે વગેરે.

શા હ ગ ળ પ ત હ ર જ વ ન

ટેલિ. નં. ૨૦૨૩૮

,, નં. ૪૦૭૬૪

,, નં. ૨૭૮૭૬

ઓફિસ

ફેક્ટરી

રહેઠાણ

નામદેવી સ્ટ્રીટ

કોસ લેન

મુંબઈ-૩

